

Леонід Фінберг

Про різне
і трохи про себе

ДУХ І ЛІТЕРА

Леонід Фінберг. Про різне і трохи про себе. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА,
2018. – 388 с.
ISBN 978-966-378-613-1

Леонід Фінберг – соціолог, громадський діяч, головний редактор видавництва «Дух і Літера», директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, член Виконавчої ради Українського центру Міжнародного ПЕН-Клубу.

Книжка вміщує, у формі інтерв'ю, розповідь Леоніда Фінберга про власну видавничу та менеджерську діяльність, його статті й експертні опитування про актуальні явища української та єврейської історії, а також самвидавний документ – дослідження про правову культуру радянського суспільства на прикладі обговорення «брежнєвської» Конституції 1977 року. А за всім тим, найголовніше – свідчення різних етапів самоусвідомлення й міркувань про культуру, історію та сучасність.

Книжка розрахована на широке коло читачів.

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Упорядкування: *Олексій Сінченко*

Літературне редагування: *Тетяна Шкарупа, Оксана Жмир,
Оксана Пашко*

Коректура: *Валентина Божок, Оксана Жмир*

Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

На обкладинці репродуковано фрагмент із розписів
Новоселицької синагоги

ЗМІСТ

До читача	5
I. ІНТЕРВ'Ю	
Сторінки біографії	9
Справи видавничі	60
Довкола юдаїки	109
II. СТАТТІ, ВИСТУПИ, СОЦІОЛОГІЧНІ ОПИТУВАННЯ	
Українські інтелектуали про українсько-єврейські відносини	167
Голокост. Бабин Яр. Сьогодні	188
Деякі характеристики радянської тоталітарної безодні	232
«Помаранчева звитяга» (Оцінки експертів)	238
«Майдан. Свідчення» (Передмова до книжки)	311
III. САМВИДАВ	
Обсуждение проекта Конституции СССР 1977 года	319
Примітки	374
Іменний покажчик	377

Найперше, я дуже вдячний Олексієві Сінченку, який запропонував структуру розміщення текстів, а за тим опрацював, разом зі мною, кожен із них.

Я вдячний Олені Фінберг, Олі Гнатюк, Анні Прохоровій, які прочитали рукопис, і чії пропозиції та зауваги були для мене надзвичайно важливими.

Моя подяка колегам: Миколі Антощаку, Анні Бахтіній, Тетяні Бородіній, Оксані Жмир, Галині Ліхтенштейн, Світлані Невдащенко, Анастасії Негруцькій, Оксані Пашко, Володимирові Покидайлу, Анні Уманській, Євгенові Шведкову, Тетяні Шкарупі, за допомогу на шляху цієї книжки від рукопису до видання.

ДО ЧИТАЧА

У цій книжці, на запитання кореспондента, – «Чи пишете книжки?», я відповідаю, що ні. Але ж ви тримаєте в руках книжку, автором якої виступаю я. Чи немає в тому протиріччя? Якщо і є, то воно не абсолютне. Адже ця книжка складена з інтерв'ю різних років, які я виголосив, і важливих для мене текстів та експертних опитувань, які я підготував, провів та прокоментував. А за всім тим – певні віхи моєї діяльності, а найголовніше – свідчення різних етапів самоусвідомлення й міркувань про історію та сучасність.

Я отримав вищу технічну освіту, але не отримав офіційної гуманітарної. Я мав життя, яке означив як «перше» і в ньому займався «не своїми справами». «Друге» своє життя я пов'язав із гуманітаристикою.

Часто повторюваний вислів – нещасні ті люди, яким доводиться жити в часи змін не такий однозначний. Я жив і живу в такі часи і розумію, що вони мають як свої плюси, так і свої мінуси. На мінусах не спинятимусь, адже про них частіше люблять говорити, зупинюсь на плюсах.

Мені, з моїми друзями й колегами, випала велика честь значною мірою формувати корпус текстів-книжок, фільмів, виставок, вистав, які означили перехід від радянського тоталітаризму до ліберально-демократичного сьогодення України.

Книжки, які ми видали упродовж кількох десятиліть – це голоси великих мислителів різних культур і епох, що вперше зазвучали українською мовою. Щораз ми відкриваємо для нашого читача цілі планети – від Платона,

Арістотеля, Блеза Паскаля до більш близьких нам – Сергія Єфремова, Януша Корчака, Ольгерда Іполита Бочковського, Чеслава Мілоша, Сергія Аверинцева, Василя Стуса... І щораз ми розуміємо, що мусимо поспішати, бо часу з усім цим зволікати у нас немає – це наша духовна зброя у протистоянні різним формам невігластва й варварства.

Наші проекти спрямовані не лише на минуле. Хоча ми стали одними із перших дослідників найстрашніших подій на нашій землі – Голодомору й Голокосту. Не осмисливши цих трагедій, не поховавши тих, хто був безневинно вбитий, важко було починати щось інше. Але жодна спільнота не може жити тільки минулим, і тому, осмислення сучасних подій та векторів суспільного розвитку не менше важать, ніж знання історії. Звідси актуальність низки наших проектів, і найперше – семінарів, конференцій, соціологічних досліджень тощо.

В усіх проектах, про які ви зможете прочитати у цій книжці, насамперед ідеться про діяльність двох інституцій – Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства та видавництва «Дух і Літера». Обидві мої ролі, керівника Центру і головного редактора видавництва, є частиною моєї біографії і моїми життєвими університетами. Юдаїка, яку нам вдалося відновити практично з нуля, допомагає мені (сподіваюся і іншим) сформувати свою ідентичність, спираючись на цінності юдейської цивілізації. Видавнича діяльність дає можливість співпрацювати з найкращими гуманітаріями країни та світу і дарувати суспільству кращі тексти світової культури. Історики, як правило, спілкуються з істориками, філософи з філософами, а у нас, видавців, унікальна можливість долучатися до усього спектру текстів гуманітарної культури.

Саме ця моя подвійна спеціалізація і визначила структуру книжки. У ній послідовно представлені: сторінки

біографії, видавнича діяльність, а за тим історія становлення юдаїки і мої суспільно-аналітичні й соціологічні праці. Завершує книжку дослідницька робота про «все-народне обговорення» проекту «брежнєвської» Конституції 1977 року.

Остання є свідченням мого інтуїтивного просування в царину соціології. Адже все починалося зі спроби досягнути правосвідомість радянських людей, продовжилося створенням міждисциплінарного семінару ім. Івана Лисяка-Рудницького, низкою експертних опитувань, а за тим, фіксацією досвіду Майдану 2004 року та Майдану 2013–2014 років. Це доволі складні й резонансні проекти – продукти спільної діяльності інколи численних колективів. Тільки над книжкою «Майдан. Свідчення» (2016) працювали більш ніж сто осіб: хтось записував інтерв'ю, хтось їх розшифровував, редагував, готував до друку, друкував. Може вперше у вітчизняній історії останніх десятиліть (якщо не століття), нам вдалося досить ґрунтовно зафіксувати унікальний досвід людей, які виступили творцями власної історії.

Не буду применшувати і своєї ролі, адже більшість проектів ініціював я, а за тим, так чи інакше, організовував їхнє виконання.

Намагався це робити системно та відповідально. Важливими для мене є підготовка та видання низки книжкових серій. «Бібліотека спротиву, бібліотека надії» об'єднала, здавалося б, зовсім різні книжки: вітчизняні та перекладні, історичні та філософські, мемуарні та художні. Проте, на мою думку, корпус виданих книжок відповідає назві серії. Назви «Бібліотека юдаїки» та «Постаті культури» говорять самі за себе. Перша налічує близько 100 книг, друга – розпочинається. Окрім більш-менш успішних проектів, звичайно були й ті, які, на жаль, не вдалося зреалізувати: на початках Незалежності мені не вдалося заохотити редакторів українських літературних журналів

видати підручники для шкіл, альтернативні радянським; не вдалося переконати колег із МФ «Відродження», що замість замовлення підручників із гуманітарних дисциплін вітчизняним авторам, треба перекласти кращі закордонні... Можна і далі говорити про «не вдалося», але це вже не стосується змісту цієї книжки, бо в ній ідеться про те, що відбулося.

Закінчуючи роботу над книжкою, я розумію, що вона є певним проміжним підсумком моєї діяльності. Проте, хочу засвідчити: є багато планів.

Маю бажання:

- продовжити всі започатковані книжкові серії;
- сприяти більш ефективній роботі школи перекладів єврейської літератури;
 - записати й видрукувати добірку книжок аналогічних до тих, які створила Іза Хруслінська – діалоги з Йосифом Зісельсом та Ярославом Грицаком, але вже з Тарасом Возняком, Борисом Єгіазаряном, Євгеном Захаровим, Миколою Рябчуком, Олею Гнатюк і багатьма іншими. Список відкритий;
 - сприяти більшій активності віртуального музею Василя Стуса, який, я певен, із часом стане реальним, а не лише віртуальним;
 - віднайти ресурси для інтенсифікації досліджень з історії та культури східноєвропейського єврейства і видань перекладів книжок Зеєва Жаботинського, Натана Забари, Шмуеля Агнона, Ісаака Кіпніса... Планую організувати для цього солідане меценатство.
 - сприяти організації фестивалей єврейського кіно;
 - організувати видання серії книжок Стусівської бібліотеки, а з часом і Стусівської енциклопедії.

Мені не важко продовжити цей список, але варто таки на чомусь зробити паузу. В усякому разі, сьогодні.

I. ІНТЕРВ'Ю

I. СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Як ви ідентифікуєте самі себе – видавець, соціолог чи дослідник юдаїки?

Маю дві основні ролі: мірою сил сприяю становленню юдаїки в Україні та займаюся видавничою справою. Ці ролі переважно менеджерські. Паралельно намагаюся бути активним учасником суспільних процесів, тому беру участь у публічних зустрічах, конференціях, семінарах.

В інтелектуальних колах України ви маєте репутацію не просто менеджера, а знавця єврейської традиції та українсько-єврейських взаємин. Чи ці ваші зацікавлення йдуть від вашої родини?

У мене доволі незвична, а може й типова біографія – не знаю. Я виховувався у традиційній радянській родині. Батько робітник, а мама – бухгалтерка. Читати мене навчили батьки. Із перших дитячих книжок найбільше запам'яталися розповіді про барона Мюнхгаузена та пригоди Гулівера. Книжки тоді були в дефіциті, їх важко було купити, проте моя родичка, яка жила та працювала у Москві, передавала мені ці безцінні дари. Книжки списували, і коли вони вже були в такому стані, що користуватися ними було незручно, вони діставалися мені. Це були крихти, з яких я здобував свою початкову освіту. Коли ж самостійно почав звертати увагу на те, що існують книжки (мені було років... чотирнадцять), у родині їх виявилось лише дві: одна мала назву «Ромашка», друга – «Подвиг разведчика». Я й зараз, через багато років, пам'ятаю

ці обкладинки та сюжети. Тож книжок для дорослих у моїй родині майже не було. А єврейські традиції... Мабуть, вони лишались у повазі до освіти та знань, в етиці взаємин батьків та рідних...

Трохи дивно. Адже існує стереотип, що в єврейських родинах завжди панує величезна повага до книжки.

Родина моїх батьків була більше радянською, аніж єврейською. А всі мої гуманітарні зацікавлення – це продукт соціалізації кінця 60-х та наступних років. Спочатку заздрість до освічених одногрупників у Київському механічному технікумі, потім – роки й роки самоосвіти...

Розкажіть докладніше про свою родину.

Батько за паспортом – Кушель Піневич. Усі його називали *Николай Павлович*. За радянського часу таке траплялось майже в усіх єврейських родинах – русифікація імен як складова загальної русифікації. Я вже формувався і жив у інші часи, і тому для мене було принциповим, що я – Леонід Кушелевич, тобто зберігати справжнє ім'я батька. Це була моя позиція, реакція, спротив – не коритися системі, яка демонструвала відмову від традицій («Мы наш, мы новый мир построим») і навіть імен батьків.

У батька було ще два брати й три сестри. Усі вони в радянських документах мали різні імена та по батькові – теж аберації тих часів: Залік Петрович та Ольга Пінхусівна. У роки інтенсивної еміграції євреїв Інститут мовознавства НАН України отримав право підтверджувати довідками, що Поліна та Фейга, чи Марія та Міріам – це одні й ті самі імена. Це був значний успіх радянської бюрократії.

Батько мав вищі кваліфікаційні розряди токаря, фрезерувальника, заточника, шліфувальника тощо. У повоєнні роки працював на київському заводі «Кінодеталь», де вироблялись фільмові апарати для радянських кінотеатрів, а в другу зміну, після основної роботи, налагоджував

заводське устаткування заводів, привезене з Німеччини. Так поновлювали діяльність заводів та фабрик, адже в перші дні радянсько-німецької війни київські заводи були евакуйовані у глиб Росії. Людей, пов'язаних з тими підприємствами, вивозили теж, як додатки. Спеціальної евакуації для цивільного населення не було.

У будні я батька майже не бачив (тоді робочий тиждень складався із шести днів): він шов на роботу, коли я ще спав, а приходив, коли я вже спав. Вступом до Київського механічного технікуму, де я навчався після восьми класів школи, я завдячую саме батькові. Він як робітник мріяв, аби його син став майстром (керівником найнижчого рівня на заводах).

За свідченням батька, у 1943 році, коли родина повернулася до звільненого Києва (під час війни батько працював на авіаційному заводі в Москві, бо отримав контузію), в їхній квартирі жив міліціонер і виселятися звідти не збирався. Батько прийшов у цех, де починав працювати, розповів цю історію знайомим робітникам, вони взяли молотки та інші «вагомі» інструменти й пішли звільняти квартиру. Звільнили. Так вирішували квартирні питання в ті роки.

Пригадую ще кілька розмов із батьком: продивляюся його трудову книжку – подяки, нагороди... і – стоп! – звільнення за прогул. Запитую: «Що сталося?» Він відповідає: «Це були післявоєнні часи, коли людина не мала права за власним бажанням звільнитися. Керівник заводу, де я працював раніше, погодився мене відпустити, бо керівник іншого – запрошував на роботу. Отже, єдина можливість перейти мала такий алгоритм: звільнення за порушення дисципліни». Це був період, коли через запізнення на роботу людей ув'язнювали. Коли я трохи подорослішав, то запитав у батька: «А як ви голосували на партзборах щодо тих чи інших концепцій мовознавства (академіка Миколи Марра чи Йосипа Сталіна)?». Він

відповідь: «Звісно, ми не розумілися на тому, але голосували, як казав парторг».

Мама, Лія Давидівна Фінберг (Брагінська), після війни працювала в управлінні, яке займалося відбудовою Хрещатика. З її розповідей я запам'ятав, що разом із нашими робітниками там працювали багато полонених німців, до яких наші люди ставились співчутливо. Мабуть, попри все, людяність у наших співгромадян має міцніше коріння, ніж ненависть. Потім багато років, до виходу на пенсію, мама працювала бухгалтеркою в одній із київських лікарень. Вона сильно хворіла і майже щомісяця бодай тиждень проводила в тій самій лікарні, але вже не за робочим столом, а під крапельницями. Згодом, моя дружина Олена, лікар-гомеопат, трохи підлікувала маму й вона стала почуватися краще. А коли мама вийшла на пенсію, то опікувалася нашими дітьми – Мариною та Арсенієм, а ми з Оленою отримали можливість плідно працювати.

Ще розповім кілька дитячих спогадів, щоб передати атмосферу того часу. На початку 50-х років, пізно ввечері до нашого двору (вул. Тверська, 13) майже щодня сходилися сусіди й очікували на прихід Антона, який працював на бойні. Він виносив із бойні під кальсонами кістки забитих тварин. Сусіди розкупували те «м'ясо», бо на інші «делікатеси» грошей не мали. Під час війни Антон працював поліцаєм у Бабиному Яру, а на бойню потрапив уже після того, як відбув тюремний термін.

Тоді все було дефіцитом, і щоб отримати, скажімо, кілограм борошна чи цукру, треба було вистояти кілька годин, а то й півдня, під гастрономом. Нас, дітей, мами брали із собою, бо на одну особу давали лише по кілограму продукту, тобто й на дітей також. Зазвичай ми грали десь поряд у футбол, а коли підходила черга, приєднувалися до матерів. Жінки часто нас «позичали» одна одній – у тих випадках, коли свою дитину не знаходили, а черга підходила.

Проблем не виникало, адже всі усіх знали, бо все це повторювалося із року в рік.

А ще батьки застерігали, щоб ми не ходили поблизу парканів кондитерської фабрики імені Карла Маркса наприкінці робочого дня. Саме в цей час із території фабрики «перелітали» мішки з шоколадом – його крали робітники, а потім продавали за низькою ціною.

Згодом ми переселилися у п'ятиповерховий будинок, зведений коштом заводу «Кінодеталь», на якому, як я вже говорив, працював батько. Яка ж то була радість! Після дев'ятиметрової кімнати на трьох, із вбиральнею у дворі – окрема квартира! Введення будинку в експлуатацію затягувалось через брак коштів на проведення телефонного кабелю. Уже не знаю в який спосіб, чи то за пляшку, чи то за ящик горілки, але було домовлено про підписання документів, де зазначалося, що телефонний кабель у будинку проведений, хоча насправді його не було. Тож наступні 20 років, хоч і можна було купити цей кабель, але прокласти його за документами було неможливо, ми ходили дзвонити друзям до телефонних автоматів, довго вистоюючи у звичних для нас чергах.

Насправді, абсурдів радянського часу було стільки, що всього не перекажеш.

Ким ви хотіли стати в дитинстві?

Футболістом! Хоч я тоді мало читав, але багато й непогано грав у футбол. Мене запрошували навіть у професійну команду. Та не судилося. Коли мені виповнилося 14 років, і я вступив до Київського механічного технікуму, мої вподобання змінились. Я вперше там познайомився із хлопцями з інтелігентних родин, у яких були вдома книжки. Мене вразило, що вони такі начитані й розумні. Довелося наздоганяти – за рахунок сну, їжі...

Потім я вступив на заочне відділення Політехнічного інституту, куди мене прийняли з четвертої спроби – на

попередніх іспитах мені пропонувати вирішити так звані «єврейські» задачі, які не мали рішень.

Тож у вас технічна освіта, як у багатьох пострадянських інтелектуалів?

Так. Після закінчення КПІ та служби в Радянській армії, я майже 25 років займався інженерними справами. Проте, поступово змінюючи спеціалізації, наблизився до соціальних наук, які дуже мене захопили. Певний час я займався тим, що називається системним аналізом діяльності. У блискучих учителів Юрія Ілліча Черняка та Аліка Лінкова навчався визначати міру ефективності різних активностей, розробляти програми вдосконалення дій. Наприклад, ми проаналізували резерви в діяльності готельного комплексу «Русь-Інтурист» і з'ясували, що від 5 до 8 відсотків готельних номерів щоденно були порожніми (і це за умови, що зняти номер на добу в готелях Радянського Союзу було дуже важко). Побачили, що кожен із тих робітників, які обслуговували ці номери, був зацікавлений у додатковому заробітку: сантехнік розповідав, що не працюють крани, електрик, – що не може відразу відремонтувати вимикачі, тощо. Цей готель обслуговував іноземних туристів – щоденно близько сорока груп. Усі екскурсійні автобуси подавалися на десяту ранку. Це були «Ікаруси», які, особливо взимку, так загазовували площу перед готелем, що навколишній простір нагадував газову камеру. Туристи чекали в середньому 40 хвилин для того, щоб мати змогу спуститися ліфтом. Наші пропозиції, які формувались на основі аналізу, були досить елементарні, скажімо, змінити єдину годину для прибуття автобуса. Але майже всі вони були проігноровані, бо механізмів для зміни алгоритму в радянській командно-адміністративній системі було обмаль – «економіка дефіциту». Аналогічні роботи ми проводили на будівництвах електростанцій і навіть досліджуючи роботу театральної асоціації.

Це був цікавий період мого становлення, і все ж маю гірке відчуття, що найбільш активний вік я займався не своєю справою. Проте, як писав Олександр Кушнер: «Времена не выбирают, В них живут и умирают...»

А коли ви прийшли до гуманітаристики?

Технічні науки були тією нішею, в якій ми жили, в якій «переховувались». У радянський час гуманітарними науками не давали змоги займатися не лише мені, а й більшості моїх ровесників, які не були членами партії або були євреями, як я, або свідомими українцями, як багато хто з моїх друзів. Та й ми не дуже того прагнули: до якісної західної літератури нас просто не допускали, а радянські гуманітарні тексти тих років були ідеологічно скореговані, науковими їх назвати було важко.

Власне до гуманітаристики, в широкому значенні цього слова, я прийшов лише в 70-ті роки. Тоді почали з'являтися напіввільні осередки – молодіжні клуби, в одному з яких я брав активну участь. У тих клубах я познайомився з активістами українських та єврейських рухів. Такі рухи тільки-но починали зароджуватись. Я зацікавився як єврейською, так і українською історією та культурою. Були публічні зустрічі з українськими та єврейськими письменниками, науковцями. Ми, молодь, прагнули отримати відповіді на ті питання, які за радянського часу отримати було важко. Світова культура була прихована за надійною стіною. Саме тоді я вперше почув тих, хто свідомо розмовляв українською. У моє життя прийшли книжки, написані українською, і я почав цю мову вивчати.

Це були важливі роки мого формування. Я шукав себе в різних клубних проектах. Ми з друзями на чолі з Юрієм Смірним організували свій творчий клуб імені Петра Запорожця, одного із соратників Леніна. Тільки за такої умови нам дозволили відкриття й подальше функціонування цього клубу. У клубі проходили дискусії, зустрічі,

літературні читання. Наприклад, на одну із таких дискусій ми запросили Бориса Антоненка-Давидовича, який обґрунтовано доводив необхідність повернення в українську мову літери «ґ». Тоді мені ще було незрозуміло, що це за проблема, і тільки згодом я осягнув її масштаби.

Ще ми організували вечір української та єврейської поезії, присвячений Другій світовій війні. Але це були поодинокі акції – майже все забороняли. Щоразу після проведення таких акцій нас виганяли з клубів, бібліотек. Нас «виховували» комуністичні та комсомольські діячі, співробітники КГБ. Словом, боротьба за кожен такий вечір здебільшого закінчувалась не на нашу користь. Але ми шукали інші приміщення. Одного разу нам дозволили збиратися в підвалі недіючої церкви на Подолі за умови, що ми все там розчистимо і приберемо. Після закінчення робіт нас звідти вигнали.

У тих клубах я почав читати самвидав, а потім розповсюджував його серед друзів та знайомих. Дякувати Б-гові, обійшлося без ув'язнення, хоча багатогодинні допити пам'ятаю й досі.

Після роботи мало не щодня та майже всі вихідні я ходив до читальних залів Бібліотеки НАН України – пробував розібратися з основними подіями історії, зорієнтуватися у філософських світоглядних системах. Я «ковтав» книжку за книжкою. Перечитав текст за текстом увесь «Новый мир» Олександра Твардовського: назва статті у журналі мало що важила: важливо було, хто написав, що і як.

Справжнім «університетом» для мене стало знайомство з родиною Мирона та Світлани Петровських. Їхній дім був одним із осередків дисидентської думки, на порозі якого «радянські» цінності застрягали. Там формувалась й оживала справжня культура світобачення. Там я познайомився із мовознавцем Андрієм Білецьким, істориком та культурологом Вадимом Скуратівським, художником Борисом Лекарем, письменником Юрієм

Щербаком, і з багатьма іншими вільними людьми. Квартира Петровських, де в бібліотеці зберігалося чимало знакових книжок ХХ століття, де господарі тримали руку на пульсі тогочасних подій і жваво їх обговорювали, стала дуже важливою для мого формування. Адже такі осередки були своєрідними тогочасними підпільними університетами. Тоді ж і я почав збирати власну бібліотеку, чималу частину якої нещодавно передав у НаУКМА.

А що привело вас до родини Петровських?

Це було понад як 40 років тому. На одній з електростанцій я познайомився з інтелігентним інженером (ми часто їздили у відрядження) – Аліком Кальмеєром. Він мене і познайомив із Мироном Петровським. Я пам'ятаю нашу першу зустріч, Мирон і Світлана переїхали до нової квартири. Їх довго виселяли з будинку в центрі міста, який ставили на реконструкцію. Та вони не давали згоди на незручні варіанти переселення, і, врешті-решт, отримали квартиру на вулиці Флоренції, в будинку Кабінету Міністрів. Після перших відвідин, я часто став навідуватись у цей дім. Мирон рекомендував мені книжки, які я спрагло читав. Серед них славетні «Вехи» (1909) – книжка-осмислення інтелектуалами першої російської революції, книжка Аркадія Белінкова «Юрій Тынянов» (1961) – такий собі антирадянський трактат, що легально пробився крізь тогочасну цензуру... Потім було ще багато інших текстів, які без Мирона я б не віднайшов. Я став слухачем розмов, які поміж собою проводили Мирон і Вадим Скуратівський. Вадим, до речі, вважає себе учнем Мирона. Ще тоді я перетворився на читача книжок Вадима й Мирона, а через роки став їхнім видавцем. Із часом і я почав приносити в цей дім книжок, не менше, ніж отримував від його господаря.

Мирон свого часу був із групи «переделкинских мальчиков». У Підмосков'ї він працював секретарем Корнія

Чуковського, співробітничав із журналом «Новый мир», писав про Самуїла Маршака, Михайла Булгакова, про оберіутів та ін. Із української літератури його викинули за рецензію на рукопис книжки Богдана Чалого, тодішнього парторга Спілки письменників. Тоді існувала практика закритих рецензій – і ті, у кого не було роботи, інколи такі рецензії писали. Їх замовляли видавництва, щоб розібратися: що публікувати, а що ні. Мирон написав доволі їдку рецензію, представивши Чалого як сталініста, який намагається приховати свої погляди. За те отримав свій вовчий квиток на довгі роки. Потім розповідав, що письменник Грицько Бойко із цього приводу йому писав: «Мироне, у мене дві радості останнім часом. Перша – те, що я не вмер після інфаркту, друга – я прочитав твою рецензію». Такі були радості.

На ваше становлення як інтелектуала мали вплив й інші особистості?

Сприяли моєму становленню знайомство і багаторічні зустрічі та листування з московськими інтелектуалами – Вікторією Чаліковою (сподвижницею академіка Андрія Сахарова) і філософом, публіцистом Юлієм Шрейдером.

Вікторія Чалікова була світлою постаттю, яка в 70–80-ті роки, здавалося, робила неможливе. Працюючи в Московському інституті наукової інформації в галузі суспільних наук (російською – ИНИОН), вона як автор і редактор виводила у світ чи не найкращі, недоступні для більшості, публікації того часу. Книжки в цьому Інституті видавались лише для членів політбюро ЦК Компартії і для академіків – вони ж повинні були знати, що критикують, знати своїх ворогів. Для цього працювали найкращі інтелектуали у Відділі наукового комунізму, вони адаптували й коментували тексти антирадянщиків з усього світу. Це були сотні збірників з аналітичними оглядами хорошого рівня, інколи просто адекватні переклади з мінімальними купюрами.

Це за ними ми чи не вперше могли скласти адекватне (а не спотворене викладом спеціалістів із буржуазної філософії чи соціології) уявлення про Елвіна Тоффлера, Деніела Белла, Яна Щепанського, Джона Гріффіса... Ці книжки не виходили у престижних видавництвах, не надходили у продаж. Вони виходили під грифом «Для службового пользования» мізерним накладом 200–300 примірників. Кожна така книжка мала свій номерний знак – наприклад, окремо для Брежнєва, провідного академіка, для члена Політбюро – X, для академіка – Y, для ідеолога – Z. Але то була лише частина адресатів (чи читачів?) Іншими адресатами були філософи й соціологи, історики й майбутні політики, просто ті, кому випадала щаслива нагода читати Макса Вебера, Карла Маннгейма чи Хосе Ортегу-і-Гассета. Нагадаю, це в ті часи, коли влада робила все, щоб від світу нас відрізала залізна завіса.

Кожного мого приїзду до Москви я приходив до Вікторії Чалікової. Вона мені казала: «Так, цей академік уже помер, тому тобі можу дати його примірник. А цей вже такий, що про книжки не запитує, бери і цю книжку». І я віз із Москви в Україну стоси книжок, про які ми тоді і мріяти не могли. Скажімо, шість (!) випусків «Соціокультурные утопии XX века» (1981–1988) чи переклад із коментарями до роману «1984» Джорджа Орвела. Вони ходили по руках, їх зачитували до дірок. Ці книжки відкривали нам ідеї та думки, без яких неможливе було адекватне розуміння часу. Ці книжки були набагато інформативніші та глибші, ніж будь-які дисидентські, вони й сьогодні не застаріли. Наші інтелектуали не могли написати таких книжок, бо не було того підґрунтя. Переважно всі ми були позбавлені серйозних знань у сфері гуманітарної культури понад півстоліття. Мабуть, тому збірник «Изпод глыб», що вийшов за редакцією Олександра Солженіцина у 1974 році, починався словами: «Скоріш за все, те, що ми пишемо, давно вже знають на Заході, але ми

відкриваємо все для себе вперше». Звісно, цю важливу літературу я, по можливості, розповсюджував. Я радів, що можу прочитати таку книжку і передати її ще комусь.

Так, користуючись вадами встановленого обліку номерних книжок і, звісно, ризикуючи, Вікторія Чалікова розповсюджувала той своєрідний самвидав серед тих, кому він був справді потрібен.

І це, справді, було пов'язано з ризиками?

Так, ми боялися, бо якби спіймали тоді з такою книжкою, то могли дати термін. Один мій знайомий ніколи не сідав із цими книжками в публічний транспорт, а йшов пішки, попри те, що інколи треба було пройти півміста. Боявся – в транспорті всяке могло трапитися.

Пам'ятаю, інший мій приятель ніс у кишені якусь із самвидавних, мініатюрних книжечок Олександра Солженіцина. Його зупинив міліціонер, запитав, що в кишені. На щастя, міліціонер виявився настільки неосвіченим, що поглянувши на книжку, повернув її та пішов далі.

Але хочу ще кілька слів сказати про Вікторію Чалікову. Вона була з тих небагатьох у цьому світі людей, кому більше за інших (особисто!) боліли негаразди ХХ сторіччя – геноцид вірмен, Голокост євреїв, голодомори в Україні та Росії, криваві злочини імперії проти Праги, Вільнюса, Сумгаїта, Баку... Вона писала про це сильно та проникливо, виходила на демонстрації, ризикуючи втратити свободу, збирала підписи інтелігенції на захист дисидентів, організовувала акції непокори... Вона робила набагато більше, ніж більшість її сучасників, мабуть тому, що інакше жити не вміла.

Один із її листів до мене, який вона написала після смерті академіка Сахарова, закінчувався такими словами: «Не можу сказати, як я плачу за Андрієм Дмитровичем. Без нього – порожньо...». Я переадресую ці слова самій авторці – вона померла невдовзі потому.

Ви ще згадували про Юлія Шрейдера...

Юлій Шрейдер був одним із найкращих дослідників логіки пізнання та проблем етики. У нього був свій стиль: наукові статті з найскладніших проблем писав переконливо, простими словами, діалогічно. Водночас він не був суто академічний вчений, щороку друкував десятки текстів у популярних журналах, не тільки задля розвитку науки, але й для популяризації. Розквіт його таланту як філософа припав на добу стагнації, тоталітаризму, а за тим на період переосмислення ідеології комунізму та радянського минулого. Навіть перелік тих статей зайняв би десятки сторінок. Він був одним із тих небагатьох російських вчених, чиї статті регулярно з'являлися в Україні. Його тексти ми читали й передавали один одному, перекладали й друкували українською.

Юлій був мужньою людиною і досить активно співпрацював із дисидентами, допомагав репресованим, поширював самвидав, переховував тексти опонентів радянської влади. Йдеться і про активну співпрацю з «крамольним» «Новим миром» Олександра Твардовського, і про збереження рукописів Варлама Шаламова, і про багато іншого. Це від Юлія я отримав на зберігання-переховування зібрання поезій Шаламова. Зберігаю це зібрання й досі.

Усім своїм життям він відстоював моральність і людяність у стосунках. Ми не були найближчими друзями, але коли вибухнув Чорнобиль, уже через кілька днів я почув у слухавці його голос: «Ми запрошуємо Вас, усю Вашу родину до нас у Москву, в нашу квартиру на будь-який час, який буде потрібний. Не вагайтеся і якомога швидше відправляйте дітей». Цей дзвінок – пропозиція допомоги – в ті трагічні дні був одним із найперших для нас.

В одній із відповідей на мою експертну анкету 1991 року, а це були перші історичні години після розпаду Радянського Союзу, Юлій сказав: «...Ми знаходимося на руїнах ГУЛАГу та зберігаємо психологію "зеків".

І все ж єдине, що всі ми можемо зробити – це спробувати осмислити той тягар і звільнитися від нього. Величезна відповідальність лежить при цьому на інтелігенції, яка сьогодні, більш ніж будь-коли, зобов'язана йти проти течії, відстоювати свободу, гідність людини та принципи ненасильства. Інтелігенція першою повинна зрозуміти і передати своє розуміння всім, що кров та насильство вб'ють свободу, яка ледь народилася; що не можна йти на повідку в образ (абсолютно реальних) та амбіцій (котрі ґрунтуються на нездатності сприймати інших, нехай неприємних, ворожих, але які теж мають свої людські права). Кожен зразок стійкості, певності, людської гідності та мудрості збільшують свободу кожного з нас».

Юлій Анатолійович Шрейдер помер за письмовим столом, недописавши чергову статтю. А в моїй пам'яті лишаються десятки наших діалогів, які були надзвичайно важливими для мене.

Також я мав за честь товаришувати з Анною Заваровою, може, однією з найкращих дослідниць мистецтва, які працювали в Києві на межі століть. Саме Анна написала знакові тексти про художників-шістдесятників – Григорія Гавриленка та Вадима Ігнатова. Вона читала чудові лекції в Київському художньому інституті (нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури). Заварова навчалась у Москві й там пройшла чудову школу співпраці з кращими мистецтвознавцями. Вона товаришувала з Надією Мандельштам і, коли кілька разів Надія Яківна приїздила до Києва, то жила саме в Анни. Ми тоді ще не були знайомі. У Заварової зберігався виданий за кордоном величезний том спогадів Надії Мандельштам з її безцінними коментарями та примітками, написаними олівцем від руки, й інші крамольні книжки. Каґебешники про це знали й періодично навідувались до неї з обшуками. Дякувати Б-гові, не заарештували. Після таких обшуків книжки з її бібліотеки, здебільшого, лежали на підлозі

чи були поставлені догори ногами. Так мені це й запам'яталось як метафора таких обшуків в інтелігентних рідинах – книжки догори ногами. Книжку з коментарями Надії Мандельштам, розуміючи її цінність, Анна віддала на переховування одному зі своїх родичів. Дізнавшись про обшук у неї, він спалив цей безцінний дарунок. Анна не змогла вибачити родичеві таку слабкість. Чесно зізнаюся, що в якісь моменти, коли я очікував обшуку у себе, я теж палив книжки, за які могли б зачепитися. Щоправда, таких цінних там не було. Йшлося про копії текстів Зеєва Жаботинського чи повісті братів Стругацьких.

А в цілому як виглядав книжковий ринок у 60–80-х років?

Це був зовсім інший книжковий ринок, ніж зараз. У наукових бібліотеках – величезні «спецхрани», де залишалися примірники книжок, які читати заборонялося. У доступі був дуже обмежений сектор. У казенних магазинах продавали до 90 відсотків агітаційної літератури, хоч би як вона називалася, псевдоісторії, псевдофілософії і, здебільшого, псевдолітератури, а ще сотні книжок проти українського націоналізму, проти буржуазного сionізму... Щоправда, була й художня література, здебільшого кінця XIX – початку XX століть, але також переважно з купюрами. Книжок наших сучасників, вартих прочитання, у 70-ті роки було обмаль. Інколи щось цікаве траплялось у журналах «Новый мир», «Иностранная литература» чи «Всесвіт». Із часом ситуація поліпшилася.

Правда, у ці темні роки, у нас були блискучі переклади художньої літератури. Українська культура збереглася завдяки геніальним перекладачам: Миколі Лукашу, Григорію Кочуру, Анатолію Перепаді, Марові Пінчевському, Максимові Рильському, Євгенові Поповичу, Ользі Сенюк, Михайлові Москаленку та ін. Якщо письменникам не дозволяли говорити те, що вони хотіли б сказати, ба

більше, їх «вбивали соціалістичним реалізмом», то перекладачі могли заявити: «Я перекладаю Сервантеса чи Шекспіра – це їхня мова». Їх, звісно, теж цензурували, але менше.

Тоді ще був цікавий феномен літературних містифікацій – імітація текстів від імені неіснуючих авторів. Так працювали, скажімо, Микола Рябчук чи Лесь Танюк. Вони готували тексти, писали від імені якогось середньовічного чи більш давнього автора, який ніколи не існував, і видавали ці тексти за переклади. Інколи їх друкували. У мене є мрія зібрати подібні тексти і видати збіркою.

Тобто в радянські часи інтелектуальних книжок було мало?

Я формувався вже не в найчорніші часи. Система людей вже не їла, хоча траплялося різне. Української інтелектуальної книжки (філософської, культурологічної, історичної) взагалі не було. Вважалося, що ми повинні читати таку літературу російською мовою. У 70-ті лиш деякі серйозні інтелектуальні книжки виходили в Україні і то малими накладками зі значними обмеженнями в поширенні. Їх готували в академічних інститутах. Траплялися хороші книжки з теорії логіки, але вже із соціальної філософії – ні. Хоча інколи одна книжка на тисячу назв таки проривалася. Скажімо, книжка Вілена Горського «Соціальне середовище та історико-філософський процес» (1969).

Справжнім шоком була книжка видатного українського історика Михайла Брайчевського «Походження Русі» (1968), в якій він доводив, що радянські версії про спільне походження росіян, українців та білорусів – це ідеологічні фантоми і дуже переконливо пропонував адекватні, глибокі, професійні версії давньої історії.

Я добре пам'ятаю екскурсії Подолом в Києві, які проводив Михайло Юліанович. Він розповідав про багато

подій і фактів, які замовчували в радянських путівниках та книжках з історії. Коли проходили повз будинок, на якому висіла меморіальна дошка, що в ньому перебував Петро І, він говорив: «Жодного документа про це в архівах немає». І не зупинявся біля будинку. Він розповідав про кондитерів Балабух із Подолу, чії цукерки яких знала вся Європа, й багато іншого. Звісно, в ті ж роки були ще дисидентські тексти, але їх було зовсім небагато, та й загроза отримати термін за їхнє зберігання чи розповідження часто діяла переконливо.

Чи можна сказати, що тоді цінність інтелектуального контенту, який ви отримували, була значно вищою, ніж зараз?

Я не певен, що цінував книжку більше, ніж сьогодні цінують її Олексій Сігов чи Вахтанг Кебуладзе. Все залежить від особистості. Просто перед нами було набагато більше перешкод – і це виснажувало. Наприклад, за одну ніч ми мали прочитати «Архипелаг ГУЛАГ» – сотні й сотні сторінок, перефотографованих і видрукованих на фотопапері, де не всі літери можна було розібрати. А наступної ночі ця книжка вже була десь в іншому місці. При цьому всі ми пам'ятали, що, коли про це хтось донесе в КГБ, то наслідки можуть бути від неприємних до трагічних і для того, хто читав, і для того, хто надавав таку можливість.

А чи було щось, окрім книжок?

Було кіно. За радянського часу фільми ділили на п'ять категорій. Найтиражованіші – держзамовлення. Приміром, першу категорію присвоювали стрічці, яку розповсюджували у великій кількості копій і демонстрували у всіх кінотеатрах, четверту – тій, що мала лише одну копію і демонструвалась лише раз в одному кінотеатрі. До неї належав фільм «Пейзаж після битви» (1970) геніально-го польського режисера Анджея Вайди. Щоб подивитися

цей фільм, ми з дружиною, яка була на дев'ятому місяці вагітності, поїхали аж за місто у Клуб бетонного заводу. Певності, що у неї не почнуться пологи у дорозі, ми не мали, але нам дуже хотілося подивитись цей фільм. П'яту категорію отримували фільми, які не допускали до прокату і складались на полицю. Наприклад, «Комиссар» (1967) Олександра Аскольдова.

Право на інтелектуальну книжку чи фільм ми заробляли в різний спосіб. Скажімо, ми дуже хотіли подивитися «Сталкер» (1979) Андрія Тарковського – фільм, мабуть, таки четвертої категорії, бо його довгий час ніде не показували. У ті часи в Києві функціонувала обласна контора кінопрокату. Ми запропонували керівництву зробити суботник на їхній території. І десятки людей увесь день працювали, очищуючи забруднене подвір'я кінопрокату, щоб після того в закритій залі подивитись цей фільм.

А як після КПЗ ви потрапили до Радянської армії?

Тоді хлопці, які закінчили заочно вищі навчальні заклади, повинні були рік відслужити. Ось і мене викликали до військкомату, де, як нам сказали, формується «літерний» потяг, який повезе новобранців на Північ. Так воно й відбулося. І вже за кілька днів нас проводжали рідні на київському вокзалі. Їхати було довго, кілька діб, і командири, які супроводжували нас, почали з'ясовувати, хто які виші закінчував, щоб потім, мабуть, відправити нас у ті чи інші військові частини залежно від спеціалізації. Та не так сталося, як гадалося. У нашого командира вкрали дві пляшки горілки. Це призвело до того, що на кожній наступній станції усіх нас висаджували з потяга, формуючи групи за абеткою списку: тих, чії прізвища починалися від А до В, за тим – наступні, й так до Ф – моєї літери. Попередні домовленості були проігноровані. Так я опинився у військовому поселенні з дивною назвою Африканда. Розповідали, що це поселення назване так з іронією, адже

це одне з найхолодніших місць на Кольському півострові, де я упродовж року охороняв радянські винищувачі, які протистояли «агресивному блоку НАТО». Саме в армії я вивчив польську мову, перекладаючи афоризми Станіслава Єжи Леца. Двічі спостерігав фантастичне видовище північного сьйва. Це щось неймовірне!

Більшість чоловіків охоче розповідають про свою службу в армії, і я – не виняток.

Нас було семеро людей з вищою освітою, які приїхали туди. Ми якоюсь мірою вгамували дідівщину, особливо щодо хлопців середньоазійських республік: над ними знущалися найбільше – принижували як могли. Коли ми демобілізувалися через рік, вони плакали – розуміли, що приниження та знущання повернуться. Кавказців не чіпали, їх боялися. Нас «діди» теж не чіпали, бо в нашій групі була людина, яка чудово володіла мистецтвом кунг-фу. Коли хтось із тих «дідів» пропонував помірятися силами з Віктором Н., то вже через кілька секунд опинявся розпластаний на підлозі. Швидкість його рухів та знання прийомів були вражаючими. «Діди» боялися до нього навіть наблизитися, а відповідно й до нас, про всяк випадок, сприймаючи це як щось ірраціональне – краще не чіпати.

А ось ще одна історія. У ті часи майже всі, хто читав, користувалися системою замовлення книжок. Усі радянські видавництва друкували тематичні плани на наступні роки, і можна було замовляти книжки. Тим механізмом користувались усі, згодом, навіть дисиденти в ув'язненні. У Африканді книжковий магазин був на чималій відстані від наших бараків – там, де жили офіцери з родинами. Я виписав собі книжки, які хотів замовити, але як віддати ці заявки в книгарню, не знав. Звернувся до командира, він відповів, що єдина можливість – це оголосити сигнал тривоги, і тоді ми зможемо поїхати за призначенням. Отже, наступного дня я в усій амуніції та з карабіном зайшов до того магазину і, заспокоюючи продавчиню,

передав їй замовлення. Але отримав я ці книжки, коли вже повернувся до Києва.

І на завершення ще одна армійська історія. Якось мене будить старшина і каже: «Ходімо знімати членів Політбюро! Завтра приїдять перевіряючі, і лише ти знаєш, хто на тих портретах у ленінській кімнаті ще живий, та хто з живих залишається ще в Політбюро». Довелося зняти... Капітан Остапюк агітував мене стати членом компартії – «на гражданке, особливо тебе, єврею, это будет гораздо труднее» та піти на офіцерські курси. Залишився безпартійним і рядовим. А ще він переживав за мене: «Такой умный, а плохо стреляешь».

Інших історій не розповідатиму, кожен, хто служив, пам'ятає таких історій десятки, а може, й більше.

Тоді до наступних етапів. Ви брали участь у ліквідації Чорнобильської аварії.

Не варто перебільшувати тут моєї ролі. Я в тому своєму «першому житті» займався організацією будівництва електростанцій, спочатку теплових, а згодом й атомних. На тридесятих ролях у проектному бюро розробляв рекомендації «як будувати». Я таки випадково потрапив до цієї організації. Після закінчення технікуму мене не взяли на роботу за розподілом – сказали «місць немає». І я пішов шукати завод чи фабрику, де можна було б влаштуватися за фахом.

Я мало розумів, чому отримував відмови і що відбувається в країні, шукав пропозиції про вакансії на інформаційних щитах із оголошеннями. У десятках місць отримав відмову. «Так-так, ми подавали оголошення, але вже не потребуємо фахівців» – традиційна формула відмови євреям чи небажаним працівникам за іншими ознаками: расою чи політичною активністю. Я потім займався аналізом таких відмов. У нас, у Центрі юдаїки, зібраний великий архів мемуарів людей старшого покоління.

Я виокремив близько сотні випадків – від доволі трагічних, коли люди, позбавлені можливості знайти роботу, божеволіли від безсилля чи голодували, бо не мали коштів на їжу, до кумедних. Про один із них розповів художник Михайло Туровський, він нині проживає в Америці. Тоді, на початку 50-х, він вступав до Художнього інституту. Михайло товаришував із донькою ректора, яка повідомляла йому щороку: «Міш, цього року також не братимуть євреїв». Але він ходив на іспити як на спортивні змагання, вибору особливого не мав – Михайло прагнув стати художником, а навіть внутрішня міграція в ті роки була майже неможливою. З якоїсь спроби, вже точно не пам'ятаю, третьої чи четвертої, він пройшов перший етап вступу – отримав хороші оцінки за малювання. Потім був іспит з історії. Викладач каже: «У вас простий білет, я за ним навіть не запитуватиму. Давайте так – одне додаткове запитання, якщо дасте відповідь, то ви – студент інституту, згода?» Михайло погодився. Викладач запитав: «Що написав Карл Маркс Фрідріху Енгельсу в листі від 17 жовтня 1882 року?» Та треба знати Михайла! «У цьому славетному листі – відказав Михайло, – Карл Маркс написав: “Дорогий мій друже, велика тобі дяка за надісланий комплект ‘Франкфуртер альгемайне цайтунг’, він прекрасно доповнює мої студії, і за те, що ти підтримує мої тези з ‘Комуністичного маніфесту...’». Через 15 хвилин його зупинили, і Михайло став студентом.

Думаю, що і листа того не було, і «винахідливий» екзаменатор до такої відповіді не був готовий. Така історія була одна на сотню. Так і в мене, я прочитав, що якомусь проектному бюро потрібен технік-механік. Отже, піднявся на п'ятий поверх будинку по вулиці Шота Руставелі, зустрів немолодого (як мені здавалось) єврейського інтелігентного чоловіка і запитав його щодо роботи. Він кивнув, що їм треба людина, і завів мене до начальника. Вони порадилися і взяли мене. Так я став працювати

в Проектному бюро тресту «Південенергобуд» напроти синагоги Лазаря Бродського. І пропрацював там, змінюючи різні ролі, від техника до начальника відділу, – змінювалась і сама організація, – майже 25 років. Тепер і кажу про це: в «першому житті».

Наше проектне бюро було, значною мірою, типовою єврейською організацією тих часів (у великих містах, де євреїв не брали на роботу на оборонні підприємства, вони знаходили притулок у специфічних галузях діяльності: будівництві, легкій промисловості тощо).

Мого пера не вистачить, щоб описати атмосферу, яка домінувала в таких організаціях, і в нашій зокрема. Це потребує, мабуть, таланту хорошого письменника, який мав би це написати в стилістиці «бравого солдата Швейка». Так чи інакше, майже всі співробітники були з родин репресованих. Це не було єврейською особливістю. В країні, де у 20–60-ті роки влада вбила чи загнала в ГУЛАГ мільйони своїх співгромадян, «чистих» родин майже не було. Так, один із моїх колег Борис, який виріс в інтернаті, боявся всього, навіть власної тіні. Він пошепки розмовляв сам із собою і писав безкінечні щоденники подій, хоча майже нічого не відбувалося в тому середовищі. Мабуть, щоденники його зникли після його смерті, а я почав цікавитися цими процесами пізніше, коли вже був у інших ролях. Інший мій колега, чийого батька розстріляли наприкінці 30-х років, а старший брат відсидів своє у ГУЛАГу й помер ще замолоду, Олександр В., потрапив до цієї контори після того, як йому не дали захистити блискучу, за оцінкою його вчителів, кандидатську дисертацію. Тож він стояв за кульманом (приладом для креслення) і періодично наспівував: «Сп-а-сі-бо Па-а-рті-і-і...». Ще один – більше половини робочого часу проводив за безкінечними розмовами в курилках, і будь-які спроби начальника відділу загнати його на робоче місце були марними. Але я трохи відійшов від нашої теми.

Ми займались організацією будівництва електростанцій, і я їздив на Запорізьку, Рівненську та Чорнобильську станції. На певному етапі я став керівником відділу АСУ (автоматизованих систем управління). Створювалися такі відділи з великими обчислювальними машинами «Мінськ-32», ЕС-1020 майже скрізь. Вважалося, що вони зможуть оптимізувати роботу в різних сферах, підвищити ефективність фантастично неефективної радянської «економіки дефіциту». Згодом це називали «АСУчуванням країни» – дуже точне формулювання.

Ці станції я запам'ятав здебільшого через довге будівництво – до пуску першого блоку 6–7 років, і брали в тому участь 20–30 тисяч осіб. Усе починалося з наметів, а закінчувалося величезними промисловими комплексами. Майже кожен вихідний день вулицями з недобудованими гуртожитками та будинками йшли похоронні процесії з духовими оркестрами. Станції будувала здебільшого молодь, яка щойно закінчила виробничо-технічні училища і яка не надто переймалася технікою безпеки. До того ж і бійки були. Отже, як писали тоді, «життя не було предметом першої необхідності». Коли почав працювати 1-й блок електростанції, на цвинтарі вже покоїлося кілька сотень будівельників. Це були «котловани другої половини ХХ століття» (за Андрієм Платоновим).

А начальником відділу АСУ я, безпартійний єврей, став випадково. Перший начальник багато пив, його мусили відсторонити, потім начальником був член партії, у якого інших достоїнств було небагато, і нічого йому не вдавалося. Мене призначили виконувачем обов'язків, а відповідно до законодавства того часу, особа, яка три місяці виконує такі обов'язки, автоматично обіймала посаду керівника без погодження з райкомом партії. Система мала стіни, але й мала дірки в них.

Коли сталася Чорнобильська аварія, директор скликав нас і сказав: «Ми будували станцію, то нам і думати, як

ліквідувати цю аварію. Ми всіх записуємо добровольцями в ліквідатори, але кожен може відмовитися». Ніхто не відмовився. Я їздив туди після аварії двічі. Там працювали десятки, а може й сотні організацій, кожна щось робила. Десятки тисяч людей, зокрема й ми. Дивились, міркували, щось вигадували: як розташувати якийсь кран, як зробити укриття. Але, як я розумію, рішення приймали не ми, а військові й московські науковці, які мали досвід випробування бомб і ліквідації аварій на військових полігонах та секретних об'єктах. Інформації було обмаль. Люди не знали чого боятися, як захищатися. Я тоді вивів формулу: чим далі від Чорнобиля, тим страшніше. Ніхто не знав наслідків і небезпек того, що там відбувалося. Не було адекватних теорій і досвіду.

Одне слово, я – не герой Чорнобиля. Герої та жертви – ті, хто працювали перші дні та місяці біля реактора. Про це дуже добре написала Світлана Алексієвич у своїй книжці «Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього» (1997), переклад українською мовою, який я згодом ініціював. Переклала Оксана Забужко. Спочатку вона сказала: «Ти ж знаєш, я перекладами не займаюся». Але, прочитавши книжку, наступного ранку зателефонувала мені: «Я проплакала всю ніч, я буду це перекладати».

А як ваше життя склалося після Чорнобиля?

Етап мого життя після Чорнобиля я для себе називаю «другим життям» – гуманітарним. Перший етап, як я вже говорив, був інженерним. Наприкінці 80-х років країна ставала інакшою, розпочалося активне громадське та політичне життя. Період перебудови багато чого змінив у країні. Вже віяло свободою, хоча останні політичні в'язні ще не повернулися з тюрем та заслань. Мене все більше приваблювала соціологія.

Слід нагадати, що офіційної соціології в Радянському Союзі майже не було, натомість був науковий комунізм.

Соціологію як науку про суспільство я вивчав самостійно, хаотично добираючи дореволюційні, а потім польські джерела. Я вивчив польську, і вона стала для мене вікном у вільний світ. Тоді в магазинах не було книжок англійською, а деякі польські можна було придбати в книгарні «Дружба». У 1977 році, коли оголосили, що буде прийнята нова демократична – брежневська – конституція, я, дилетант, раптом уявив, що зможу проаналізувати «все-народне обговорення», збагнути правосвідомість радянських громадян.

Ви провели ціле дослідження?

Так. Пам'ятаєте, у книжці Торнтон Уайлдера «Міст короля Людовика Святого» (1927) – «впав цей міст, загинули люди, тепер я зможу простежити закономірність гибелі: через що загинули ці люди, за які гріхи вони були покарані». Так і мені здавалося, що саме в цей унікальний момент я зможу виявити особливості правосвідомості людей і більше зрозуміти – хто вони – радянські люди. І я зібрав і узагальнив тисячі пропозицій громадян до проекту тексту конституції. На це пішло близько року і, як наслідок – написав текст. Вказав на ролі різних груп в осмисленні законів країни: що прагнули змінити робітники, що – інтелігенція, фахівці в сфері права, гуманітарії та ін. Із газетних і журнальних публікацій було зрозуміло, про які статті найчастіше пишуть радянські громадяни. Мені були цікаві особливості осмислення й розуміння різних статей, діяльність цензурних груп при різних видавництвах, які відбирали ті чи інші пропозиції. Цікаво було, що з приводу політичних статей взагалі не публікувалось жодних думок, хоча, гадаю, що вони були. Моя добірка з-понад 10 тисяч текстів уповні репрезентативна, – радянські громадяни подали близько 400 тисяч таких пропозицій. Здебільшого публікувались примітивні, які не стосувалися права і конституції пропозиції.

Скажімо, «діти повинні поважати батьків, а зарплатня має бути “адекватною”», чи – «на пенсію треба йти вчасно». Деякі цікавіші пропозиції, яким таки вдалося прорватися в пресу, звісно, не брались до уваги і їх конституційна комісія не включила в остаточний текст. Цікаві ролі героїв соцпраці чи письменників-лауреатів – усі вони були абсолютними апологетами влади.

Коли я завершив роботу, то зрозумів: якщо опублікую – отримаю термін. Зважив плюси й мінуси, вирішив показати текст лише друзям. Слава Б-гу, КГБ про нього не дізналося. Наприкінці 80-х років мою роботу опублікували в скороченому варіанті в журналі «Філософська і соціологічна думка».

Чи були спроби «офіційних» науковців проаналізувати обговорення конституції?

Псевдоакадемічні, апологетичні огляди з'явилися через кілька років. Це я тоді був таким наївним, а професіонали розуміли, наскільки ризикована ця тема й оминали її. Насправді, моє дослідження виявило не так вже й мало. І не лише для мене. Коли я показав текст моїм друзям – історикам, соціологам, мене спитали: «Ти сам це зробив?» Я відповів: «Так». – «Це вартісна робота для цілого відділу, та й читати її цікаво», – отримав я відповідь.

Зацікавлення соціологією переросло для вас у професійну діяльність, а участь у роботі журналу «Філософська і соціологічна думка» стала новим життєвим етапом?

Так. Для мене це була велика школа. Я багато чого навчився. Журнал став однією з найцікавіших інтелектуальних трибун для українських науковців, а Інститут філософії, де зібралась група людей, яка потім об'єдналась у редакційну раду «Філософської і соціологічної думки», – одним із центрів формування нових моделей

інтелектуального, ширше – духовного життя. У пам'яті лишилися цікаві дискусії, масштабні проекти та програми, публікації, які випереджали час. Це справді були прориви, свіжа думка, доволі глибокі та нетрадиційні судження. Доти майже всі академічні журнали були зарозумними, пробитися до думки в опублікованих там текстах було важко, наші експерименти започатковували іншу традицію. Так чи інакше, ми разом обговорювали всі матеріали, намагалися зрозуміти складні й динамічні суспільні зміни.

То був час помежів'я: ще вчора багато що було неможливим, а сьогодні – стало реальністю. Пам'ятаю, приношу статтю головному редакторові журналу Юрію Прилюку, і кажу:

- Юр, ми ніколи не публікували такого.
- Публікуй, – відповідає він мені.
- Почитай, багато крамоли.
- Публікуй, поки готуватимемо до друку, поки вийде, стане можна. Друкуй.

Багато хто з тих, із ким ми формували журнал, тоді і сьогодні, – мої друзі. Їх знають у гуманітарному житті України. Це – провідний соціолог Євген Головаха, це – Костянтин Сігов, з яким ми ведемо видавництво «Дух і Літеру», це – Наталя Вяткіна, яка довгий час очолює різні видавничі проекти, це – Євген Бистрицький – директор фонду «Відродження», це – Данило Яневський, Юрій Прилюк, Наталя Паніна, Володимир Жмир... Усі ми перебували під опікою Мирослава Поповича, який, будучи одним із керівників Інституту філософії, був і «патроном» нашої команди. У радянські роки Мирослав Володимирович писав книжки з логіки. Це була його ніша на відстані від ідеологічної проблематики. З ним ми пропрацювали з десяток років.

Стратегічно я тоді займався експертними опитуваннями, розробляв анкети. У мене виникали сподівання, як

у часи роботи з конституцією, що, звернувшись до інтелектуалів і попросивши їх відповідати на питання анкети, я багато чого поясню і собі, і читачам в осмисленні тих змін, що відбувалися в суспільстві. Серед моїх респондентів були Григорій Померанц, Ніна Брагінська, Тарас Возняк, Мирослав Маринович, Мирослав Попович, Василь Лісовий (напевно, це була його перша публікація після звільнення), інші дисиденти, які щойно повернулися з тюрем, філософи, історики... Словом, я зібрав чималу кількість розумників, і вони відповідали на мої «наївні» питання про те, що відбувається в світі та країні. Відповіді часто були блискучими, влучними, сміливими як у критиці комуністичного ладу, так і в осмисленні суспільних змін на межі 80-х – початку 90-х років. І все це було доволі незвичне в країні, де ще працював принцип: те, що дозволено в Москві, не дозволено в Києві.

Для мене це були перші досвіди соціологічних експертних опитувань та редакторської роботи, яка з часом посіла чільне місце в моїх уподобаннях. Костянтин Сігов запропонував мені роль співредактора часопису й співдиректора видавництва «Дух і Літера» – це багато чого визначило в моєму житті з тих днів і дотепер. Адже готуючи книжки чи журнальні публікації я отримав можливість очно чи заочно спілкуватися з велетнями духа ХХ століття – Ханною Арендт, митрополитом Андреем Шептицьким, Янушем Корчаком, Сергієм Аверинцевим, Іваном Дзюбою, Мартіном Бубером, Євгеном Сверстюком та багатьма іншими. У попередні десятиліття я навіть мріяти про це не наважувався.

А які моменти роботи в журналі вам запам'ятались найбільше?

Звісно ж, кумедні. Розповім кілька сюжетів із перших етапів моєї роботи. Я вперше написав до журналу статтю, як мені тоді здавалося, українською. Назву тієї статті вже

не пам'ятаю, але добре пам'ятаю свою першу редакторку Ларису Малешевську, яка фактично переписала мій текст чудовою літературною мовою. Я запитав її: «Чи можна порівняти мій текст і ваш, щоб зрозуміти помилки?» Вона відповіла: «Краще подивіться відредагований текст, і якщо у вас є зауваження до нього, то я готова обговорити». Питань не було.

Іншим разом я готував добірку матеріалів наукової конференції про українсько-єврейські взаємини. Це був один із перших міжнародних форумів порозуміння. Я подав матеріали до редакції. Опікувався тими текстами мій товариш, заступник головного редактора, Володимир Жмир. Він категорично заявив, що не прийме до друку кілька текстів, бо за стандартами журналу публікації повинні містити фотографії авторів. Я не знав, де, а це ж був початок 90-х років, коли не було інтернету, а телефонні розмови із закордоном коштували фантастично дорого, знайти портрети Івана-Павла Химки з Канади та Абрахама Ашера із США. І тоді я попросив у Сергія Набоки (відомого дисидента і журналіста) його фото, бо, на мій погляд, він був дещо схожий на Химку, та взяв фото свого батька, який був схожий на Ашера, і приніс їх до редакції. «Ось, – сказав Жмир, – а ти казав, що не можеш знайти фото». Через 20 років, коли ми зустрілися з Іваном Химкою ще раз, він, подякувавши мені за публікацію, спитав: «А що то за фото, де я несхожий сам на себе?». І я розповів йому цю історію.

А відколи ви почали цікавитися саме юдаїкою? Адже ви знаєте багато і про єврейство, і про юдаїзм, проте в родині вас цього не вчили.

Звісно, дідусі з бабусями знали їдиш, але майже всі вони померли, коли я був іще дитиною. Мої знання були мінімальні. Я почав цікавитися єврейською історією та культурою наприкінці 60-х років. Це була природна

зацікавленість юнака, та неприродні шляхи пошуку джерел інформації. Читав, як і інші люди в ті часи, паскудні книжки про юдаїзм та сіонізм, і, поміж рядків, сподівався знайти необхідну інформацію, але знаходив здебільшого ідеологічну пропаганду. Переглядав тисячі сторінок книжок, газет і журналів, та знаходив випадково невилучені тексти Хаїма Нахмана Бяліка чи Володимира (Зеева) Жаботинського. Їдиш я починав вивчати з бухгалтеркою проектного бюро Поліною Яківною. Проте її невдовзі викликали до відділу кадрів та порекомендували припинити наші уроки. Не послухатися вона не могла.

Із часом, коли настали роки перебудови, а за тим незалежності, я вирішив для себе, що прийшов час – і то є моя справа – сприяти поверненню історії та культури мого народу в суспільну свідомість євреїв і не тільки. Розумів, що без пам'яті, без спадщини поколінь майбутнє не збудувати.

У 80-ті роки, як я вже згадував, почали виникати різноманітні громадські організації – національні, конфесійні тощо. Я був одним із тих, хто сприяв формуванню єврейської громади. Інтерес до національної історії та культури збільшувався, а відповідних інформаційних джерел майже не було. Тоді ми з друзями створили осередок юдаїки, який перетворився на самостійний Інститут юдаїки, з часом було створено Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, але все це – одна вервечка, довжиною з-понад чверть століття.

Починали ми з нуля, бо людей, які були б нашими вчителями, майже не було. Гуртували довкола конференцій різних активістів і слухали: хто що скаже. Потім ці конференції стали тематичними – до нас стали приїздити з виступами та лекціями науковці з Ізраїлю та США. Згодом ми не лише слухали, а й самі готували перші наукові розвідки. Я не знав ані івриту, ані їдишу, що дивно для

директора Центру юдаїки. На жаль, і досі не знаю. Тож я вирішив, що виконуватиму роль організатора, менеджера, і з часом знавці юдаїки з'являться – буду цьому всіляко сприяти. Що, здається, і вдалося. Сьогодні ми – один із провідних Центрив у царині юдаїки в країні.

Завдяки нашим проектам, самоосвіті і я ставав у цій галузі більш освіченим. Попри те, що й досі часто спираюсь на знання співробітників, більшість проектів ініціюю сам. Креативність не завжди пов'язана зі знаннями. Усвідомлюю себе більше організатором, ніж дослідником.

Чи можна вам поставити питання, яке було природним для радянського єврея: чи виникало бажання виїхати з країни?

Звичайно, питання «їхати чи лишатися» обговорювалося в кожній єврейській родині (та, мабуть, і в більшості українських, опозиційних режимів). Я вирішив залишатись жити там, де народився. Це підсвідоме рішення. Пояснював собі та іншим так: у цьому світі є мононаціональні та багатонаціональні держави. Модель багатонаціональна, де громадянство в країні гарантує рівні права всім, домінує в європейській цивілізації. Сподіваюся, що цей шлях – шлях і для України. Всі мої сьогоднішні ролі орієнтовані на цю модель розвитку. Україна без вірменських храмів та юдейських синагог, без культури кримських татар чи польської духовної спадщини, без Шолома-Алейхема, Михайла Булгакова, Бруно Шульца – не була б європейською країною.

У радянські часи майже три покоління євреїв не мали доступу ані до книжок, ані до знань з історії та культури свого народу. Ще наприкінці 80-х років євреї були як після духовного погрому (та й у свідомих українців була не набагато краща ситуація). Жодної людини, яка б могла бути вчителем: більшість тих, хто мав юдейську освіту знав мови та культуру, – знищили під час Другої світової

війни нацисти, а пізніше – ідеологи радянської влади. А коли почалися новітні часи – перебудова Михайла Горбачова, – багато юдеїв виїхали до Ізраїлю чи Америки. І все ж перші кроки відновлення спільноти були – це зібрання людей, які цікавилися єврейською історією та культурою, а згодом створили релігійні громади, національні школи, студентські асоціації, бібліотеки тощо.

А коли ви вперше потрапили за кордон?

У Євросоюзі на якомусь етапі вирішили, що, окрім обговорення важливих документів спільноти депутатами Європарламенту, варто організувати громадські читання. До Брюсселя була запрошена й українська делегація. Її сформувала Наталія Беліцер, відома вчена, яка з часом стала активною громадською діячкою, дослідницею та захисницею прав кримських татар. До тієї делегації увійшло 20–25 осіб: заступник міністра, дослідник-політолог, художник та ін. Їхали ми до Брюсселя автобусом. Упродовж чотирьох днів брали там участь у якійсь дивній конференції, якщо так можна висловитися: один за одним виступали люди з різних країн і розповідали хто про що. Запам'яталася ця поїздка тим, що це була перша – як для багатьох із нас – поїздка до справжньої Європи, в місто, де чудовий арт-музей. У ті дні якраз відбувалося свято міста і жителі в костюмах епохи середньовіччя влаштували чудовий парад, який нас вразив. Нас поселили далеко за містом, на якійсь спортивній базі, і видали всім талончики, за якими можна було їздити на метро та автобусі. Єдине – не попередили, що метро закінчує працювати о пів на одинадцять вечора, тому одного разу ми поверталися додому пішки, діставшись готелю близько четвертої ранку. Яюсь дивно нас годували на цій конференції – їжі було обмаль та ще з алюмінієвого посуду, який нагадував чи то посуд з армії, чи то з тюрми. Наступного дня, після закінчення конференції, починалося засідання Всесвітнього

єврейського конгресу, і Йосиф Зісельс сказав мені: «Залишайся, побудеш із нами (він був членом делегації), місце, де переночувати, ми тобі знайдемо, а повернешся з нами (теж автобусом)».

Коли закінчилася ця наша перша конференція, один кремезний добродій із нашої української групи, якому особливо не вистачало їжі, прощаючись зі мною сказав: «Я сподіваюся, що євреї тебе нагодують». А ще він запропонував усім нашим учасникам віддати мені талончики на проїзд, які у них залишились. Зайве говорити, що грошей у нас у цій поїздки майже не було – найбагатші мали десять доларів. Отже, мені дісталось штук 50–60 тих талончиків. І я вирішив комусь їх продати, щоб «розбагатіти». На блошиному ринку один продавець радо придбав у мене ті талончики, віддавши половину їхньої вартості. На ті «великі» кошти я купив у подарунок своїм дітям взуття, а також черевики собі. Ті черевики були теплі й зі шкіри, але, мабуть, зроблені ще до війни. (У наступні роки дружина намагалася їх викинути, бо естетично вони були трохи не на часі. Врешті-решт, вона перемогла, але це вже сталося тоді, коли і у нас можна було щось купити.) Потім я почав шукати, де відбуватиметься Всесвітній єврейський конгрес – пішов питати до синагоги. Я не уявляв собі міру безпеки, якої потребують такі зібрання. Через кілька годин я опинився перед людьми служби безпеки Конгресу, які, поспілкувавшись зі мною, вирішили, що я не шпигун і не терорист. Так я вперше побував на засіданні Всесвітнього єврейського конгресу. Пригадую, що був у джинсах і кедах. На цьому ж конгресі виступав президент України Леонід Кравчук. Для представлення я писав делегатам форуму коротку довідку про нього.

І ще розповім про свою першу поїздку до Америки. Це було пов'язано з дуже важливим для мене міжнародним досвідом і, думаю, для інших наших колег, причетних до проекту «Україна», який ініціював на початку 90-х років

директор Інституту толерантності Американського єврейського комітету Девід Рос. Він був із тих, хто намагався сприяти порозумінню між народами, які мали тяжкий і трагічний досвід взаємин. Перед приїздом в Україну, де ми познайомилися, він працював із німцями та євреями, з поляками та євреями. Тепер із Девідом почали співпрацювати й ми. До делегацій, які формувалися і в Америці, і в Україні, входили активісти та офіційні представники громад з обох країн. Це сприяло кращому порозумінню між нами.

Зупинюся на дуже важливій для нас поїздки до США. У складі української делегації були представники Міністерства освіти, а також Соломія Павличко, Йосиф Зісельс, Мирослав Маринович, Тарас Возняк та ін. Девід запропонував нам досить інтенсивну програму, і щодня у нас були зустрічі з представниками американської влади чи українського посольства; зустрічі на радіостанції «Голос Америки» та студіях, де виробляли мультиплікаційні фільми, в Колумбійському університеті та школі мистецтв... Кожна зустріч – перетворювалася на відкриття для нас: ми дізнавалися, як на телебаченні формуються сюжети для дитячих передач, що утворюють толерантні стосунки між людьми різних конфесій чи рас. Ми бачили як працює радіо «Голос Америки» і мали можливість провести діалоги з провідними кореспондентами. У нас відбувалися численні діалоги з науковцями, під час яких обговорювались актуальні проблеми України, США та світу.

Це зараз ми живемо в демократичному світі та маємо доступ до інтернету, тоді для нас все було нове. Пам'ятаю, нас повезли до величезного супермаркету (400 магазинів) – ми бачили це вперше, бо у нашій країні були майже порожні магазини. Що робити в тих магазинах, ми не знали. Гроші у нас в кишенях були символічні. Та й товарознавці ми не найкращі. Ідемо з Тарасом Возняком по

тому магазину, обговорюємо якісь філософські проблеми і раптом бачимо взуття за найнижчими цінами. Тарас замовляє: «Мені мешти фіолетові 35, 36 і 37 розміру». Я запитую: «Чому фіолетові?» Він мені гордо відповідає: «Це у вас демократія, а у нас що куплю, те і будуть носити». Він купував для тещі, дружини та доньки. Затим ми побачили, що починають зачинятися двері магазинів, але як вибратися з тих лабіринтів ми не знали. Кажу Тарасові: «Ми не вдома, собак на нас не спустять, якось нас знайдуть». І справді, через півгодини нас знайшли і ми щасливі повернулися до готелю.

Проект, як на мою думку, був надзвичайно успішним, у будь-якому разі для нас. Проіснував він три роки до трагічної смерті Девіда, ще досить молодого чоловіка. Помер він від серцевого нападу, коли в Чикаго, його рідному місті, раптово відключили електрику. Улітку без кондиціонерів там жити неможливо, і Девід став одним із майже ста людей, які загинули того трагічного дня. Світла йому пам'ять.

Ваш інтерес до соціології та юдаїки можна назвати фаховим, а чи пишете книжки?

Ні, не пишу. Пам'ятаю вислів Льва Толстого про те, що книжки писати треба тільки тоді, коли ти розумієш, що щось нове скажеш людству. Думаю, що я навряд чи скажу щось нове. Однак я пишу статті, беру участь у конференціях, виступаю в радіо- і телеефірах, але найчастіше виступаю в ролі менеджера. У мене є дві менеджерські ролі. Перша – директор Центру юдаїки. Це – велика робота, адже ми вперше відновлюємо юдаїку в українському посттоталітарному світі. Друга – головний редактор видавництва. Ці дві ролі виповнюють мій життєвий час. І для мене – це велике щастя, про яке я навіть не мріяв раніше. Адже надзвичайно цікаво бути упорядником та редактором книжок, які сам собі вибираєш. Скажімо, рік працювати над книжкою Ханни Арендт «Джерела

тоталітаризму» (2005) – це рік осмислювати основні проблеми ХХ століття в діалозі з геніальним істориком. «Джерела...» пояснили мені недавнє минуле з його найстрашнішими тоталітарними режимами – нацизмом та комунізмом.

А до яких книжок ви звертаєтесь постійно?

Найчастіше звертаюся до своїх ділових щоденників, які веду понад сорок років. Половина щоденника – довідкова, друга – проекти та плани на рік, місяць, тиждень, день, годину. Моя дружина інколи просить: «Внеси і мене у свою маячню». Із цією книжкою я працюю найбільше – це мій менеджерський інструментарій. Саме в щоденнику я формую списки проектів, над якими планую працювати, книжок, з яких обираю ті, що будемо видавати. Докладно розписую найважливіші проекти. Сьогодні це плани видань книжок для різних серій («Бібліотека юдаїки», «Бібліотека спротиву, бібліотека надії», «Постаті культури»), діяльності ПЕН-клубу, премій Василя Стуса та Юрія Шевельова, Віртуального музею Василя Стуса тощо. Планую також зустрічі для інтернет-телебачення UkrLife.TV – діалоги з авторами книжок, редакторами видавництва, художниками, науковцями. До речі, це дуже цікавий проект, який ми з Костянтином Сіговим не відпускаємо вже понад три роки. Майже кожну таку півгодинну розмову дивляться від півтори до двох тисяч глядачів. Дякуємо за це Людмилі Немирі, директорці порталу та її колегам.

Моя улюблена рубрика у щоденнику – «Нові ідеї», куди занотовую різні думки, що виникають чи на підставі аналогій із почутим, побаченим, прочитаним, чи формуються бозна-як. Добре пам'ятаю формулу Емілія Кроткого: «До нього прийшла хороша думка, та, не застала нікого вдома й пішла». Отже, намагаюсь уникати такої ситуації.

А щодо книжок, то часто повертаюся до текстів Януша Корчака. Як на мене, його гуманістичні ідеї багато

в чому визначили ХХ століття. Прочитайте, наприклад, його книжку «Дитя людське». Також перечитую книжки Світлани Алексієвич. Її тексти я не тільки читав, але й вивчав. Це блискуче написані ґрунтовні соціологічні дослідження-засвідчення, які практично всі перекладені українською, про найбільші трагедії, спричинені комуністами: долі дітей та жінок періоду Другої світової війни («У війни не жіноче обличчя», Vivat, 2015 та «Останні свідки. Соло для дитячого голосу», Дух і Літера, 2016), трагедія радянських військових, що окупували Афганістан («Цинкові хлопчики», Vivat, 2016), Чорнобиль («Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього», Комора, 2016), а потім і радянської людини, яка не витримала випробування свободою («Час Second-hand (кінець червоної людини)», Дух і Літера, 2014).

До речі, близько двадцяти років тому ми зустрілися зі Світлоною Алексієвич у Парижі. Я тоді сказав їй: «Пані Світлано, добре було б представити ваші книжки на здобуття Нобелівської премії». Тоді вона відповіла мені: «Ну що ви, пане Леоніде, між мною і Нобелівською премією – відстань як до неба». Але час розставив усе на свої місця. І небо наблизилось¹.

Звертаюся і до текстів, пов'язаних з історією та політикою українського та польського дисидентства. Свого часу мене вразила книжка Михайлини Коцюбинської «Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість» (2009), в якій вона аналізує листування як письменників початку ХХ століття, так і дисидентів. Це тексти, до яких автори ставилися не менш відповідально, ніж до своїх ґрунтовних публікацій – прози та есеїстики. Ані Василь Стефаник, ані Михайло Коцюбинський не могли себе уявити авторами текстів другого сорту. А для дисидентів, які опинилися в тюрмах, листи – це основа їхньої духовної спадщини,

¹ Нобелівську премію з літератури «за її багатоголосну творчість – пам'ятник стражданню і мужності у наш час» білоруська письменниця Світлана Алексієвич отримала у 2015 році.

майже єдине, що дозволялося їм, та й то – з безліччю обмежень. Дослідниця осмислила ці феномени на глибинному рівні. Цікавою є також книжка «Розмови між паном і панотцем» (2013) – запис розмови Яцека Жаковського з лідерами «Солідарності»: політичним – Адамом Міхніком та духовним (капелан «Солідарності») – Юзефом Тішнером. Це дуже важливі внутрішні діалоги соціологічно орієнтованого Міхніка та духовно орієнтованого Тішнера в оцінці ситуації боротьби з комуністичною владою. Книжка побудована настільки вдало, що майже відчуваєш себе учасником тієї розмови. Згодом ці тексти стали безцінним джерелом для осмислення подій Майдану 2013–2014 років.

Насправді, майже немає часу переречити книжки. Не встигаю готувати нові. Про кожну можу із захопленням розповісти, але це вже тема для іншої розмови.

Ви торкнулись теми дисидентства. А що для вас особисто значить ця тема?

Тема дисидентів упродовж останніх років дуже важлива для мене. Може, це ще й тому, що, схилиючись перед подвигом і пам'яттю цих людей, я підсвідомо відчуваю свою відповідальність за те, що не був поруч із ними. Собі я можу пояснити це тим, що почав щось розуміти значно пізніше, ніж ті, хто був долучений до того середовища.

Мені дуже хотілося для наступних поколінь підготувати й видати книжку про феномен дисидентства. Я розумію, що наші діти й онуки більше цікавляться подіями власного життя, а історія, навіть і не така віддалена, їх, звичайно, цікавить менше. Завдання виявилось не з легких, і тільки численні діалоги з Дмитром Стусом та Олексієм Сінченком, а згодом – поради Мирослава Мариновича, привели до формування і видання книжки «Дисиденти. Антологія текстів» (2018). Допоміг і мій досвід видання антології про Голокост «Поza межами розуміння» (2001) Майкла Беренбаума та Джона Рота, першої вагової книжки про ті

події. Ціна вміщених у ній текстів – самогубство ледь не кожного третього автора, адже ще раз пережити ті події, навіть подумки, було часто поза межами людських можливостей.

Ваш інтерес до образотворчого мистецтва також можна назвати професійним?

Історією мистецтва я цікавлюсь давно і досить послідовно. У моїй приватній бібліотеці багато мистецьких альбомів, які поповнюються і нашими виданнями: «Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років» (2007), «Колаж. Асамбляж. Предмет» (2013) Сергія Параджанова, «Київська колекція. Єврейська тема в творах художників України від 50-х років ХХ століття до сьогодення» (2015) та багатьма іншими альбомами сучасних українських художників.

Я також спілкувався й спілкуюся з багатьма митцями. Чимало з них – не просто талановиті, у моїх оцінках – геніальні.

Багато років тому я познайомився з надзвичайно цікавим художником Борисом Лекарем. Ми стали друзями. Він розповідав мені про історію мистецтва, яку дуже добре знав, дарував свої роботи, коли жив у Києві, а я організовував його виставки у галереях міста. Таких тонких акварелей, як у Бориса, я не знаю більше. Я кілька разів намагався видати альбом його творів, і мені це не вдавалося. Поліграфічні можливості кінця ХХ століття не дозволяли передати ледь вловне нюансування світлих тонів на його картинах. Він віднайшов дуже цікавий метод багат шарового живопису, коли світло (здебільшого це були портрети) проливалось начебто зсередини роботи. Потім Борис Лекарь переїхав до Ізраїлю, і ми продовжували спілкування: і під час його приїздів до Києва, і під час наших із дружиною приїздів до Ізраїлю. Після його смерті (2010) ми із Селімом Ялкутом підготували та видали книжку («Мир Бориса Лекаря», (2012). Але ще за життя митця

ми з ним таки встигли видати чудовий альбом «Борис Лекарь» (1999).

Декілька десятиліть, ми з дружиною товаришували з Ольгою Рапай-Маркіш. Вона, на моє переконання, – одна з кращих керамістів не тільки України, а й світу. Її доробок – тисячі чудових керамічних скульптур, які ще перевідкриватимуть наші сучасники та прийдешні покоління, розуміючи масштаби майстра. Ще за життя Ольги Рапай-Маркіш (1929–2012) ми видали чудовий альбом із репродукціями її робіт (2007), організували низку творчих виставок її робіт, найкраща з яких була в Національному художньому музеї (2007). У 2014 році, уже після смерті Олі, ми з режисеркою Тамарою Бойко зробили документальний фільм про майстриню. У фільм увійшли унікальні кадри – записи спогадів самої Олі. Вона розповідала і про вбивство її батька як єврейського націоналіста, і про вбивство вітчима як українського націоналіста, і про життя на засланні – своє та матері. У тих спогадах є вражаючі моменти: Олю ще дитиною разом із мамою відправили на заслання як членів родини ворога народу, по прибутті вони отримали документ – «Вічне поселення». На запитання: «Але ж суд призначив нам десять років заслання?» була відповідь: «У нас інших бланків немає». Нещодавно ми видали книжку-альбом спогадів про неї з репродукціями її чудових робіт під назвою «Ольга Рапай-Маркіш: життя і творчість» (2018).

Окремо хочу згадати й про Вадима Сидура – одного з найкращих скульпторів другої половини ХХ століття. Радянська влада його ненавиділа за відверті антитоталітарні скульптури, тому за життя в нього не було жодної персональної виставки. Водночас, уже в ліберальні роки, люди, які жили в Москві чи приїжджали до міста, знали ті підвали, де художник працював над своїми творами. Згодом деякі з них стали символами часу: «Нескорений», «Пам'яті дітей, загиблих у Бабиному Яру» та ін.

Я вже не застав Вадима Сидура за його життя, а тільки був знайомий із його сином, який опікувався спадщиною батька. Певний йому вдавалося видавати державним коштом блискучі альбоми про творчість батька, які він із радістю дарував мені, а я – друзям у Києві та Україні. Творчість Вадима Сидура завжди вибивалася за встановлені офіційні рамки. Знаємо, як радянська влада трактувала та оспівувала канонізований, соцреалістичний образ переможця. Вадим Сидур запропонував свій варіант, як на мене, набагато більш переконливий та адекватний: оголений змучений чоловік без ноги. Зрозуміло, як це дратувало представників влади та «мистецтвознавців» у погонах. Він блискуче проілюстрував чудову книжку литовського письменника в російському перекладі Іцхокаса Мероса: «На чем держится мир. Ничья длится мгновение» (1966). Залишив велику серію дуже талановитих еротичних малюнків, виставку яких ми свого часу організували в Києві за сприяння його сина.

Дуже високо ціную творчість Людмили Бруевич, на мою думку, однієї з найцікавіших художників-графіків сучасної України. Я познайомився з її роботами в галереї «Триптих» десять двадцять років тому, коли ця галерея була на Андріївському узвозі. Мене вразили її роботи – це фантастичне поєднання, з одного боку, традицій високої графіки, з іншого – національних мистецьких традицій у якомусь дивному переплетенні, яке буває тільки у справжніх майстрів. Я тоді був членом правління Міжнародного фонду «Відродження» і запропонував колегам видати календар фонду з репродукціями її робіт. Колеги погодилися з цією ідеєю, і мені здається, ми зробили добру справу, розповідаючи друзям і колегам про творчість дуже талановитої майстрині. Людмила працює над кожною зі своїх робіт рік, а інколи й два. Ця її відповідальність щодо образу йде всупереч сучасним тенденціям. Її колеги здебільшого виконують свої роботи у набагато

коротші терміни, її шлях виглядає, як атавізм. Але вона знає, що робить. А ми знаємо, що поруч працює одна з найцікавіших майстринь сучасності. Між іншим, Микита Пучков разом із Діаною Ключко зробили фільм про її творчість.

Мені пощастило на знайомства з іншими талановитими майстрами – Іваном Остафійчуком, Віктором Гукайлом, Оксаною Цюпою, Олексою Захарчуком, Адою Рибачук, Володимиром Мельниченком, Михайлом Епштейном, Якимом Левичем, Галиною Григор'євою, Давидом Мирецьким, Павлом (Пінхасом) Фішелем, Борисом Єгізаряном та багатьма іншими. Але це, мабуть, тема вже для окремої бесіди, може, – і книжки.

Ви не лише цікавитесь мистецтвом, але й формуєте власні найрізноманітніші колекції. Як виникла славетна колекція цеглин?

Я багато що люблю збирати. У мене десятки різних колекцій. Дослідниця історії Києва Влада Осмак, одна з найкращих знавців і екскурсоводів міста, коли ми переїздили до Могилянки, підійшла в Центр юдаїки й сказала: «Леоніде, йде реконструкція будівлі кінця XIX століття, а ви не перебираєте цеглини!» Я відповів: «Влада, моя провина, я виправлюсь». Я справді, перебрав цеглини та нічого не знайшов. Однак ідея шукати історію в камені мені сподобалася. Потім тут, зовсім поряд із університетом, до Чемпіонату світу з футболу збиралися будувати готель. Нічого так і не збудували, але зруйнували чотири чи п'ять старих будинків. І я зайшов туди, знайшов цеглину з надписом, приніс. Потім прийшов іще раз, але цього разу на мене спустили собак, та коли я сказав, що очолюю департамент археології Університету «Києво-Могилянська академія», собак відігнали. Знайшов іще кілька цеглин. Ми з колегами приходили ще, допоки нас не зустрів виконроб, якому я розповів про таку колекцію. І він став сам носити нам цеглу. Так ми звідти отримали штук

п'ять експонатів для нашої саморобної експозиції. Колекціонування захоплює – їдеш машиною містом, бачиш, розбирають будинок, щось знаходиш. І друзі знають, що ми збираємо, приносять цеглу. Це ж лише почни: дай фарбу, паркан пофарбують.

Скільки зараз цеглин із клеймами?

Близько 60-ти. Усього в Києві було близько ста заводів. Поступово ми познайомилися з тими, хто вивчав цю тему – трохи вивчили історію міста. З'явився у нас і один фальсифікат, на якому написано «Фінберг», його не відрізнити від інших – подарунок від художника Павла (Пінхаса) Фішеля. Я дорожу колекцією цеглин. Це справді – національний спадок. Звісно, я подарую цю колекцію Могилянці, але зберу її я. Це інструменти дуже гідних людей, і я хочу самостійно відбирати, хто буде представлений у зібранні. Але значно більше я ціную колекцію друкарських машинок.

Я знаю, що ця колекція налічує вже близько п'ятдесяти машинок. Хто за ними працював?

Коли настала комп'ютерна ера, я зрозумів, що ці письменницькі інструменти вже нікому (крім мене) не потрібні. І почав розпитувати науковців, письменників, дисидентів, чи не віддали б вони свої друкарські машинки в нашу колекцію. Нам дарували автори, дарували нащадки – так і формувалося наше зібрання.

А потім машинки приносили в колекцію і без запитів – бо віддавали їх у «хороше товариство». Прийшла донька Леся Танюка, Оксана, й одразу сказала, що подарує друкарську машинку батька. Відгукнулася на мій запит і професорка Наталя Яковенко...

На цих машинках подумки і досі можна відчутися тепло рук їхніх володарів. Наразі колекція налічує близько півсотні машинок. Одні з них – від дисидентів: Гелія

Снегір'ова, Сергія Набоки, Валерія Марченка, Зиновія Антоноюка, Івана Дзюби, інші – від перекладачів: Григорія Кочура, Анатолія Перепаді, Андрія Содомори, Мара Пінчевського, ще інші – від письменників та науковців: Юрія Щербака, Інни Лісової, Костя Москальця, Тараса Прохаська, Олександра Ірванця, Мирона Петровського.

Ще в нас є машинки, які нам передали від української громади в Німеччині. Історик Владислав Верстюк одного разу прийшовши до нас і сказав: «Ну де ще зберігати машинки українських націоналістів, як не тут?! Звичайно, у Центрі юдаїки! Своє збережуть і наше не віддадуть». Є у нас машинки і зі шрифтами їдишем Ісаака Кіпніса та Матвія Талалаєвського, вірменською – Завена Саркісяна, будівничого Музею Параджанова в Єревані, а ще є й зі шрифтом Брайля – для сліпих – подарунок від Лесі Литвинової.

Якось прийшов до нас Ярослав Грицак. Подивився і зізнався, що в нього є машинка знаного історика Івана Лисяка-Рудницького. Я ж одразу запитав: «Подаруєш?» Він погодився. На кожній машинці ми ставимо різноманітні фотокартки чи документи, які не обов'язково мають стосунок до колишніх власників – своєрідна експозиція. Коли черговий раз пан Ярослав завітав до нас, на одній машинці помітив фото Чеслава Мілоша. «У тебе є машинка Мілоша?» – запитав він. «Не тільки Чеслава Мілоша, а й усіх інших нобелівських лауреатів», – відповів я. Вам зізнаюся – ще не всіх.

Ми записуємо розповіді про кожну машинку: в деяких випадках це текст власника, в деяких – історія цієї машинки, в деяких – текст, який був на ній надрукований.

Ваш Київ – який він і що вас із ним пов'язує?

Тут жили мої рідні в декількох поколіннях. Тут загинув мій дід, який був в ополченні 1941 року – один із півмільйона співгромадян, яких неозброєними кидали під німецькі танки.

Тут, у 1976 році, я одружився зі своєю Оленою, разом ми вже понад 40 років. Якщо мені щось вдалося зробити в житті, то це, значною мірою, завдяки дружині. Вона – будівнича нашого дому-буття. Думаю, що і я їй допомагаю. Її заслуги перед українською інтелігенцією набагато вагоміші, ніж мої: як лікар, вона опікується майже всіма нашими друзями – тихо, професійно, відповідально. Вона ж набагато більше, ніж я, тримає і всі родинні зв'язки.

У Києві народились і виростили двоє наших дітей – Марина й Арсеній, які народили своїх дітей – наших онуків... Ми з Оленою багаті люди – у нас п'ятеро онучок й онук. Мені подобається думка, що онуків треба народжувати раніше, ніж дітей. У такому випадку є набагато більше часу, щоб із ними спілкуватися. Хоча й це – теоретично. Бо і я, і Олена поки що досить інтенсивно працюємо, і цього часу не так багато.

Наші діти – однодумці, кожен із них має вже свої цікаві професійні, і що для нас особливо важливо, – моральні ролі в цьому житті. Напевно, моє й Оленине ставлення до міста, його історії та культури, вплинуло на вибір сина. Він створив туристичне бюро «Цікавий Київ», яке пропонує з-понад 200 екскурсій містом десятками мов. Марина успадкувала професію Олени – вона лікар.

Тому Київ – мій. Може ще й через те, що від'їздив я з нього лише на рік, коли служив у війську, та ще на чотири місяці до Женеві. Це була поїздка на запрошення професора Жоржа Ніва. Він запропонував мені прочитати низку лекцій про соціально-економічні проблеми тогочасної України: один цикл лекцій – англійською мовою, і ще один цикл – про політичну історію України ХХ століття – російською. Жорж Ніва запрошував мене на півроку, але я категорично відмовився. Погодився лише на один семестр. Боявся, що моя країна без мене кудись не туди упливе. Це виглядає сьогодні не дуже серйозно, але ж правда, тоді мені здавалося, що так надовго

не можна було відриватися від подій того часу. Те, що платили мені тоді 5 тисяч доларів у місяць при українській зарплатні у 15–20 доларів, не було для мене аргументом. Ми не були навчені оцінювати гроші. Вусякому разі – наше середовище. Ми мріяли прочитати заборонені книжки, побачити закордон, а щоб мати свою справу (заснувати видавництво чи відкрити ресторан) – і думки не мали. У цьому аспекті дуже цікава ситуація була з художниками. Когорта талановитих митців: Григорій Гавриленко, Ольга Рапай-Маркіш, Володимир Мельниченко, Ада Рибачук та ін., – майже не продавали свої роботи. Дарувати – дарували. А продати – зась! Чимало разів я був свідком зустрічей згаданих майстрів з іноземцями, які хотіли купити картини, а художники відмовлялися їх продавати. Мабуть, це було відлуння радянських традицій, коли будь-яка торгівля засуджувалася як спекуляція.

У женевському архіві Червоного Хреста я шукав хоч якісь матеріали про Голодомор. Не знайшов практично нічого. Радянська влада працювала ефективно й замилювала очі навіть представникам цієї організації в Радянському Союзі. Але повернімося до Києва.

У решті випадків я полишав місто лише на короткі терміни. Завдяки моїй сьгоднішній ролі, я знаю чимало гуманітаріїв, які працюють в цьому місті. Музеї, концерти, виставки... Може, особливо закарбувалися в пам'яті знакові події різних років.

Особливим для мене був Київ 70-х років, коли активно працювало театральнo-концертне об'єднання «Дружба», що організовувало гастролі кращих театрів Радянського Союзу в нашому місті. Завдяки його директору та команді ми мали можливість бачити найкращі вистави провідних театрів Радянського Союзу. Тоді я ще декілька років поспіль збирав повідомлення про майбутні події майже в усіх театрах та культурних центрах тогочасного Києва, маючи там власних кореспондентів. Потім зводив це до єдиного бюлетеня та друкував декілька десятків

примірників на папіросному папері. Може це був один з перших бюлетенів, який зводив до купи те, що відбувалося тоді в культурі Києва. На жаль, жодного примірника не зберіг. До Києва тоді привозили вистави Великого драматичного театру Георгія Товстоногова, Тбіліського лялькового театру Резо Габріадзе, Вільнюського театру, Московського театру на Таганці Юрія Любімова.

Наприкінці 70-х років до Києва приїздив відомий російський поет Арсеній Тарковський. Йому було вже добряче за 60, коли ми довідалися, що він поет, бо перед тим знали його лише як перекладача. У нього були свої емоції до Києва, до України – особливо він цікавився постаттю Григорія Сковороди. Я був одним із тих, хто супроводжував його у місті. Михайло Юліанович Брайчевський розповідав йому про історію Києва, водив вулицями. З Арсенієм Олександровичем ми відвідали керамічні майстерні, де працювала чудова майстриня Галина Севрук та її колеги. Керівниця майстерень довго й нудно розповідала про те, як упродовж років радянської влади керамісти мріяли то про факультет кераміки в університеті, то про музей кераміки, то про академію... Але на заваді тому були то зміна керівників, то війна, то повоєнні роки, то ще щось. Коли вона вже нарешті домовилася, в тиші, яка запала, Арсеній Тарковський сказав: «Аби глину не відібрали». Мене ніби струмом вдарило від цієї фрази. Він, який належав до покоління, у котрого впродовж багатьох років відбирали глину, а часто – й життя, створив абсолютно точну метафору покоління.

А ще з того часу запам'яталися варварські акції: знищення Меморіалу – «Стіни пам'яті» на Байковому цвинтарі, роботи Ади Рибачук та Володимира Мельниченка, керамічного «Дерева життя» біля Університету імені Тараса Шевченка Галини Севрук, пожежі в бібліотеках – знищення українського фонду і відділу стародруків у Державній публічній бібліотеці АН УРСР (нині – Національна

бібліотека ім. В.І. Вернадського) та книжкових раритетів у Видубицькому монастирі.

Це була ваша ініціатива перейменувати вулиці іменами відомих киян?

Мені здається, ця ідея висіла в повітрі. Мені, як і вам, набагато приємніше ходити вулицями Івана Світличного, Олександра Архипенка, Сергія Параджанова, Євгена Сверстюка та інших. Деякі вже переіменовані, деякі поки що в наших мріях. Це приємно і адекватно відносно національної пам'яті та цінностей цивілізованого світу. Раніше ми ходили вулицями, названими на честь більшовицьких «героїв» – часто вбивць чи осіб, чиї біографії вигадали радянські лідери.

У перейменуванні важливо орієнтуватися на вивірені імена. Ви сказали, що йдеться про перейменування київських вулиць іменами киян. Але Київ – столиця України, і тому тут треба увічнити не лише імена киян, а й імена інших діячів української та світової культури. Адже на вулицях Антуана де Сент-Екзюпері, Єжи Ґедройця чи Блеза Паскаля, на мою думку, було б приємно жити.

Національна пам'ять складається з багатьох чинників й елементів. Серед них – певні знаки, меморіальні дошки, назви установ і вулиць, які закріплюються в пам'яті. Звичайно, за умови, коли йдеться не лише про імена людей, а й про знання того, що ці люди зробили. Тому перед українськими діячами культури постає завдання – коректно сформулювати такі пропозиції й так чи інакше сприяти тому, щоб у Києві були вулиці і Михайла Брайчевського, і Григорія Гавриленка, і Олекси Захарчука, і Людмили Проценко і Леся Курбаса, і Юрія Ілленка... Адже ми живемо в роки, коли пантеон національної культури змінюється. Про псевдолідерів поступово забувають, але ж дуже важливо увічнити імена справжніх діячів історії та

культури. Важливо, щоб вони стали відомими не тільки інтелектуалам, а й громаді. Обговорюючи це питання в ПЕН-клубі, ми визначили насамперед тих найважливіших для української культури особистостей, чиї імена ще не було увічнено – Василя Барки, Івана Багряного, Михайлини Коцюбинської, Зеева Жаботинського та ін. Я можу запропонувати чималий список. Він досить довгий. Мені здається, що це треба ініціювати. Ми, як Український ПЕН-клуб, вирішили зробити свій внесок у цю справу. Домовилися про співпрацю з Інститутом національної пам'яті.

Вже маємо приклади ефективних заходів. Світлана Петровська блискуче організувала кампанію на підтримку перейменування вулиці Баумана на вулицю Януша Корчака: там були організовані свята, співав хор «Щедрик». Я думаю, що так треба робити і з іншими вулицями. Скажімо, не лише назвати вулицю іменем Сергія Параджанова, а й показати на цій вулиці його фільми!

Назву ще кілька ініціативних прикладів відкриття меморіальних дошок. Костянтин Сігов, ініціювавши видання праць отця Олександра Глаголева, останнього ректора Київської духовної академії, запропонував зробити меморіальну дошку пам'яті Глаголевих – отцеві Олександрю, знаному своїми гуманістичними поглядами й замордований радянською владою, та його синові, теж священику, Олексієві, родина якого рятувала євреїв під час Голокосту. Я радо відгукнувся на цю ідею, і ми звернулися до художника та скульптора Івана Григор'єва, який запропонував чудовий образ для цієї дошки.

Для її встановлення на фасаді академії треба було отримати рішення міської влади, а це завжди нелегко. Коли ж ми прийшли до тодішнього президента Могілянки В'ячеслава Брюховецького і розповіли про задум, він запропонував: «Давайте повісимо дошку на території академії і тоді всі ці змагання з чиновниками можна обійти». Так і

зробили, і з того часу всі студенти академії, викладачі та гості проходять повз цю дошку і пам'ятають добрі справи родини Глаголевих.

Цього року таку дошку ми встановили Осипові Мандельштаму та його дружині Надії. Чимало киян мріяли про те, щоб у нашому місті з'явилася меморіальна дошка в пам'ять цієї родини, тож чудовий образ роботи Світлани Карунської прикрашає нині вулицю Марії Заньковецької. У колі київської інтелігенції ці імена знакові. Вірші Осипа Мандельштама були, є і будуть зразками найкращої поезії ХХ століття, символами неприйняття деспотії й тоталітаризму. Спогади Надії Мандельштам (Хазіної) теж для багатьох із нас – одне з найпереконливіших свідчень про життя інтелігенції впродовж декількох поколінь у Радянському Союзі. Надія Хазіна народилася й навчалася в Києві, працювала з українськими художниками-авангардистами на початку ХХ століття, тут познайомилася з Мандельштамом. Києву великий поет присвятив кілька поезій. Про це ми видали ґрунтовну і майстерно написану книжку Андрія Пучкова «Київ Осипа Мандельштама в інтонаціях, поясненнях, картинках» (2015). Відкриття цієї дошки – це ще один крок у зміні іміджу Києва від міста радянського до культурного, українського, європейського.

У 2007 році ви разом із Мустафою Джемільєвим отримали відзнаку часопису «Ї» «За інтелектуальну відвагу». Дуже несподівана і влучна формула – інтелектуальна відвага...

Чесно зізнаюся, взагалі до нагород ставлюся спокійно, частіше іронічно – дуже багато відзнак скомпрометовано. Проте нагорода часопису «Ї» має іншу репутацію: імена В'ячеслава Брюховецького, Євгена Захарова, Наталі Яковенко, Мирослава Мариновича, Валентина Сильвестрова – знакові для сьогоденної України. І ще особлива честь було прийняти цю нагороду разом

із Мустафою Джемілевим. Адже він – визначний політичний лідер кримськотатарського народу. І я солідарний з Мирославом Мариновичем, який сказав того дня: «Я б пану Джемілеву і всю Україну довірив – він людина несамовитої волі та абсолютної порядності».

А потім були й інші нагороди...

Так, були. Нагорода від Фундації Антоновичів, від української діаспори в Америці, Срібний хрест Заслуги перед Польщею, нагорода від Польсько-українського Фонду імені І. Я. Падеревського... На врученні премії від Фундації Антоновичів я виголосив важливу для мене промову, підсумовуючи досягнення українських інтелектуалів за останні десятиліття – становлення школи гуманітарних перекладів із багатьох мов світу, професійних наукових шкіл у галузі філософії, історії, культурології, побудова мережі видавничої справи; спробував означити основні виклики часу та зазначив бажані вектори розвитку. То була велика честь для мене – присудження цієї нагороди.

Та з визнанням трапляються й кумедні випадки. Якось мені зателефонували і повідомили, що згідно з рейтингом журналу «Новое время», який щороку визначає лідерів у різних сферах діяльності, мене названо видавцем року. На обкладинці того журналу було великими літерами написано «Жлоби». Виявляється, основною темою номеру була публікація матеріалів про статки нардепів України і це означення на обкладинці характеризувало їх. Проте і нам, підприємцям, акторам, режисерам, журналістам і мені в тому числі, тепер треба розповідати, що «жлоби» – не ми. А, якщо серйозно, то найвищі нагороди – це підтримка рідних та друзів.

II. СПРАВИ ВИДАВНИЧІ

Як виникло видавництво «Дух і Літера»?

Проект «Дух і Літера» розпочався в 1997 році. До мене звернувся Костянтин Сігов, який, власне, й створив видавництво, і запропонував бути співредактором однойменного часопису. Я не відразу погодився, але згодом втягнувся не лише у справу видання часопису, а й у справу видання книжок. Став співредактором, а потім – і співдиректором видавництва. За понад два десятиліття «Дух і Літера» перетворилося на активно діюче та досить потужне видавництво.

Одними з перших в українській культурі ми почали перекладати філософську, історичну, культурологічну літературу з англійської, польської, французької, італійської, японської, іспанської, німецької, івриту, їдишу... Це сьогодні Україна живе досить енергійним інтелектуальним життям і долучена до спадщини вільного світу, європейської цивілізації, а в радянський час ми були відрізані колючим дротом. Переклади таких книжок раніше були виключно російською мовою. Інколи можна було побачити щось у журналі «Всесвіт», але це – краплини порівняно з тим, що існувало в інших країнах у цих напрямках.

Українською мовою за ці роки ми видали фундаментальні праці, що проголошують цінність особистості, принципи та механізми демократії й верховенства права, основи людської моралі, принципи співжиття релігій, націй, держав... Сьогодні ми вже маємо переклади текстів Блеза Паскаля, Емануеля Левінаса, Тімоті Снайдера,

Мішеля Монтеня, Ханни Арендт, Сергія Аверинцева, Поля Рікера, Райхарта Козелека, Амоса Оза та інших – це кроки нашого зростання. Костянтин Сігов ініціював видання «Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей» (уже вийшло чотири томи – 2009, 2011, 2013, 2016) – можливо, найбільш амбітного й масштабного проекту нашого видавництва. Філософ Олег Хома, один із редакторів цього видання, на презентації сказав: «Працюючи над Словником, ми пройшли шлях від ХІХ до ХХІ століття». Французи для цього словника обрали з різних культур категорії, які буквально не перекладаються іншими мовами. В оригіналі книжка містить з-понад тисячу сторінок. Наше видання – перший переклад цієї книжки в світі. Перекладачі та редактори – це українські вчені, які навчалися в Сорбонні, Оксфорді та Гарварді. Вони виконали свою роботу дуже кваліфіковано. І коли хтось зараз говорить, що дещо не можна перекласти українською, – кажу, неправда – сьогодні можна!

За час існування видавництва ми пройшли певний шлях, на якому було й чимало помилок, і зараз, на мою думку, з кожною нашою книжкою їх помітно меншає. Ми відмовилися від будь-якої участі напівпрофесіоналів у створенні наших видань. Ми, підкреслюю, зазвичай, співпрацюємо зі справжніми профі (до речі, за час співробітництва з нами, чимало учасників наших проектів стали ще кращими професіоналами). Сьогодні з нами працюють люди, які добре володіють не лише іноземними мовами, а й мистецтвом перекладу. Ми видаємо надскладні тексти істориків та філософів, і робимо це вперше в вітчизняній історії. Якось до нас завітав один канадський професор, який розповів, що наше видання книжки видатного французького філософа Поля Рікера «Сам як інший» (2002, за редакцією Костянтина Сігова) українською мовою викликало в Канаді справжній шок, бо ще й англійського перекладу цієї книжки не було, а український вже існує. Для

нас це свідчення того, що наші начебто лише «внутрішньо редакційні» стратегії інколи позитивно впливають на імідж української культури у світі.

Звісно, коли ми беремося за переклад надскладних творів західноєвропейської гуманітаристики, проблем виникає чимало. Але ми виробили певний механізм роботи. Спочатку у нас працює кваліфікований перекладач, за ним – науковий редактор, далі за текст береться літературний редактор, потім коректор, а після цього відповідальний редактор вичитує всю книжку. Така багаторівнева робота з текстами сприяє якості видань.

Зрозуміло, що іншим видавництвам, які тільки-но почали працювати над перекладами книжок, часто бракує цих наших років досвіду. Вони мають пройти свій шлях, поки не опанують професійні технології. Їм варто дослухатися до вагової критики рецензентів, зрозуміти і вибрати щось із досвіду інших, щоб їхній шлях до освіченого читача був коротшим. Коли звертаються до нас – ми, по змозі, допомагаємо.

Але існує один чинник, який може вплинути на якість перекладної книжки – це досить суворі терміни видання, встановлені умовами грантодавців. Коли ми не вкладаємося в ці дедлайни, пишемо листи спонсорам із проханням подовжити терміни заради якості книжки. Зазвичай нам ідуть назустріч, розуміючи, що поспіх у такій справі може звести нанівець усі зусилля. Що книжка вийде із запізненням – забудеться, а якщо неякісно – гріх на душу.

Перекладна наукова книжка не завжди може вижити без спонсорської допомоги. І така ситуація не лише в Україні. В усіх цивілізованих державах існують спеціальні фонди, які сприяють книговидаванню. Видавництва, котрі «стали на ноги» й випускають сотні книжок на рік, інколи самі стають спонсорами інтелектуальних книжок, друкуючи їх за рахунок прибутків від масової літератури. Ми не пішли цим шляхом, бо, випускаючи 50–60 інтелектуаль-

них книжок на рік, працювати над іще якимось «популярним читивом» немає сил. А може, підсвідомо боїмося, що «затягне» – масовість, прибутки... Нам ближче практика академічних видавництв, і ми шукаємо і партнерів, і кошти, орієнтуючись на цю традицію. Часто реалізуємо наші книжки дешевше, ніж вони обходяться видавництву. Інше компенсується спонсорською допомогою. Бо лише за такою ціною їх може купувати український читач. Намагаємося адекватно відповідати на будь-які професійні виклики – тримаємо руку на пульсі.

Якось мене запитали, як ми з Костянтином Сіговим працюємо, як обираємо, що видавати? Я відповів: «Ми сідаємо за стіл, і він називає ім'я одного Нобелівського лауреата, я – іншого». – «Серйозно?» – «Майже», – відповів я. І так уже понад 25 років. Насправді ми та наші друзі досить ретельно відстежуємо світову гуманітаристику, вибираючи, що, на нашу думку, найкраще, найактуальніше.

Отже, основні напрями видавництва – філософія, релігія, історія?

Не зовсім так. Ми з Костянтином Сіговим співпрацюємо разом, хоча й маємо різні пріоритети. Група фахівців, якими керує він, готує до видання переважно сучасну французьку й німецьку гуманітаристику, а група, якою керую я, – юдаїку й українську та польську ліберально-демократичну літературу.

А чому саме українську й польську?

Після розпаду СРСР здавалося, що всі видаватимуть сучасних українських авторів. Проте так не сталося. Ми вирішили, що це обов'язково треба робити. Розпочали з книжки Вадима Скуратівського, знаного в Україні дослідника й публіциста. Як науковець-ерудит у складні радянські роки він у різних вишах викладав десятки

курсів – філософію, психологію, літературознавство, історію... Зазвичай після кількох прочитаних лекцій його звільняли з роботи. Ми видали збірник його статей «Історія і культура» (1996), поміж яких найцікавіші присвячені творчості Тараса Шевченка. Опублікували добірку есеїв Івана Дзюби «Між культурою і політикою» (1998) – інтелектуалів такого рівня в Україні не так і багато, кожен його текст дуже вартісний. Випустили також книжку «Листи з волі» (1999), в якій вміщено тексти трьох дисидентів – Зиновія Антонюка, Мирослава Мариновича та Семена Глузмана. Назва книжки символічна, а водночас і промовиста – адже ці люди за ґратами, в умовах тривалих заслань, змогли зберегти почуття гідності й свободи. Їхні долі – унікальний досвід спротиву аморальній системі в обороні гідності. У тих нелюдських умовах вони змогли відстояти свої переконання і, що найважливіше, після повернення з табору віднайти сили продовжити інтелектуальну працю, відстоюючи моральні цінності.

Однією з перших книжок дисидентів, яку ми видали, була також повість «Роман-донос» (2000) Гелія Снегірьова. Я не був знайомий з Гелієм особисто, але знаю його сина Філіпа. Філіп зателефонував мені та розповів, що йому вдалося повернути з архівів КГБ рукопис батька – щоденник того часу, коли батька піддавали репресіям і переслідуванням. Попросив подивитися і сказати, чи не зацікавить мене таке видання. Я прочитав рукопис дуже швидко, відірватися від нього було неможливо. Свідчень такого роду не так багато. Звичайно, я сказав, що матимемо за честь видати таку книжку. Допоміг у виданні український «Меморіал», очільником якого був Лесь Танюк. І досить швидко (а може, це так здається на відстані років) ми видали цю книжку накладом п'ять тисяч примірників.

Щоденник Гелій Снегір'єв писав, по суті, в останні переслідувані роки свого життя. Писав точно, бо був одним із найкращих українських письменників та сценаристів

того часу. Під час презентації тодішній президент українського ПЕН-клубу Євген Сверстюк сказав, що цей щоденник, напевно, найкраще передає психологічну атмосферу, в якій жили дисиденти. Сьогодні ця книжка вже є раритетом – маю останні примірники для найближчих друзів. Треба перевидавати. З часом із Філіпом Снегірьовим ми видали ще одну книжку його батька – збірку прози «Автопортрет 66» (2001). До речі, започаткувала нашу колекцію друкарських машинок – «бабусь-комп'ютерів», як їх називають мої онуки, – машинка саме Гелія Снегірьова.

У 2015 році ми перевидали біографічну книжку Дмитра Стуса про батька – «Василь Стус: життя як творчість». Раджу її прочитати всім, хто хоче щось зрозуміти про Україну другої половини ХХ століття, хто хоче почути велику європейську поезію, написану українською. Василь Стус – геній, і хто, як не він, повинен бути знаковою фігурою України й українців нашого часу.

Ми обговорювали з Дмитром Стусом долю спадщини його батька, публікації матеріалів про поета тощо. Не пам'ятаю, хто з нас перший запропонував, – то не має значення, бо ідея висіла в повітрі, – що потрібно створити віртуальний музей Василя Стуса. Дмитро думав про це, але не знав, де взяти досить великі кошти для створення програмного забезпечення такого музею. Я запропонував звернутися до моїх друзів, які уже понад 25 років тому створили ІТ-фірму, котра сьогодні є однією з провідних у країні. «Думаю, – сказав я, – що вони долучаться до цього проекту». Так воно і сталося – Олексій Сігов та Андрій Анісімов – керівники *Infopulse*, за якийсь час передали Дмитрові необхідне програмне забезпечення. Музей працював, але хоч він і віртуальний, роботи там на роки і роки. Додатком до цього віртуального музею став і календар на 2017–2018 роки з віршами Василя Стуса, надрукованих на сторінках, із числами місяця, а зі зворотного боку – мистецькі твори художників-сучасників

поета. Ідея проста, але трохи незвична – надія на те, що коли людина місяць дивиться на вірш, то якщо не вичить його, то хоча б прочитає. Це теж наш спільний проект з *Infopulse*. Цього року ми видали книжку «Дисиденти. Антологія текстів» (2018) – першу спробу більш-менш системно представити рух у найважливіших текстах авторів. Відкриваємо книжку поетичними творами, які часто слугували «вещдоками» на судах, далі вміщені виступи перед оголошенням вироку, тексти, написані в тюрмах і таборах, і насамкінець – осмислення досвіду тими, кому пощастило вижити. На мою думку, книжка вдалася.

А щодо польської літератури, то майже щороку серед книжок, які ми видаємо, нові й нові переклади з цієї мови. Цим проектам ми значною мірою зобов'язані низці чинників: особливій зацікавленості українського суспільства у польських справах, діяльності Краківського інституту книги та Польського інституту в Києві, особистим контактам з Генриком Літвіним, польським послом в Україні до 2017 року, та його дружиною Анною Літвін, а також з генеральним консулом Польщі в Києві Рафалом Вольським. Ми й раніше добре співпрацювали з польськими колегами, особливо коли в польському посольстві працювала Оля Гнатюк, але й останні роки є надзвичайно плідні. По-перше, ми видали десятки зо два дуже важливих для нас польських книжок, по-друге, Анна Літвін написала, а ми видали цікавий сучасний путівник Києвом польською мовою. Коли ми шукали, де б організувати виставку книжкової графіки Анатолія Каплана – ілюстрації до Шолом-Алейхема, – то Генрик Літвін запропонував зробити її в залах польського посольства. Хтось сказав, що пана посла називатимуть послом Ізраїлю (хоча Каплан не мав жодного відношення до Ізраїлю). Генрик відповів: «Тільки пишатимуся». Рафал Вольський ініціював видання книжки Маріуша Коженьовського «За Золотими

ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках» (2015) про історію польської культури в Києві початку ХХ століття. Затим організував низку творчих виставок українських художників у Польщі. У співпраці з колегами неабияке значення має особистість партнерів, їхня освіченість та зацікавленість справами, які ми робимо разом.

Отже, і в цій царині нам вже є чим похвалитися. Якось я жартував із поляками, що польська література українською мовою – більш цікава і глибока, аніж польською. Тільки тому, що ми обираємо найкращих і перекладаємо їх – Чеслава Мілоша, Збігнева Герберта, Юліана Тувіма, Бруно Шульца, Януша Корчак.

Творчість Бруно Шульца українською мовою представлена майже вся, що існує в оригіналі. Ми видали його публіцистику («Літературно-критичні нариси», 2012), листування («Книга листів», 2012) та мистецькі твори («Книга образів», 2014). А ще – книжку Єжи Фіцовського («Регіони великої ересі та околиці», 2010). Саме Єжи Фіцовський зібрав та видав рукописи Бруно Шульца – прозу й малюнки. Раніше майже невідомий автор, якого вбили в роки Голокосту, став класиком європейської та світової культури. Радий, що і в українській культурі він посів чільне місце в хороших перекладних виданнях. Так само Януш Корчак. Він перебував в Україні під час Першої світової війни і свою програмову книжку «Як любити дитину» завершував саме тут. Ми видали в 2012 році два томи його вибраних творів «Дитя людське» та «Право на повагу» в перекладах Сашка Ірванця, Костя Москальця та Володимира Каденка. Сашко затримав свої переклади – «На самоті з Богом. Молитви тих, котрі не моляться» та «Діти Біблії. Мойсей» на кілька місяців. Але пояснив: «Я не сачкував, моя відповідальність перед цими текстами була абсолютною». Я погодився – це блискучі переклади геніальних текстів.

Ми належимо до покоління, яке робить уперше багато речей. А першість – це разом із тим і відповідальність.

Ви видаєте багато книжок, чи зростає потреба у фахових редакторах?

Ми починали з перекладів французьких філософів, з маленьких брошур, які зараз я не наважуюся показувати, бо ані рівень тих перекладів, ані рівень видання сьогодні нас не задовольняють. Проте інакше не буває, ми всі починали з нуля. Сьогодні жодна *Summary* в книгах наших авторів не виходить без редагування від носія мови, так само, якщо в нас немає відповідного редактора хорошого рівня, ми не видаватимемо книжку. Але таких випадків я майже не пам'ятаю. Навколо нас склалося певне коло редакторів філософської, історичної та соціологічної літератури, які досить добре співпрацюють з нами. Нещодавно ми видали дві книжки «Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки» (2016) та «Майдан. Свідчення. Допомога постраждалим. Міжнародна солідарність» (2018), де над кожним текстом працювали три редактори, а з упорядниками ми перечитали всі тексти і знали їх майже напам'ять. Я завжди запам'ятав слова професора Романа Шпорлюка: «Ніщо так не дискредитує українські книжки за кордоном, як *Summary* начебто англійською мовою».

За останні роки ми видали сотні книжок, із нами співпрацюють чимало гуманітаріїв країни. Ми багаті партнерами, колегами, друзями, зацікавленими читачами... Але водночас продовжуємо вчитися.

«Дух і Літера» – не просто видавництво, але й осередок, що прагне витворити інтелектуальну інфраструктуру, яка би пов'язала інтелектуалів, видавців та читачів. У чому виявляється процес цього творення?

Найперше в організації та проведенні інтердисциплінарного семінару імені Івана Лисяка-Рудницького, який

було започатковано 1996 року та який проіснував ще кілька років. Семінар ми назвали іменем Івана Лисяка-Рудницького, бо саме тоді завдяки видавництву «Основи» та творчому колективу на чолі з Ярославом Грицаком, отримали блискучий двотомник цього історика і соціолога – одного з найкращих українських науковців ХХ століття. Тоді його ім'я в Україні було майже невідоме. Велика несправедливість у тому, що воно не стало символом інтелектуальної свободи, інтелігентності, певного професійного рівня для всіх, хто працює в суспільних науках.

Семінар виник із потреби української інтелігенції осмислити проблеми часу. Більшість цих проблем складно співвіднести зі сферою якої-небудь однієї громадської або гуманітарної дисципліни. Мозковий штурм представників різних галузей знань – це найкращий метод усвідомлення того, що відбувається. Спрацьовують не лише методології різних наук, що доповнюють одна одну, а й різні методи всередині кожної з галузей знань.

На першому засіданні семінару я виступив від імені ініціативної групи – Соломії Павличко, Володимира Кулика, Семена Глузмана, Олександра Кривенка та Володимира Рубана – і привітав учасників зібрання.

Ми давно думали про необхідність міждисциплінарного семінару, що об'єднав би істориків і соціологів, культурологів і економістів, правників і літературознавців, – аби разом осмислювати найскладніші суспільні проблеми, які безумовно є міждисциплінарними. Ми прагнули, щоб цей семінар перетворювався на жваву дискусію. Тому запропонували певну форму проведення засідань. Спочатку – визначення теми, а затім авторська (здебільшого моя) розробка низки питань, які дозволять системно проаналізувати явище, радше феномен. Ми мали двох доповідачів, яким надавалося по 10–12 хвилин, аби викласти своє бачення обговорюваної проблеми. Усі присутні (зокрема учасники зустрічі та спеціально запрошені

експерти, які мали по п'ять хвилин для виступу) могли поставити запитання чи взяти участь в обговоренні, маючи при цьому не більше п'яти хвилин. Потім ті, хто починав обговорення, узагальнювали озвучені думки, формулювали висновки дискусії.

Метод обговорення я запозичив із семінару в німецькому Ебенхаузені, куди мене разом з іншими дослідниками й політиками України та Росії запро сили у 1990 році. Тоді ми були експертами для німецьких дослідників щодо знань про ці країни та проблеми. Організатором зустрічі був один із найкращих знавців Східної Європи – професор Клаус Зегберс.

У засіданнях семінару брали участь найвідоміші українські інтелектуали: історики – Орест Субтельний, Наталя Яковенко, Зиновій Антонюк; філософи – Мирослав Попович, Костянтин Сігов, Віктор Єленський, Оксана Забужко, Віктор Малахов, Мирослав Маринович, Євген Бистрицький; соціологи – Євген Головаха, Валерій Хмелько, Ірина Бекешкіна; політологи – Володимир Кулик, Микола Рябчук, Максим Стріха, Олександр Кривенко; економісти – Олександр Пасхавер, Віктор Лисицький, Володимир Дубровський; юристи – Всеволод Речицький, Олександр Беца; історики культури – Вадим Скуратівський, Олександр Гриценко; літературознавці – Іван Дзюба, Соломія Павличко. Крім українських учасників, на семінарі виступали професор Жорж Ніва (Женевський університет), професор Роман Шпорлюк (Гарвардський університет), письменниця Світлана Алексієвич (Білорусь), професор П'єр Аснер (Сорбонна), професор Євген Рашковський і Юрій Табак (Росія) та ін.

Метою семінару був аналіз найбільш складних суспільних процесів, свідками, а часто й учасниками, яких усі ми були. Дискусії точилися, скажімо, на теми: віра і релігія в сучасному світі та в Україні, право й безправність в Україні тощо. На одному із семінарів спробували

проаналізувати десятиліття незалежності – перемоги і поразки. Почалася дискусія, яка через брак термінології та підходів для об'єктивного опису цього поля вказала на фрагментарність напрацьованих досліджень, скажімо, в царині соціології. Інколи семінар імені Лисяка-Рудницького був більш ефективним механізмом осмислення проблем, ніж традиційні конференції. Так, аналіз теми соціальної напруги в суспільстві почався з виступів соціологів Євгена Головахи й Валерія Хмелька. Вони проаналізували спосіб, у який нарастають сучасні соціальні конфлікти в Україні. Продовжили тему історики – Наталя Яковенко й Вадим Скуратівський, які розповіли, як у різні історичні періоди на території України протікали основні соціальні конфлікти і за яких умов. Далі економісти Олександр Пасхавер та Віктор Лисицький, намагалися проаналізувати динаміку соціальної напруги відповідно до стану економіки в країні. Доповнили дискусію доповіді психіатрів, зокрема Семена Глузмана, чий дослідження доводили, що наростання соціальних конфліктів і відчуття дестабілізації мали вплив на збільшення захворюваності серед певних груп пацієнтів – наркоманів та психічнохворих. Це було, може, одне з найуспішніших засідань.

Тоді кожен номер часопису «Дух і Літера» починався презентацією запису дискусій із наших семінарів. Ми опублікували окрему книжку «Діалоги на межі століть» (2003), куди вмістили стенограми більш як 20-ти семінарів імені Івана Лисяка-Рудницького, проведених упродовж 1996–2000 років.

Назву лише теми деяких із них: «Інтелектуальна свобода в сьогоднішній Україні», «Громадські ролі інтелігенції», «Право та безправ'я сучасності», «Національна безпека України», «Віра та релігія в сучасній Україні», «Історичне коріння сучасності», «Глобальні протиріччя сучасного світу та України», «Масова культура в сучасній Україні»,

«Європа на порозі третього тисячоліття», «Події в Югославії та можливі геополітичні наслідки конфлікту».

Такі семінари ми розпочали з проблем інтелектуальної свободи в Україні, а завершили обговоренням словника Сергія Аверинцева «Софія-Логос». Цей словник-енциклопедія – один із найуспішніших наших видавничих проєктів. Значний попит на цю книжку засвідчив потребу такої літератури на українському видавничому ринку. Сучасна людина підсвідомо шукає ті тексти, які повертають її до світу цінностей європейської цивілізації, котрі радянська система знищувала впродовж життя трьох поколінь. Вивільнення з обмежень тоталітарного мислення неможливе без переоцінки основ. Книжка Сергія Аверинцева була визнана Книжкою Року на Львівському форумі. «Ten słownik jest niezbędny zwłaszcza dla wszystkich postsowieckich krajów»¹, – писали рецензенти.

У наступні роки наші контакти з колегами та читачами переросли в численні наукові конференції та публічні презентації видань на книжкових форумах, у теле- і радіопроєктах, у різних інтерв'ю для газет та журналів. Може, найбільш вдалим було обговорення тому за томом «Європейського словника філософій», а також блискучі виступи знаних авторів – професора Романа Шпорлюка, вже Нобелівської лауреатки Світлани Алексієвич, автора славетних «Українських силуетів» Михайла Хейфеца... Чудовими були й міні-вистави, – актори університетського театру на ходулях читали тексти Блеза Паскаля чи Станіслава Єжи Леца.

На ваш погляд, чи є університети в Україні інтелектуальними осередками?

Можу сказати лише, що в нас є справжні осередки духовного життя, скажімо – Києво-Могилянська академія. Тут ви побачите щодня десятки й десятки оголошень про

¹ Цей словник важливий для всіх громадян пострадянських країн. (з польск.)

виступи політичних діячів, вітчизняних та закордонних вчених, презентації книжок, клуби за інтересами, неформальні зустрічі за кавою, мистецькі виставки та імпрези, наукові семінари, дискусії, театральні вистави й музичні концерти...

Проте, на мій погляд, потенціал тут значно більший, ніж ми його використовуємо. Трохи знаючи світовий досвід, мені не вистачає масштабних проєктів. Хотілося, щоб і в Могилянці був семінар світових інтелектуалів, аналогічний тому, що багато років працює в Женеві. Мрію і про публічні лекції провідних науковців світу і про масштабні діалоги навколо кращих українських фільмів та книжок... Сподіватимемося, все це ще буде – молодь освіченіша за нас, енергійніша... Аналогічне духовно насичене життя відбувається у Львівському католицькому університеті, з викладачами якого у нас хороші наукові та товариські контакти.

Окрім справжніх університетів, існує багато інших, які теж називаються університетами, але вони лишилися радянськими за духом. Про лекції справжніх професорів там студенти тільки мріють. Знаю й такі навчальні заклади, в яких псевдобізнес «я – тобі, ти – мені» для всіх учасників процесу став пріоритетною «дисципліною», а набуті знання та свобода думки і волі є абстрактними поняттями. Що ж, живемо в перехідний час, із усіма його суперечностями. Справжні університети – це великі розбудови.

Однак духовне, інтелектуальне життя зосереджене не лише в університетах. Один із виявів активного інтелектуального життя пов'язаний із проведенням наукових семінарів і літніх (зимових) шкіл. У 1995 році завідувачка кафедри історії в Києво-Могилянській академії Наталя Яковенко запровадила історичні семінари для молодих учених. Це дуже дієвий спосіб історичного порозуміння – науковці мають бути в діалозі. На кожному семінарі заслуховуються доповіді. Із цих доповідей поступово

виростають статті. І так рік за роком. Це і є справжнє наукове середовище. Сьогодні ми говоримо про них – одна з найкращих шкіл істориків у країні. У цьому ж ряду щорічні «Успенські читання» Костянтина Сігова та його ж літня школа в Лишні, під Києвом. Найавторитетніші світові філософи та богослови виступали на тих читаннях: зокрема професор Амвросіанської Академії в Мілані дон Франческо Браскі, професор Інституту Боссе Дагмар Теллер, швейцарський мислитель і славіст Жорж Ніва, італійський філософ Адріано дель Аста, богослов Спасо-Преображенського монастиря Бозе Адальберто Майнарді; російські філософи Анна Ямпольська й Олександр Марков, а також українські священики, філософи та богослови: Михайло Димид, Богдан Огульчанський, Андрій Дудченко, Андрій Баумейстер, Олександр Філоненко...

Варто зауважити, що певне середовище інтелектуалів формують видавництва й часописи. Приміром, видавництво «Смолоскип», на мій погляд, – один зі знакових проєктів української гуманітаристики. Цю планету створив та розвинув Осип Зінкевич. Зі своїми колегами він видав десятки томів спогадів дисидентів, тексти про український літературний процес 20–30-х років, започаткував діючі й нині школи літераторів. Те саме можна сказати й про видавництво «Родовід», яке представило Україні та світу фантастичну художню спадщину народу. Їхній доробок – це розповіді про розписи на склі, про карпатські свічники, про українських художників у Парижі... Майже кожна їхня книжка – це відкриття, а за якістю, професійністю, жодна з них не поступається знаковим виданням у будь-якій іншій країні світу.

Серед видавничих інтелектуальних осередків варто назвати і видавництво «Критика» з однойменним часописом. Тексти цього часопису – блискучий доробок гуманітарної думки як вітчизняної, так і світової, презентованої численними перекладами.

Особливої уваги варті і львівський часопис «Ї». Великі тематичні й актуальні добірки – то, напевно, Їжа доброї якості. «Ї» – не лише часопис, а й дискусійний клуб, місце для семінарів та конференцій, активний веб-сайт. Із його засновником і головним редактором Тарасом Возняком я товаришую давно. Колись нас познайомив Леонід Череватенко, який свого часу передав мені філософські тексти Тараса. Згодом ми видрукували їх у часописі «Філософська і соціологічна думка». Я тоді сказав колегам, що це одні з найкращих філософських текстів, які тільки отримувала редакція.

Часопис «Ї» – тепер уже відомий, – Тарас Возняк починав наприкінці 80-х років, перші його числа друкувалися в Литві. Тарас вдався тоді до цікавого дизайнерського прийому: в кожному номері містилися кольорові вклейки. Якось при мені Тараса Возняка запитали: «Хто тобі вклеює ці картки?». Він відповів: «Дружина». Наступне питання було: «А скільки їх у тебе?»

На сьогодні в бібліотеках є вже близько ста чисел часопису, і це ціла епоха життя країни: філософія, політологія, література, краєзнавство. Навіть важко уявити, що все це зробила одна людина, нехай навіть і з гарною командою однодумців.

У цьому переліку ви ще не згадали про часопис «Дух і Літера»...

Дякую за нагадування. Я не забув, просто відклав на потім. Утім, без зайвої скромності скажу, що часопис «Дух і Літера» – незвичне явище в українських медіа. Це журнал суспільної думки, де нанівець зводяться ізоляція та розкол між «науками про дух і науками про літеру» (Костянтин Сігов). Із семіотикою, лінгвістикою та правом там поряд історія, філософія, соціологія. Двічі на рік, починаючи з 1997 року, читачі отримували по 500 сторінок текстів – густого інтелектуального бульйону. Основні рубрики часопису: «Україна сьогодні», «В тіні імперій», «Право

сили та сила права», «Київське коло», «Особистість», «Що є істина», «Бібліографія»... Найцікавіші, на мою думку, були тематичні номери – «целанівський» (№ 5–6), «аверинцевський» (№ 11–12) та присвячений пам'яті філософа Сергія Кримського (№ 15–16).

Пауль Целан відчув на собі безмежну вагу історії на теренах рідного і давнього міста Чернівці. І ці відчуття та переживання відбилися у його поезії. В одному з номерів часопису ми присвятили цьому аспекту цілий розділ під назвою «Пауль Целан та Чернівці». Про поета і його творчість розповіли видатні науковці та митці не тільки України, але й світу – Петро Рихло, Леонід Череватенко, Жан Боллак, Алекс Нусс, Томас Шпар та ін. Вадим Скура-тівський дуже влучно зауважив, що для означення місця перебування Пауля Целана, найкраще пасує вислів Марини Цветаєвої – «посередині світу».

Скарбом для нас є спадщина Сергія Аверинцева. Його вміння аналітично оцінювати будь-який матеріал просто вражає. Саме це і стало для нас основним ключем до вибору статей, які публікувалися в часописі. Перша з них – інавгураційна лекція з нагоди присудження Аверинцеву вченого звання почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська академія». Друга – роздуми вченого, в яких представлено його бачення майбутнього християнства. Тоді ж Костянтин Сігов запропонував чудову ідею – видати всі його енциклопедичні тексти. У Костянтина дивовижне чуття на талановитих авторів. Я відразу погодився на цю ідею, хоча розумів, що з цієї книжкою ми не встигаємо відповідно до зобов'язань перед спонсорами. І тоді ми вперше в нашій практиці зробили «ляльку» (один примірник книжки) для презентації, а невдовзі випустили одну з найуспішніших і найглибших книжок нашого видавництва. Згодом у нас вийшла українська версія цієї книжки, чимало статей якої переклала

Михайлина Коцюбинська. Вона захотіла перекладати ці тексти і, звичайно, зробила це блискуче.

Зрештою, ми видали чотири томи творів Сергія Аверинцева, одного з найглибших християнських мислителів другої половини ХХ століття («Переводы: Многоценная жемчужина», 2004; «Переводы: Евангелия. Книга Йова. Псалмы», 2004; «Связь времен», 2005; «София-Логос. Словарь», 2005).

Важливими для нас стали тексти французького філософа Поля Рікера, чия практична філософія – вершина переосмислення проблем людської ідентичності в контексті трагічного досвіду ХХ століття. У часописі ми друкували кілька його статей, а також інтерв'ю, в якому філософ розповідає про свою книжку «Сам як інший» (книжка саме готувалася до друку в нашому видавництві). «Я був присутній при цьому», – писав Поль Рікер, маючи на увазі свідків різних феноменів нашого буття, зокрема ХХ століття. Тексти Поля Рікера – дороговкази для наших проектів *oral history*.

Перелік авторів та текстів можна довго продовжувати. Сподіваюся, що мені бодай трохи вдалося розкрити основну змістову лінію часопису «Дух і Літера», що базується на наукових та публіцистичних текстах із філософії, соціології, політології, філології, історії; тексти ці відомі й не дуже відомі, але – без перебільшень – геніальних авторів.

Невже в Україні не було подібних часописів?

А таки не було. Традиційно суспільні та гуманітарні тексти друкувалися в розділах публіцистики літературних журналів або в спеціальних фахових філософських, історичних, соціологічних часописах. І тільки на сторінках «Духу і Літери» вони чи не вперше зішлись разом, доповнюючи одне одного в осмисленні історії та сьогодення.

Звичайно, тут ми наслідуюмо європейські традиції. Ми, як і названі вище осередки, віддаляючись від радянських часів, поступово змінювали напрацьовані парадигми.

Проте сьогодні ми призупинили випуск часопису – зосередилися на книжках. Поки їх було 10–15 на рік, нас вистачало ще й на часопис. Сьогодні ж у нас 50–60 видань на рік. Отож ми й відкоригували свою активність.

Чи не виникає підозри, що названі інтелектуальні осередки є такими собі острівцями майже непомітного впливу на життя суспільства?

І так, і ні. Сучасний світ не надто пильно дослухається до інтелектуалів, а пострадянський, посттоталітарний, постатеїстичний – ще менше. Якою мірою сучасники прислухалися до Мойсея чи пророків, Данте чи Томаса Манна, Джорджа Орвела чи Леся Курбаса? Питання риторичне. І все ж... Дисидентські самвидавні книжки мали кілька екземплярів – залежно від товщини паперу, від 6 до 10 копій, а читали їх сотні й тисячі. Ми друкуємо тисячі копій, і читають їх десятки тисяч. Як засвоюються ідеї наших авторів, бачимо в посиланнях на наші видання. У текстах сучасників їх сотні й тисячі. Робимо те, що можемо, а далі, як казали радянські медики, – «вскрытие покажет».

Я б дуже хотів, щоб острівців думки в Україні було значно більше, щоб імена Михайлини Коцюбинської, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Романа Шпорлюка, Йосифа Зісельса чи Василя Стуса були символами сучасного життя, щоб до цих моральних авторитетів дедалі більше дослухалися...

Якоюсь мірою дороговказом для мене особисто була діяльність паризької «Культури» Єжи Ёдรอยця. Я не про масштаби, а про досвід, про світоглядні орієнтири. Вплив інтелектуалів цього осередку на культуру й політику післявоєнної Європи був значним. Жоден інший колектив

зі Східної й Центральної Європи не створив такого потужного корпусу текстів вищої проби (йдеться і про журнал, і про бібліотеки журналу) та не спромігся на такий значний вплив щодо розвитку як політичних подій, так і культурних процесів у регіоні.

«Культура» послідовно відстоювала засадничі принципи гуманізму, демократії, толерантності та порозуміння між людьми й народами в драматичні післявоєнні роки і в десятиліття комуністичного терору. Вона була трибуною не тільки польської інтелігенції (що само по собі неабияка цінність), а й відбулася як простір діалогу науковців, письменників та публіцистів вільної Європи та поневолених народів континенту. Інтелектуали, які об'єдналися довкола журналу, крок за кроком розбивали фортеці комуністичної неволі. Їхній внесок у повалення численних ГУЛАГів та берлінських стін ще буде гідно оцінений. У «Культури» була ще одна особлива роль: продукування моделей співпраці держав та народів нашої частини Європи – і сьогодні підтверджує важливість цих напрацювань.

У 2015 році ми надрукували книжку Єжи Гедройця «Автобіографія в чотири руки», яка демонструє щоденну діяльність лідера та колективу «Культури». Крок за кроком вони формували та втілювали в життя гуманістичні принципи, шукали шляхи порозуміння в світі, де часто домінували інші тенденції – агресія, категоричність, популізм. Якоюсь мірою створення об'єднаної Європи та більш-менш спокійні десятиліття повоєнного часу – це перемога Гедройця та його однодумців у всьому світі. А те, що нам дісталось в новітні часи, – це вже нові виклики, і це наші проблеми. Свободи, як відомо, назавжди не буває. Її треба відстоювати щодня.

І в цьому ж контексті хочу кілька слів сказати про Богдана Осадчука, українського інтелектуала європейського рівня, та про його тексти для «Культури». Його голос, що

інформував світ про українську неволю, і про українські надії, всупереч свавіллю комуністичного режиму, озвучував сучасників, які не скорилися владі та відбували покарання в тюрмах і таборах – таку роль важко переоцінити. Статті Осадчука – це аналітична журналістика. Інколи важко сказати де закінчується глибока дослідницька робота, а де її доповнює журналістська майстерність. Він б'є на сполох у час чергового погрому української духовної еліти та культури. Терор і русифікацію він як літописець фіксує з боєм, звертаючись до цивілізованого світу і сподіваючись хоч на якусь розуміння та солідарність із репресованими.

В інші, дещо спокійніші історичні моменти, Богдан Осадчук радіє паросткам нової генерації української інтелігенції. Його надії невільно нагадують оптимізм Ханни Арендт у роки нацизму: діти народжуються – у них буде шанс на інакше життя.

Особлива роль Осадчука, за його ж словами, як українського полонофіла – послідовно, чесно, не замовчуючи незручні факти й події історії, відстоювати цінність українсько-польського порозуміння в ім'я майбутнього. Попри те, що по обидва боки кордону, кожен має свою правду й готовий за неї стояти до кінця, є «речі важливіші за правду», як писав інший знаний українець – поет Леонід Кисельов. Не може минуле без кінця не давати жити живим – то глухий кут, то ступор, а їм потрібна життєствердна енергія.

І все ж таки ситуація, в якій опинилися наші інтелектуали, не є чимось винятково комфортним у контексті європейському, світовому...

Насправді, ми наслідуюмо загальні тенденції часу: світ стає масовим, а інтелектуали живуть часто десь на околицях цього світу; світ стає масмедійним, перетворюючись, за влучним висловом Германа Гессе, на «фейлетон-

ну цивілізацію»; світ стає телефонно-комп'ютерним, часто віртуальним – зафрахтованих комфортних місць для сучасників у ньому немає. «Вписуйтесь у впливові кола», – рекомендував Станіслав Єжи Лець. Отже, напрямки дій визначено.

Проте в світі є й інше: скажімо, понад сто монографій, присвячених ідеям нашого сучасника, видатного французького філософа Поля Рікера, виходять впливові міжнародні інтелектуальні часописи, діють тематичні семінари (Женевський, зокрема), інші форуми європейських та американських інтелектуалів. На жаль, наша присутність там поки що мінімальна. Проте збільшується щороку.

Знову ж таки, повертаючись до вашого запитання про інтелектуальні острівці... Думаю, що ключовим тут є міра – скільки і якого рівня маємо університетів, видавництв, часописів, наукових семінарів; наскільки вони впливають на життя суспільства; яке місце у житті країни посідають люди совісті, сумління.

Якось мені пощастило бути на акції нагородження Богдана Осадчука відзнакою «Людина пограниччя». Це був чудовий ритуал: наукова конференція, виставки, мистецькі акції. Була заявлена програмова доповідь «Що очікує Україну в ХХІ столітті» самого Богдана Осадчука. Він вийшов до трибуни й сказав: «Що, ви думаєте я такий дурний, що це знаю? Краще поділюся спогадами про Берлін 1950-х років».

Тут потрібні соціологічні дослідження, які допоможуть вирахувати міру очікуваного й реального. Розумію, що інтелектуальне життя Парижа, Нью-Йорка чи Лондона інтенсивніше за наше, але для мене набагато важливішим є порівняння з тим, що у нас було вчора. Після десятиліть тоталітарного та імперського геноциду не так легко відновити, відбудувати інфраструктуру духовного та морального життя. На це підуть десятиліття, наступні покоління нестимуть цей тягар, і ніхто не гарантуватиме

лише позитивних результатів. Але у цих процесах важливо, які є вектори розвитку. Сьогодні, думаю, вони в нас позитивні.

Ще на початку 90-х років дехто вважав, що царство свободи близько, що шлях у Європу легкий і короткий. Люди розсудливіші розуміли, що ми отримали тільки певний історичний шанс. Чи скористаємося ним, залежатиме від багатьох чинників, зокрема й від нашої послідовності, сили, мужності у відстоюванні людських прав, демократії, незалежності. Коли в Україні почалися процеси перебудови, а потім вона стала незалежною, то виявилось, що інтелектуальний потенціал опозиційних осередків не такий значний, як здавалося. Свого часу Олександр Солженіцин писав про це, розуміючи, що всі ми, – включно з дисидентами – були поза тими процесами, які відбувалися в європейському інтелектуальному світі. Тексти дисидентів охоплювали лише фрагменти знань, необхідних для розуміння часу. Угрупування дисидентів-опозиціонерів не спроможні були автоматично перетворитися на «аніматорів» інтелектуального життя, тому що не мали потуги, щоб створити видавництва, європейського рівня університети, ініціювати загальнонаціональні дискусії. Потрібен час на формування нових спільнот, спроможних осмислити новітні тенденції, запропонувати стратегії розвитку.

Актуальними в цьому сенсі лишаються тексти Сергія Аверинцева. Він набагато краще за інших розумів, як важко буде відійти від радянської пропасниці, агресивно атеїстичної, насильницької, і рухатися до гуманнішого й толерантнішого світу. Він раз у раз стверджував необхідність спиратися на надбання юдео-християнської цивілізації, культурної та духовної спадщини поколінь. Прислухаймося й до Мирослава Мариновича, Тімоті Снайдера, Девіда Саттера, Світлани Алексієвич, Сергія Жадана та ін.

У багатьох посткомуністичних країнах інтелектуали пробують ініціювати дискусію про досвід тоталітаризму. Чи в Україні є подібний запит?

Це важлива й водночас складна проблема. Зазвичай це питання нам ставлять люди, яких комунізм не зачепив або зачепив меншою мірою. В Україні «комунізм» був явищем майже тотальним, особливо упродовж 20–70-х років. Система, хоч би як це звучало прикро, змінила людей. Майже не залишилося людей, вільних від впливу цієї системи. Тому, коли настав час вивільнення від тоталітаризму і можна було провести аналіз чи поквитатися з минулим, з'ясувалося, що мало хто мав моральне право й сили це вчинити. Кожен із нас заражений, немає тих, хто б не мав цього гріха. Доволі часто ті, хто ставав у опозицію до системи, мав за плечима тягар співпраці з нею. Більшість людей були пронизані комуністичними ідеями й абсурдами системи. Навіть зараз мало шансів для об'єктивного суду над комунізмом, бо дуже важко знайти тих, хто міг би стати суддями. Свого часу Мирослав Маринович написав статтю «Спокутування комунізму», яку ми надрукували у збірнику «Листи з волі» (1999). Перш ніж звинувачувати когось, варто чесно спитати себе, осмислити і власну провину за трагедії минулого, за проблеми сьогодення. Немає простих рішень. Соціальні процеси надзвичайно складні – скальпелем тут діяти небезпечно. «Краще жити при лукавій “дружбі народів”, ніж при щирій міжнаціональній ненависті», – пише Мирослав Маринович. І це справді так. Адже річ не в тім, що комуністичний лад ми більше перейменовували, ніж змінили, а в тому, що в нас немає ладу. І ця глобальна проблема нас переслідує. Для багатьох простіше назвати країну зруйнованою і боротися із цією «руїною», аніж поставити перед собою нову мету, визначити напрями змін. Проте без адекватного, креативного мислення сподіватися на зміни шансів майже немає.

Відсутність на початках Незалежності осуду комунізму, замовчування цієї проблеми – це була не лише політична проблема, а й оборонна діяльність людей, пов'язаних із цією системою. А ширше – самооборонний механізм суспільства в цілому, бо якби дійшло тоді до викриття, все закінчилося б громадянською війною. Можливим було хіба що часткове засудження осіб, безпосередньо відповідальних за репресії, але й того не сталося. Водночас панувала суцільна плутанина. Скажімо, на одних президентських виборах частина колишніх політичних в'язнів, які багато років провели в таборах і тюрмах, агітували за кандидата, колишнього генерала КГБ. Ми розуміли, що за наших обставин треба було говорити насамперед про інтелектуальне й моральне засудження комунізму.

Чи може бути, що якісь зміни в суспільстві, у свідомості людей під впливом пресингу тоталітаризму стали незворотними?

Вплив у тоталітарному світі на суспільство був фактично тотальним. Декілька поколінь людей прожили відірваними від зовнішнього світу в атмосфері комуністичної отрути (майже в барокамерах) і стали носіями тоталітарних ідей. Про це свідчило багато подій і процесів 20–30-х, 40-х та інших років. Наприклад, під машину репресій 30-х потрапили люди, які самі здійснювали репресії у 20-х роках. Вони вмирали, здебільшого не позбувшись своєї псевдовіри. І подібних прикладів існує безліч. Тоталітарна ідеологія стала частиною світорозуміння й мови тих часів, так званим «новоязом», і все це змінювати досить важко. Адже те, що тоді називалося виборами – не було виборами, а більшовицький переворот – не був революцією...

І все ж таки навряд чи можна говорити про безвихідь. Думаю, що за сприятливих умов, ми зможемо повернутися до нормальних традицій суспільного життя. Багато хто з молодих авторів – люди набагато освіченіші

(й моральніші, хочеться сподіватися), ніж попередні покоління. Пригадую, коли Віктор Янукович став Президентом країни, в мене була думка: «Ну що ж, змиримося, і не те було. Шукатимемо нові ніші (кочегарки, робітничі ролі, тощо, як це було в 60–70 роки) й сподіватимемося на щось краще». І я дуже радий, що наші діти з тим не змирилися й вирішили інакше – організували спротив. Майдан став нашою спільною перемогою. А це і є ті сприятливі умови, які призвели до обнадійливих змін. Виникло й розрослося громадянське суспільство. Певний час вплив цього суспільства був, а інколи й лишається, не меншим, ніж вплив офіційної влади. Незважаючи на всі протиріччя, сьогочасна судова система більш справедлива та професійна, ніж та, що була в попередні роки. Суттєво змінилася система освіти. Сьогодні є чимало державних, а особливо – приватних шкіл, де діти отримують хорошу освіту. Інколи є зрушення і в системі вищої освіти, принаймні вони точно відбуваються в деяких вищих навчальних закладах. Дуже важливо, що сформувалася українська армія, яка сьогодні протистоїть агресії з боку Росії. Так само нашим досягненням є постання сучасних безпекових структур. Тут зупинюся, бо є тенденції, які говорять не лише про наші здобутки.

Чи мали значення дисидентські осередки в перші роки здобуття незалежності?

В Україні більшість перших політичних партій створили дисиденти, також у сфері культури вони та їхні однодумці, відігравали важливу роль у житті країни. Список людей, які в різний спосіб не підпорядковувалися системі, не такий малий. Однак важко приховати й те, що спротив комуністичній машині об'єднував доволі різних людей. У середовищі дисидентів були не тільки демократи, а й люди крайніх правих чи лівих поглядів. Також треба не забувати, що дехто з дисидентів, хто не зміг адаптуватися до нових реалій, включився в боротьбу проти всіх і з усі-

ма. Світлий портрет українського дисидентства складений з імен Зиновія Антонюка, Миколи Горбала, Михайлини Коцюбинської, Йосифа Зісельса, Мирослава Мариновича, Василя Овсієнка, Євгена Сверстюка. Саме вони заклали той етос, якого потребує сучасна Україна.

Скажімо, Євген Сверстюк упродовж багатьох років, до самої смерті, безкомпромісно протистояв будь-яким незграбним та антигуманним діям і заявам влади. Він виступав проти всіх форм дискримінації національних та релігійних спільнот. Своєю діяльністю Євген Сверстюк сприяв довірі до церкви, адже був надзвичайно духовною, чесною та добропорядною людиною. Очолював український ПЕН-клуб, був керівником журі з присвоєння премії Василя Стуса, писав надзвичайно ґрунтовні тексти про діячів української культури.

Я мав щастя бути знайомим зі Сверстюком. Ми часто зустрічалися та спілкуватися. Я підтримував Євгена в організації вечорів, присвячених українським дисидентам, а згодом, разом з Олею Гнатюк та Євгеном Захаровим, допомогли йому передати керівництво ПЕН-клубом Мирославу. Пригадую одну з його розповідей, після прощання з Анатолем Перепадею. Євген Сверстюк товаришував з Ар'є Вудкою, одним із єврейських дисидентів, з яким сидів разом у таборі. Серед політ'язнів було чимало людей, які писали вірші. Ар'є Вудка вчив ці вірші напам'ять і, коли звільнився, записав їх. Збірка «Поезія з-за колючих дротів» саме із цими віршами вийшла в Мюнхені в 1978 році. Я запропонував цю історію надрукувати в «Єгупці». «Та про це ж всі знають», – сказав мені Євген Сверстюк. Я йому заперечив. Тепер, коли це записано й надруковано, про цю сторінку українсько-єврейської солідарності вже знають значно більше людей...

Мирослав Маринович став одним із лідерів Українського католицького університету, а його тексти слугують маяками для вирішення багатьох суспільних проблем.

Йосиф Зісельс упродовж багатьох років очолює найдієвіші єврейські структури в Україні, виступає організатором молодіжних проєктів, котрі пропагують європейські цінності та толерантну поведінку, сприяє міжконфесійному та міжетнічному діалогу в сучасній Україні.

Василь Овсієнко фіксує історію й досвід дисидентського руху та виступає його популяризатором упродовж останніх десятиліть.

І так можна розповідати про кожного, збільшуючи список імен і того, що вони зробили.

Чи змінилася роль інтелігенції в сучасній Україні?

Важко однозначно відповісти на це запитання, бо ще не так багато часу збігло для цілісної оцінки. Поволі у нас починають домінувати процеси подібні до тих, які мають місце в західних країнах. Наприкінці ХХ та в ХХІ столітті універсальних ролей для інтелігенції майже не залишилося. Знання стали вузькоспеціальними, а ролі в суспільстві – національними. Крім того, більшість професій стали масовими, що теж впливає на певні ролі конкретної людини. Але це не специфічність української ситуації. Так розвиваються майже всі європейські спільноти. Попри те є потреба в моральних лідерах (адже саме це й характеризує інтелігенцію в суспільстві більшою мірою, ніж раніше). Динаміка суспільних процесів шалена, рішення треба приймати швидко, а зміни у світі не дають можливості розслабитися. На прикладі діяльності нових структур, видно, як відбувається зміна традиційних ролей. І ми не є винятком із правил. Ролі інтелігенції різні, проте місія одна – відповідальність за моральне життя на землі.

Наскільки динамічно відбуваються зміни в українському книговиданні?

Книговидання поступово розвивається. Сьогодні, якщо ви зайдете в хороший книжковий магазин – зокрема,

в книгарню «Є», – то побачите майже всі напрями гуманітарної науки вже заповнені українськими книжками. Різна якість тих книжок, але двадцять і навіть десять років тому такого не було – це були на 90 відсотків російські книжки і на 10 відсотків – українські. Сьогодні, можливо, 80 відсотків уже є українськими (я маю на увазі наукову літературу). Ідеться не лише про мову видань, а й про якість книжок: класну дитячу літературу від «Видавництва Старого Лева», «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГИ», «Маміно» тощо; якісну художню літературу від «Клубу сімейного дозвілля», «Фоліо», «Видавництва Старого Лева», «Книги–ХХІ»; креативні та новаторські мистецькі книжки від «Родоводу», «Видавництва Старого Лева» тощо); книжки про українське літературне та художнє життя 1920–1930 років та спогади про дисидентів від «Смолоскипа»; якісні гуманітарні книжки від «Критики», «Наукової думки»; бібліотеку книжок нобелівських лауреатів від «Видавництва Жупанського»; бібліотеку української поезії від «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГИ».

Я назвав лише частину вартих уваги видань.

У книгарні «Є» можна знайти літературу зі США та Європи. Ну, а ще є інтернет, і думка, що інтернет врятує людство – у цьому разі, – мені здається обнадійливою.

Яких за змістом книжок потребує українське суспільство?

Думаю, що найбільше потребує адекватних досліджень про те, що відбувається в суспільстві. Дослідження, що проводяться, здебільшого інерційно орієнтовані на структури, які ще були сформовані в радянські часи. Скажімо, Інститут історії партії при ЦК Компартії України був перейменовували спочатку на Інститут національних відносин і політології, а потім на Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Але всі кадри, які писали там проти українського

націоналізму, проти сіонізму, і в наступні роки продовжували, а може й продовжують, там працювати. Кошти в системі Академії наук розподілялися впродовж років між цими інститутами майже без конкурсів, хоча формально вони там, може, й були. Серйозних досліджень, які не стосуються сфер суто політологічних і пов'язаних із виборами, обмаль. На кілька порядків менше, ніж у розвинутих суспільствах, де кафедри вишів, незалежні дослідницькі центри мають можливість брати участь у різних конкурсах, отримують гранти, фінансування і досліджують, що відбувається в суспільстві. Наше суспільство знає про себе набагато менше, ніж хотілося б. А це ще й за умов, що всі наші перетворення надзвичайно складні та драматичні. Бракує нам і світової класики в галузі гуманітарних наук. Хоча зусиллями міжнародних фондів та посольств видається певна кількість літератури. За їхньої підтримки виходить кількасот книжок на рік, але що таке кількасот? Я колись був у Гарвардській бібліотеці, де соціологічні полиці – це сотні тисяч томів. Наша соціологічна бібліотека – лише кілька тисяч книжок. Сьогодні вже є чимало незалежних видавництв. Проте видавництв, які б професійно працювали з актуальною світовою гуманітарною літературою, зовсім небагато. Є нагальна потреба у перекладах сучасних книжок про новітні тенденції розвитку світу – інформатизацію, міжнародні відносини, сучасні технології, досвід країн, які успішно розвиваються, тощо. Проте хочу зазначити, що прорив, зроблений українськими науковцями та видавцями за останні десятиліття, вартий усілякої поваги. Якщо у 80–90 роки йшлося про створення видавничої системи, то сьогодні говоримо про її розбудову.

Який вплив мають академічні видання на суспільство?

Це важко відстежити. Таких досліджень майже немає. Дисидентські тексти, які виходили накладом шість чи дванадцять примірників, впливали на багатьох інтелектуалів

країни. Сьогодні, коли книжка виходить навіть тисячею примірників (такі накладі традиційні для українського книговидання), я думаю, що вони теж не обходять суспільство. Як вони впливають, важко сказати. Загалом, книжки рівня Поля Рікера чи Ханни Арендт у жодному суспільстві не є масовими. Але в багатьох університетах Заходу вони є обов'язковими для програм гуманітарних дисциплін. Та й у лічених якісних вишах України, наприклад, у Могилянці та Львівському католицькому університеті, ці книжки посідають чільне місце у лектурі професорів та в списку рекомендованої літератури.

Навколо нас в той чи інший спосіб, обертаються чимало філософів, істориків, дослідників мистецтва й літератури, журналістів. Із Києва, Львова, Харкова, Одеси, Вінниці, Чернівців, Дрогобича, Чернігова... Вони ж і пропонують чимало з них до видання, беруть участь у їхній підготовці, а затим і в їхньому розповсюдженні та популяризації. Можу сказати про досить масштабне розповсюдження в суспільстві деяких із наших книжок останнього часу. Так, книжка Олі Гнатюк «Відвага і страх» (2015) розійшлася накладом понад три тисячі примірників і мала близько десятка рецензій. Відбулося представлення книжки на інтернет-телебаченні та декількох радіоканалах і телеканалі *Espresso*. Так само книжка «Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди» (2017) Леоніда Ушкалова. Низка презентацій у мережі книгарні «Є» (тільки на презентації було понад сто людей), рецензії, виступи і продаж трьох тисяч примірників. І я певен, що буде продовження. Є така особливість у видавничій практиці, якщо видається хороша книжка про знакові події чи знакові постаті вітчизняної історії, то увага до неї дуже висока. Існує певна закономірність, яку ми вже відслідкували: чим інтелектуальніша книжка (звісно, коли вона якісна), тим краще вона реалізується. У нашому випадку, окрім згаданих книжок, це стосується і «Європейського

словника філософій», і дослідження Генрика Літвіна «З народу Руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)» (2016), і двотомника «Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки» (2012), і розвідки Мірче Еліаде «Трактат з історії релігій» (2016) тощо.

Чи ви вважаєте, що в Україні вже сформувалася достатня аудиторія для сприйняття інтелектуальної літератури?

Певен, що так. Така аудиторія є і вона досить численна. Наша спрага щодо серйозної гуманітарної літератури особлива: ми потребуємо її не менше, ніж громадяни інших цивілізованих країн. Але якщо у більшості таких країн ці тексти формувалися впродовж десятиліть та століть, то в нас упродовж тривалого часу були або хибні тексти, або зяяла порожнеча. Громадянське суспільство України, яке впевнено заявило про власні права, особливо після Майдану 2013–2014 років потребує знань на рівні кращих сучасних текстів, відомих у світі. Це певний виклик для нас, видавців, і ми в міру сил намагаємося шукати адекватні відповіді.

Яка дефініція інтелектуальної книжки?

Думаю, та книжка, котра допомагає жити в сучасному світі, спираючись на досвід попередніх поколінь. І це залежить передусім не стільки від жанру книжки, скільки від її автора. Це ми знаємо з власної практики – адже «Дух і Літера» вже понад 20 років публікує інтелектуальні книжки, і їх видано понад п'ятсот. На мій погляд, інтелектуальна книжка може відбутися у будь-якій сфері. Водночас, сьогодні на українському книжковому ринку дедалі більше книжок, які спокійно можна назвати інтелектуальними і вони нічим не гірші за книжки в інших розвинутих країнах. Що це за книжки, можна дізнатися з чесних та престижних нагород як державних, так і незалежних, як українських, так і міжнародних. Серед

українських для мене це – Шевченківська премія, премії Василя Стуса та Юрія Шевельова. Можу назвати кілька книжок, які я зараховую до цього ряду: «“Медитації” Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун» за редакцією Олега Хоми (2014), книжки Наталі Яковенко «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття» («Генеза», 1997) та «Вступ до історії» («Критика», 2007), Ярослава Грицака «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)» («Критика», 2006), філософські есеї Тараса Возняка «Філософія мови» (2009) та «JUDAICA GALICIENSIA» (2017).

Так, філософська книжка може бути інтелектуальною, а може – антиінтелектуальною. Приміром, я бачив такі схоластичні філософські тексти радянського часу, що нічого в них не зрозумієш. Вони начебто мали би підпадати під стандартне визначення «інтелектуальної книжки», але такими не є.

Традиційна історія філософії – це наука, яка сприяла розумінню людини в цьому світі, а в радянські часи низка філософських праць спрямовувалася на те, щоб цього розуміння не було. Прийоми були різні: тавтології, абсурдні речі, правильні установки, з яких потім логічно виводилися неправильні висновки, тощо. Це окрема галузь, котру треба було б вивчити, адже антиінтелектуалізм традиційної радянської книжки, особливо найстрашніших часів, – окрема тема.

Не було книжок ні Андрія Платонова, ні Хорхе Луїса Борхеса, ні Михайла Булгакова, ні Джорджа Орвела, ні Осипа Мандельштама, ні Віктора Петрова (В. Домонтовича), ні Надії Суровцевої. Коли почали їх друкувати, то робили це з величезними купюрами. Так, роман «Майстер і Маргарита» Булгакова опублікували, а потім у самвидаві можна було знайти 50–60 сторінок вставок – кожну сторінку, з якої вилучали певний текст.

У «Тев'є-Молочарі» Шолом-Алейхема значної частини тексту оригіналу немає ні в російському, ні в українському перекладі радянських років. Видавці та цензори вилучали все, що не відповідало ідеологічним догматам влади. І такі «правки» були майже в кожному виданні радянських часів, і, звичайно, вони стосувалися не тільки єврейської літератури.

Саме тоді випадково проривалися книжки, які не мали вийти. Так в Академії наук СРСР вийшла книжка «Текстология произведений советской литературы» (1967). Вона містила літературознавчий аналіз того, як змінювалися тексти класичних радянських книжок, як-от «Разгром» Олександра Фадєєва, «Цемент» Федора Гладкова та ін. Читачі наступних поколінь здебільшого навіть не чули про ці книжки (мабуть, і добре). Але вони перевидавалися по 20–40 разів і щоразу переписувалися, проте люди, які в 50–60-ті роки читали ці книжки, не могли зрозуміти, чому їх читали у 20–30-ті. У початковому варіанті в текстах, попри ідеологічність, було якесь життя, а після сотень купюр вже не залишалося нічого.

Зараз ці сюжети досліджують мало, оминаючи теми радянської ідеології і життя, книговидання, літератури... Як ви до цього ставитеся?

Думаю, вивчати треба і позитивні, і негативні сторінки життя нашої країни. Пам'ять – один із важливих механізмів людського буття, саме тому для мене було дуже важливо зафіксувати пам'ять Майдану. У радянські часи людям не давали зберегти пам'ять: під час війни забороняли писати щоденники, листи тотально цензурували, а кореспондентам не дозволяли знімати й писати про відступи радянських військ. Що вже казати про 30-ті роки, коли просто знищували всіх і вся. Люди боялися розповісти у своїх родинях про голод, бо знали, що за це можуть покарати. Тому ми в Україні прожили майже все

XX століття без текстів пам'яті, із задавленою пам'яттю. Рідкісні тексти чесних щоденників чи спогадів із тих, що збереглися, – на вагу золота. Дуже добре, що останнім часом з'являються такі видання.

Проте у німецькій, французькій та інших європейських культурах щоденники рідних є ледь не в кожній родині. У нас люди боялися довіряти тексти паперу, боялися зберігати листи. Щодо дисидентського листування – треба знати ключі, аби розуміти, що насправді мали на увазі ті, хто листується. І пам'ятати, що Василеві Стусу останніми роками ув'язнання забороняли висилати рідним вірші...

Де ці ключі віднайти?

Читати спогади Мирослава Мариновича, Євгена Сверстюка, Василя Овсієнка, Світлани Кириченко, Семена Глузмана, Ірини Жиленко – у них ці ключі є. Це книжки по 500–800 сторінок, які надзвичайно цікаві сучасникам подій. Але складно уявити, що вони будуть уважно прочитані наступними поколіннями – в них інший життєвий досвід.

Повинні бути якісь дайджести, скорочені варіанти, бо, зрозуміло, що молодь передусім цікавить їхнє життя, їхній час. Тому в стратегії книговидань, культурі нового часу дуже важливо віднайти адекватні методи передачі пам'яті наступним поколінням.

Я відчуваю і свій борг за те, що не написав власні спогади. Але не написав, бо у своєму «першому житті» я будував електростанції та займався кресленнями, а в «другому» – став гуманітарієм. А для того, щоб надолужити те, що отримує сучасна молодь в університетах, маючи можливість поїхати ще й за кордон повчитися, я мушу втричі більше працювати. Білі плями в моєму знанні величезні. І тому в мене не так багато часу, щоб і те, що роблю, встигнути зробити, і спогади записати. Проте ще не вечір.

У розвинутих культурах ці ланцюжки щільніше поєднані, вони органічніше зберігаються. Коли нам доводиться відтворювати культуру, до якої майже три покоління людей взагалі не могли навіть доторкнутися, то потрібні надзусилля.

Чи змінилися позиції інтелектуальної книжки в роки незалежності?

Серйозна українська інтелектуальна книжка з'явилася тільки в останні десятиліття. Раніше як виняток теж з'являлися такі книжки, зокрема історичні праці, але це тільки підтверджує правило. Думаю, що за десятиліття випущені сотні українських книжок, і серед них – десятки таки вписуються у контекст світової культури. Певно, що в кожного з нас є своя рекомендована бібліографія із цієї теми. Спробую назвати важливі для мене книжки. Серед тих, що вийшли в нашому видавництві: Мирон Петровський «Мастер и Город. Киевские контексты Михаила Булгакова» (2001), Михайлина Коцюбинська «Мої обрії» (2004), Андрій Пучков «Просто неба: київські нариси» (2017) і «“Киев” Осипа Мандельштама в интонациях, пояснениях, картинках» (перевидання – 2018), Ольгерд Іполит Бочковський «Вибрані твори» (2018); серед тих, що вийшли в інших видавництвах: Мирослав Попович «Нариси історії культури України» («АртЕк», 1998), Ігор Шевченко «Україна між Сходом та Заходом» (Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001), Лариса Масенко «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» (Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005) і майже всі книжки Наталі Яковенко, Ярослава Грицака, Наталі Старченко, Тетяни Вронської, В'ячеслава Брюховецького, Елеонори Соловей, Володимира Панченка, Владислава Гриневича...

У цьому ж ряду і невеличка, але, на мою думку, дуже сильна повість Олени Стяжкіної «Мовою Бога» («Дух

і Літера», 2016) про моральний вибір людей під час російської окупації Донбасу. Олена Стяжкіна – блискуча історикиня, дослідниця поведінкових моделей жінок на окупованих територіях періоду Другої світової війни, яка творить альтернативу вульгарним та оманливим радянським трактовкам тих подій.

Цей список можна продовжувати... Але, безумовно, мейнстрим – це все ж таки переклади. У цьому напрямі працює низка видавництв, зокрема і наше.

Чи може інтелектуальна книжка бути комерційно успішною в Україні?

Нам завжди хочеться і квиток в кіно, і морозиво. Але ресурси є на щось одне. Хочеться видавати й інтелектуальну літературу, і популярну. Проте популярна література може виникнути тільки тоді, коли існує інтелектуальна.

Свого часу мій колега, професор Мартен Феллер, який чимало зробив для становлення юдаїки в наші часи, запропонував створити популярну енциклопедію єврейства України. Я був проти цієї ідеї. Мені здавалося, що популярна енциклопедія може з'явитися тільки тоді, коли є високочочола, академічна, коли існують ґрунтовні матеріали й дослідження. З того проекту енциклопедії не вийшло, хоча зібрали чимало хороших текстів. Водночас є певні напрями, де вкрай потрібне існування популярної літератури.

Із цього приводу у нас є такий досвід: ми видали антологію текстів про Голокост – «Поза межами розуміння». Я попросив у Майкла Беренбаума – людини, яка створила Музей Голокосту у Вашингтоні та була автором цієї ідеї, надати нам право на видання вищезгаданої книжки. Він запитав: «Навіщо вам це? Візьміть будь-яку популярну книжку у цій тематиці». Я відповів: «Це ваше суспільство потребує популярніших текстів з цієї теми, а наше насамперед – базових книжок».

І все ж, у нас є тією чи іншою мірою популярні книжки. Зрештою, межа між популярною та інтелектуальною літературою – хитка. Не треба нам прибіднятися – в Україні чимало освічених людей, які працюють на рівні провідних інтелектуалів світу.

Коли людина приходять до мене і приносить книжку, яка мене зацікавить, ми її обов'язково видамо, тому що я певен: сьогодні будь-яка книжка може бути самоокупною. Треба тільки адекватно оцінити рукопис і його перспективи.

Часи, коли не можна було видрукувати хорошу книжку, закінчилися. Людина, яка не має спонсорів, може сама навчитися зробити книжку на комп'ютері та видати її в 1–10 примірниках. Так само можна зробити електронну версію книжки (звичайно йдеться про молодь).

Наразі видавництву повертається близько 50 відсотків коштів від тих, що ми вкладаємо у видання. Інші 50 відсотків ми знаходимо завдяки грантам чи благодійникам. Однак, видавши одного року, скажімо, 40 книжок, а наступного – 60, ми маємо певний потенціал для того, щоб видати ще п'ять бажаних книжок, на які не мали коштів. Проте конкуренція серйозна між тим, що хочемо, і тим, що можемо видати без цільового фінансування. Мова, звичайно, про тиражні видання.

У контексті нашої розмови, хотілося б поговорити про певні книжки, які мали суспільний розголос. Одна з них перекладна – «Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами».

«Бунт покоління...» (2004) – це книжка, побудована за методом *oral history*, спогадів. Послідовні розповіді сучасників стають вагомими джерелами історії. Події минулого постають не тільки як дії генералів та національних лідерів, а й як окремо взяті людські долі.

Герої цієї книжки – знакові постаті новітньої української історії: Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Михайло Горинь, Євген Сверстюк, Микола Рябчук. В основі видання – їхні розповіді, діалоги з блискучими знавцями давньої та новітньої української історії – Олею Гнатюк та Богумілою Бердиховською. Розмови відтворюють дисидентські часи, моральний вибір героїв, змальовують постаті людей, які кинули виклик тоталітарній владі. Це сьогодні ми знаємо, що вони перемогли, а за ґратами вони відстоювали навіть право розпоряджатися своїм тілом після смерті (Семен Глузман, Микола Горбаль), бо багатьох вбивали й ховали у братських могилах, навіть не ідентифікуючи.

Чому саме таку назву має ця книжка?

Назву запропонували авторки, і ми, видавці, з нею погодилися. Бо то справді був бунт людей, які не бажали стати гумусом тоталітарної системи.

Далеко не всі брали участь у бунті, але багато людей були дотичні до «бунту»: допомагали рідним дисидентів, розповсюджували чи переховували книжки, читали і переповідали знайомим дисидентські тексти.

Ми торкались у розмові сучасних осередків інтелектуальної думки. Певен, що всі вони походять із тої ж таки «дисидентської» шинелі. І Наталя Яковенко, і Тарас Возняк, і В'ячеслав Брюховецький, і Микола Рябчук...

Хотілося б, аби дисидентська спадщина посіла адекватне місце у сучасній українській культурі. Гадаю, це прояснило би багато проблем історії та сьогодення. Сподіваюся, що з часом ці тексти увійдуть до навчальних програм.

А як виникла ідея видати «Кобзар» із ілюстраціями Василя Седляра?

Про цю книжку знали багато людей, але дуже мало людей її бачили. Історія її така: ще 1931 року вийшло

перше видання книжки, а 33-го – друге. Коли почалося цькування української інтелігенції, книжку знищили, вилучили з усіх бібліотек, з усіх зібрань... А потім вбили й художника, репресували видавців. Відтоді згадки про книжку зникли й поновилися лише в дослідженнях після 60-х років. Більшість інтелектуалів, із кола моїх знайомих Києво-Могилянської академії, зокрема Наталя Яковенко та Володимир Панченко, чули про цю легендарну книжку, але досі її не бачили. Якось прийшов до нас Сашко Ірванець, який, до речі, знає «Кобзар» напам'ять, та вперше побачив цю книжку. Сашко просидів над нею півгодини, а потім вражено підняв голову й спитав: «Ти знав про цю книжку?». Я кажу: «Ні». – «А хто знав?»

Тішить, що ми повернули українській культурі роботу великого майстра, улюбленого учня Михайла Бойчука, зі спадщини якого залишилося лише кілька робіт.

Почалося все з того, що Артур Рудзицький показав мені родинний примірник книжки і сказав, що хотілося б її перевидати. Я подивився і кажу: «Мені також». На мою думку, це малюнки рівня Матіса, Пікасо, великих майстрів того часу. Бойчукісти знали сучасне їм мистецтво, подорожували Європою і самі були справжніми майстрами. Ми почали працювати над підготовкою «Кобзаря» (2011) до видання. Але завдання виявилось не таке просте. Спочатку ми хотіли зробити факсиміле першого видання, а потім побачили, що в оригіналі сфальсифіковано тексти Тараса Шевченка. Так видавалися книжки в 30-ті роки. Неважко було написати замість «московські загарбники» «татарські загарбники» – і це не єдиний приклад. Отже, ми вирішили відтворити естетику книжки, але зробити її також і сучасною. Безумовно, треба було написати про долю художника і долю книжки, що і було зроблено. Цю роботу здійснили Артур Рудзицький і Степан Захаркін, редактор цієї книжки.

Над книжкою працювали півтора року. Я взагалі люблю книжки, над якими довго працюють. Вони, зазвичай, виходять якісними. Якщо щось робимо швидко, там завжди є помилки, недоліки. Тут їх, мені здається, менше. Ми багато разів обговорювали концепцію видання. Перше видання було чорно-біле, друге – з кольоровими малюнками, але там були зняті дуже цікаві розділові знаки між різними текстами «Кобзаря». Ще була проблема – оригінали малюнків не збереглися, ані чорно-білі, ані кольорові. І ми вирішили зробити своє – третє – видання, по суті об'єднавши переваги двох попередніх. Потім над книжкою попрацювали досвідчені дизайнери, які чистили малюнки, бо коли книжка готується за відсутності оригіналів малюнків, важко забезпечити хорошу якість. Словом, була виконана велика робота, і тому книжка вийшла на високому рівні. Верстка була підготовлена, і ми шукали гроші на друк. Я звернувся до наших партнерів, керівників друкарні «Оранта» (нині «Майстер книг»), з якими «Дух і Літера» плідно співпрацює вже декілька десятиліть. Вони – надійні та відповідальні партнери, що якісно видають книжки. На чолі друкарні стоїть освічений та ініціативний інтелігент Павло Сачек, якому я приніс цю книжку і сказав: «Павле, давай, ми поділимо видатки: за нами – підготовка, за вами – друк. Потім наклад поділимо пропорційно до ваших і наших витрат». Він подивився, подивився і відповів: «Давай!» Так воно й сталося. Книжка відзначена двома найпрестижнішими нагородами Львівського форуму. Потім ми отримали ще одну нагороду від Фонду Арсенія Яценюка.

Коли в Національному художньому музеї довідалися, що ми готуємо до видання «Кобзар» з ілюстраціями Василя Седяра, вони розсунули графік виставок і надали нам простір в одній із найкращих зал. Спільно з музеєм ми зробили хорошу виставку, присвячену творчості Василя Седяра. Були фотографії того часу, документи, збільшені

кольорові ілюстрації й роботи майстра, які зберігаються в музеї. Крім того, було видано невеличкий каталог. Словом, велика книжка української культури отримала нове життя.

Нещодавно я прочитав, що свого часу Давид Гофштейн переклав «Кобзар» їдишем. Виникла ідея видати «Кобзар»-білінгва та проілюструвати книжку геніальними малюнками Василя Седяра. Сподіваюся, зробимо.

Розкажіть, чим особлива книжка Блез Паскаля «Думки»?

Ця книжка добре зроблена. Її переклад підготував Анатоль Перепадя, один із когорти тих геніальних українських перекладачів, які, по суті, зберегли українську культуру в темні часи середини ХХ століття. Він переклав із французької мови, мабуть, більше, ніж будь-який перекладач іншої культури світу. Він подарував українцям шість томів Марселя Пруста, три томи Мішеля Монтеня, тексти Блеза Паскаля, Альбера Камю, Антуана де Сент-Екзюпері, Франсуа Рабле... За французькі переклади Анатоль Перепадя став кавалером кількох орденів Франції – ордену Мистецтв й літератури та ордену Академічних пальм. Він перекладав фантастично. Щоб відтворити мову XVII чи XVIII століття, він занурювався не тільки у французькі, а й у відповідні українські тексти тих же часів.

Коли Микола Лукаш помер (у 1988 році) і не встиг закінчити переклад «Дон Кіхота», його завершив Анатоль Перепадя. Ми з ним залюбки співпрацювали чимало років. Видали з ним Мішеля Монтеня «Проби» в 3-х томах (2005–2007). Текст Блеза Паскаля був останнім рукописом, який він нам встиг передати. Над книжкою працював один із філософів уже нової генерації – Олег Хома. Сьогодні ви, мабуть, не назвете іншої книжки, де є чотириста сторінок тексту і двісті сторінок коментарів,

показчиків... Та й дизайн книжки на високому рівні, його зробила Ірина Пастернак. Отже, книжка відбулася. Я радий, що її свого часу відзначили на Львівському форумі як одну з найцікавіших книжок року.

У вашому видавництві започатковано серії книжок. Серія «Бібліотека спротиву, бібліотека надії» – це спонтанна ідея, чи вимірювалася роками?

Це один із найважливіших наших проєктів. Вона складається з книжок, які допомагають глибше осягнути ХХ століття та розібратися у викликах сьогодення. Це вже більш ніж 15 книжок, дві з яких отримали найвищі нагороди: «Час second-hand (кінець червоної людини)» (2014) Світлани Алексієвич – Нобелівську премію з літератури (зокрема і за український переклад), а «Відвага та страх» Олі Гнатюк – Гран прі Львівського книжкового форуму (2015) та премію міста Варшави (2015).

Ще в 60–70-ті роки я намагався розібратися зі сторінками української історії, читаючи «між рядків» антиукраїнських книжок, які друкувалися тоді сотисячними накладками, сотнями й сотнями назв. Поступово став складати для себе списки книжок, які хотів зробити відомими не тільки своїм друзям, а й ширшому загалові. Згодом, працюючи редактором видавництва «Дух і Літера», більше дізнавався про сучасні течії гуманітарної думки і про європейських і американських авторів, які могли б стати основою такої бібліотеки.

І нині ми шукаємо відповіді на виклики нашого часу. Є дуже багато хороших політологічних текстів, чудова публіцистика Майдану. Проте щоб зрозуміти причини нинішньої ситуації, необхідно заглибитися в історичні події, у праці із соціології та філософії. Спочатку я назвав це для себе «Бібліотека антирадянської літератури». Над концепцією думав довго, радився з учителями, партнерами: з Іваном Дзюбою, Ярославом Грицаком, Олею Гнатюк,

Євгеном Захаровим, Костянтином Сіговим та багатьма іншими.

Це тексти як сучасні, так і минулого століття?

Я хотів бачити в цій бібліотеці і мемуари, і філософські твори, й історичні книжки, і есеїстику... Водночас, є певні обмеження. Зокрема, потрібно знайти чималі кошти, щоб видати десятки книжок. Слід шукати реалістичні прерогативи. Приміром, є програма «Сковорода» – для підтримки перекладів із французької мови. Відомо, що у французькій культурі є блискучі тексти, адекватні цій ідеї. У нас добра співпраця з польськими структурами (про що я вже розповідав), я прошу друзів-поляків порадити кілька найкращих польських творів. Книжки Ханни Арендт чи Тімоті Снайдера – це дуже високо підняті планки інтелектуальних розмислів. Дуже складно вибрати лише кілька текстів із багатющої української духовної спадщини. Хотілося б, щоби бібліотека містила книжки такого ж рівня про важливий український досвід – боротьба за незалежність початку ХХ століття, спротив тоталітаризму, дисидентство 60–80-х років...

Із цим важко, бо найкреативніші інтелектуали були знищені або на десятиліття ізольовані в таборах?

Думаю, не тільки тому. Просто, покоління сучасних українських істориків – можливо, перше, яке має доступ до світової літератури. Колись у букіністичній крамниці я натрапив на книжку «Борьба с антисоветским подпольем в 1921–23 годах». Зрадів: нарешті дізнаюся, хто ж боровся проти радянської влади! Але всі посилання в тій 500-сторінковій книжці були на Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна та на ухвали з'їздів компартії. Першоджерела були недоступні. Є жарт: стовп – це добре відредаговане дерево. Отак і «книжка з історії» перетворювалася на щось зовсім протилежне, що не має стосунку до цієї науки. Тому важко було очікувати

серйозних праць від істориків, відгороджених від світової культури і джерел.

Саме про який «спротив» і яку «надію» йдеться у назві серії?

Гадаю, видання цієї бібліотеки є спротивом тоталітарним концептам історії, філософії та загалом гуманітаристики, які й зараз присутні в наших шкільних і вишівських підручниках, у виступах публічних осіб, у суспільній свідомості. Натомість ми даємо співвітчизникам актуальне знання про закономірності історії й сучасного життя в світі та в Україні. А «надія» – як радість розуміння, як спосіб осмислення часу заради адекватних відповідей.

Показ інших стосунків – взаємодії у суспільстві і солідарності – це теж спротив?

Безумовно. Коли розповідається не про аномальні механізми життя людей, а про цінності й способи побудови нормального суспільства, які народжувалися і є в сучасній Європі та демократичній Америці. Але ж спочатку треба розрахуватися з історією. Із тим, що наразі все ще є нашими попередніми «знаннями», психологічними установками. Треба, так би мовити, вичавлювати із себе раба.

Такі люди, як Сергій Аверинцев, Євген Сверстюк, Юрій Лотман, Михайло Гаспаров, Василь Стус, Емануель Левінас розповідали сучасникам, що є «інші духовні світи», з іншими цінностями – моральності, верховенства права, етики юдео-християнської цивілізації. Дисиденти були «антирадянщиками», але і це «анти» було все ж часткою, хоча і протилежною, «радянського». Тому основні акценти «Бібліотеки спротиву...» – це не тільки розрахунки з минулим, а й ціннісні орієнтири для сучасників.

Адже важливо, щоб в Україні знали книжку «Утопія при владі» класиків антирадянської історії Михайла Геллера та Олександра Некрича. Книга подає альтернативну радянській версію вітчизняної історії, якою її бачить сучасний європейський світ. Більшовицький переворот у Петербурзі тут не зветься «великою жовтневою революцією», окупація Росією України не прикривається евфемізмом «громадянська війна», а Друга світова війна не ховається за усталеним радянським терміном «велика вітчизняна». Так само важливо не оминати – єдине видання, котре вийде російською мовою в цій серії – «Справочник по ГУЛАГу» (1987). Його уклав французький дослідник Жак Россі, який відбувши термін, назбирав багато спогадів співтабірників і впорядкував енциклопедію, де пояснюються поняття, пов'язані з цією ганебною та жахливою сторінкою радянської історії. Наприклад, тут вміщена інформація про карцер, його різновиди, обладнання, кого і коли ним карали. Або інформація про поняття «Біломорканал» – коли його розпочато, хто і як будував, скільки людей загинуло, які були технології, міри покарання. Перекладати цю книгу немає сенсу – адже весь ГУЛАГ вибудований на російській мові. Якось у розмові з Євгеном Сверстюком я сказав жартома: «З речами на вихід». А він відказав: «Так ніхто не казав. Усі говорили: “С вещами на выход”».

Ще є одна ваша книжкова серія «Постаті культури»...

Так. У національній пам'яті кожного народу мають бути не тільки знання історії, а й біографії видатних людей. Спочатку я задумував це як серію біографій видатних постатей України. Але вирішив, що найбільш дефіцитними є знання про українських інтелектуалів. Я кілька років поспіль публічно говорив про необхідність такої серії

книжок для сучасної української культури. Один із моїх друзів спитав, скільки потрібно грошей для того, щоб започаткувати таку серію. Я назвав скромну суму, але ж не таку й малу. І наші друзі, Оля та Андрій Анісімови, вирішили виступити спонсорами видання низки книжок серії «Постаті культури». Велика подяка їм: від нас, видавців, та безумовно – від читачів.

Таким чином, ми започаткували серію «Постаті культури» і вже видали перші книжки. Відкрили серію книжкою Романа Корогодського «До брами світла» (2016), в якій вміщені портрети діячів української культури. Написані вони так добре, як, на жаль, мало хто написав про нього.

Друга книжка в серії – Леонід Ушкалов «Ловитва невловного птаха. Життя Григорія Сковороди» (2017). Ушкалов левову частку свого життя присвятив вивченню спадщини Григорія Сковороди. Його книжка написана легким (публіцистичним) стилем і добре представляє одного з найцікавіших мислителів XVIII століття. Вона виповнена голосами епохи – студентів, викладачів Києво-Могилянської академії, жителів міста... і, звичайно, текстами самого Григорія Сковороди.

Ще вийшла біографія Миколи Лукаша, перекладача «Фауста» й «Декамерона», під назвою «Під зіркою Лукаша» (2018), яку підготував до друку Богдан Жолдак. На презентації цієї книжки я пригадав, що при прощанні з Миколою Лукашем, що мене вразило, людей було дуже мало, а надгробна табличка була російською мовою та з помилками. А це ж Микола Лукаш – один із найбільших національних геніїв...

Потім була книжка Юрія Віленського «Віктор Некрасов. Портрет життя» (2018), яка значною мірою побудована на текстах самого Некрасова. Це наша спроба нагадати співвітчизникам про талановитого, чесного письменника та мужню людину української культури.

І це лише початок, адже в редакції готуються до видання нові рукописи про українських літературознавців, мистецтвознавців, художників-модерністів, та інших.

Щоб добірка ваших серійних книжок опинилася в книгозбірнях університетів, потрібно, аби якийсь меценат закупив її?

Найперше, треба бажання викладачів закладу – з тим, мабуть, найтяжче, хоча у провідних університетах та центрах такі добірки вже є – цитують книжки «Бібліотеки спротиву...» часто.

10–12 примірників кожної нашої книжки ми направляємо до основних бібліотек України. Існує також програма державної підтримки книговидання, але я мав необережність бачити ті товстенні томи, видані за шалені гроші з безліччю фотографій, із золотими тисненнями. Справжні книжки там виняток, а не правило. Свого часу лауреати Шевченківської премії мали право видати державним коштом свою книжку для бібліотек країни. Михайлина Коцюбинська за двотомник «Мої обрії» (2004), який ми видали разом із Харківською правозахисною групою, була відзначена Національною премією імені Тараса Шевченка у 2005 році. Тож у рамках цієї програми вирішила перевидати книжку «Зафіксоване і нетлінне» (опублікована ще 2001 року), де представила та проаналізувала листування письменників початку ХХ століття і дисидентів як велику національну культурну спадщину. Два роки нам морочили голову в Державному комітеті. Врешті, усе якось вирішилося. У 2009 році з'явилась таки її книжка під назвою «Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість». Та вже після повідомлення, що книжка вийшла друком, Михайлина Коцюбинська – літня людина – півроку намагалася «вибити» для себе хоча б один примірник власної книжки, чи дізнатися в яких

бібліотеках книжка є. Непрості то були пошуки. Є шанс, що зараз, у нових умовах, відбудуться зміни на краще.

Зваживши на українське книговидання, який «діагноз» ви поставили б видавництву «Дух і Літера»: воно виживає, живе чи процвітає?

Ну до процвітання нам іще далеко: і країні, і видавництву.

Ми живемо. Живемо цікаво, напружено. Після радянської «голодухи» робимо пропорційно, можливо, більше, ніж наші закордонні колеги, які працюють у сприятливіших умовах. І так вже майже тридцять років, за які можемо з чистою совістю, звітувати перед українським суспільством.

III. ДОВКОЛА ЮДАЇКИ

Як Ви – директор дослідницького центру – визначаєте «юдаїку»?

Це комплекс наук, що вивчає історію, культуру та сучасність єврейського народу. Можна провести порівняння зі славістикою, галуззю, що займається вивченням слов'янських народів.

Розкажіть, будь ласка, про діяльність вашого Центру, коли його створено, які питання сьогодні для вас найважливіші?

Виникли ми на початку 1990-х років як Центр юдаїки Вааду України, потім стали Інститутом. Нині маємо назву Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Коли ми починали, то підказок не було жодних, та й брати їх не було звідки – усіх, хто займався юдаїкою в 1920–30-і роки ми вже не застали: кого розстріляли, хто помер, хто емігрував. Почали гуртувати ентузіастів – усіх, хто цікавився єврейською історією і культурою, а особливо тих, хто на периферії своїх гуманітарних досліджень сягав юдаїки. Поступово виокремлювалися теми перших досліджень і перших конференцій. Допомогали друзі, партнери – ізраїльтяни, американці, колеги з Росії, які вирішували аналогічні проблеми. З часом наші кроки ставали дедалі професійнішими й нині вже можна говорити не про початки, а про історію діяльності, про певні результати.

За ці роки ми видрукували чимало книжок. Звісно, перші з них хотілося б сьогодні переписати, однак за наступні вже не соромно. Переді мною кожного разу постає дилема – я хочу розповідати майже про кожну з наших книжок, бо в кожній є своя історія, але через брак часу випадає говорити лише про деякі.

Напевно, як і всі наші колеги з пострадянських країн, ми розпочали з осмислення Голокосту. Ще були свіжі рани, ще нас мучила совість, що гідно не поховали рідних, без вини убієнних. Тож важливою публікацією для усіх нас стала антологія текстів філософів і теологів «Поza межами розуміння. Богослови й філософи про Голокост» (2001) за редакцією Джона К. Рота й Майкла Беренбаума. Гадаю, що й сьогодні, це найкраща книжка для всіх, хто знаходить у собі сили збагнути трагедію Шоа. Ціна, яку сплатили автори текстів, – кожен четвертий, не витримавши спроби ще раз, хай навіть подумки, пройти крізь ті жахіття, наклав на себе руки – свідчить за гамбургським рахунком. Ми продовжуємо дослідження й публікуємо тексти про Голокост. Але сьогодні все більше й більше збираємо та відкриваємо для себе і читачів світ єврейських цінностей.

Ми видали вражаючі спогади «Щоденник львівського гетто» (2003) Давида Кахане – свідка страшного життя й загибелі Львівського гетто й Янівського концтабору. Небагато книжок з цієї теми мають таку силу й точність, як ця. Текст Кахане – книжка освіченого й мужнього чоловіка, який озвучив трагедії десятків тисяч людей. Без його спогадів цей досвід залишився б невідомим світові. Автора рятували студити у своїх монастирях, а митрополит Андрей Шептицький, після втечі Давида з гетто, переховував його у власній бібліотеці.

Тоді ж ми видали дослідження «Людяність у безодні пекла» (2009) Жанни Ковби – про людей, які допомагали євреям у Західній Україні в роки війни. Це мудра й делікатна книжка. Один із читачів, якому на той час виповнилося

85 років, сказав: «Я чекав на таку книжку все своє життя після війни. Спасибі авторці й видавцям».

Певним нашим досягненням стали дві антології поезії: їдишської та івритської в перекладах українською мовою. Першу з них, «Антологія єврейської поезії», що налічує 600 сторінок, підготували Велв Чернін (Ізраїль) і Валерія Богуславська (Україна). Вперше український читач отримав можливість ознайомитися з творчістю майже 90 поетів, які писали мовою їдиш в Україні та Австралії, в Палестині та Америці, в Австрії та Білорусі... Які велетні зібралися під однією обкладинкою: Перец Маркіш та Іван Франко, Іцик Мангер та Максим Рильський, Давид Гофштейн та Ліна Костенко, Урі Цві Грінберг та Станіслав Тельнюк, Хаїм-Нахман Бялік та Павло Тичина. Досвід роботи над цією книжкою підказав мені, що кращі вірші – це не ті, для яких обов'язкове знання мови, а ті, де перекладач – талановитий поет. Звідси виникла ідея запропонувати кращим українським та ізраїльським поетам сучасності перекласти один одного і видати антології відповідно івритської та української поезії в Україні та Ізраїлі. Ми свою частину цієї роботи зробили. Нашим поетам для перекладу з івritу були запропоновані підрядники з докладними коментарями та аудіозаписи читання тих віршів івритом. Кожен з українських авторів вибирав найближчого собі за духом візаві. Після перекладів наші експерти перевіряли адекватність передачі текстів ізраїльтян і пропонували певні коректи, якщо була в тому потреба. Про кожного з авторів та перекладачів у книжці представлені досить докладні й цікаві тексти. Мої колеги виконали блискучу й велику роботу. Спасибі Юлії Морозюк та Анні Дубинській, упорядницям, а також блискучим перекладачам – Богдані Матіяш, Мар'яні Савці, Маріанні Кіяновській, Юрію Андруховичу, Галині Крук, Іванові Малковичу, Петрові Рихлу, Володимирові Цибульку, Василеві Герасим'юку та іншим.

Хочу згадати ще кілька знакових для мене книжок. Одна з перших – «Поле відчаю. Поле надії» (1994), якою ми, власне, й започаткували видавничу серію з юдаїки. Її упорядкував та підготував до друку Роман Корогодський. Основу книжки складають спогади Михайла Хейфеца «Українські силуети» в українському перекладі з російської. Серед них блискучі нариси про Василя Стуса та В'ячеслава Чорновола, останнього Хейфец задовго до його політичних ролей у незалежній Україні назвав генералом, та інші вражаючі тексти. Однією з перших була і книжка Шимона Маркіша, з яким я познайомився, коли на запрошення Жоржа Ніва викладав у Женевському університеті. Шимон Маркіш у Франції та Швейцарії видрукував низку текстів про творчість російськомовних єврейських письменників. Я прочитав ці тексти й запропонував Маркішу їх видати. На що він мені сказав: «Я вже давно в еміграції, я не відчуваю, що у вас там відбувається. Відбери статті, а я підготую їх до друку». Що ми і зробили. Вже через рік вийшла книжка «Бабель и другие» (1996) – на мою думку, одна з найцікавіших із цієї тематики.

Один із найкращих дослідників екслібрисів (і не тільки) Яків Бердичевський підготував для нас, а ми в дуже хорошій поліграфічній якості видали, рукопис «Народ книги» (2006). Це розповіді про колекціонерів книжок та їхні екслібриси, які зібрав Бердичевський. Короткі й дуже влучні біографії інтелігентів від XIX століття і до наших днів. Одночасно ця книжка – чудовий каталог книжкової графіки.

Ми видали два томи текстів виконавчого директора Американського єврейського комітету Девіда Харіса – одного з найглибших відомих мені інтелектуалів. Ці книжки складаються з блискучих есеїв, що, як на мене, сягають рівня публіцистики Зеєва Жаботинського. В них йдеться про найбільш актуальні та найактуальніші проблеми сучасного світу. Девід Харіс – один із перших, хто ще багато років тому попередив про загрозу світові від пострадянської Росії – не почувли.

А ще варто назвати:

- багатотомне видання «Євреї та слов'яни» за редакцією професора Вольфа Московича, деякі з яких ми з паном професором склали разом;

- картосхему, а за тим і книжку «Єврейські адреси Києва» (2012) Михайла Кальницького;

- переклад книжки «Євреї і слова» (2017) Амоса Оза та Фанії Оз-Зальцбергер, який дуже добре зробила Ярослава Стріха тощо.

Серед інших знакових видань книжка одного з найяскравіших українських інтелектуалів Вадима Скуратівського про авторство славетної фальшивки – «Протоколів сіонських мудреців». Багато хто й раніше називав Матвія Головинського як одного з можливих авторів, але ніхто й ніколи не довів так докладно його авторства, як це зробив Вадим Скуратівський. Крім того, називали й інші імена. Скуратівський знайшов інші тексти Головинського і провів порівняльний текстологічний аналіз. Після цієї роботи питання про авторство фальшивки по-моєму, закрите. Аргументи Вадима Скуратівського неспростовні.

Напрямки нашої роботи дуже тісно переплетені між собою. Так, наприклад, ми проводимо доволі серйозні архівні пошуки, які, зазвичай, завершуються виданням книжок. Працюємо ми з архівами ВЧК – ГПУ – НКВД (20-і, 30-і та 40-і рр.). Там багато документів про переслідування сіоністських та інших єврейських партій, про розгін єврейських організацій. Цікаво, коли під час Другої світової війни радянські чиновники евакуйовували чи намагалися евакуювати різні архіви, то, найперше, вивозили архіви НКВД та комуністичної партії, а що не вдавалося, знищували – найбільше боялися правди. Сьогодні в Україні відкрито переважну більшість архівних матеріалів та документів, які були недоступні в радянські часи. Було б кому працювати!

Так, результатом роботи з архівами стала праця Михайла Міцеля (зараз він проживає й працює в США) «Общини иудейского вероисповедания в Украине» (К., Бібліотека Інституту Юдаїки. 1998). Книжка розповідає про історії юдейських общин Києва і Львова в умовах радянського тоталітаризму. Це кривава історія, на яку ми дивимося крізь криве дзеркало доносів у владні структури старост синагог і уповноважених у справах релігій. Попри специфічність джерела, навіть крізь ці тексти видно нескінченно героїчну й настільки ж трагічну історію, адже дослідження доведене лише до 1942 року, бо після цього євреїв на Західній Україні практично не залишилося... До речі, маловідомо, що кількісно етнічних українців в цьому регіоні також зменшилося втричі.

Дуже важливим став американсько-російсько-український проект із опису архівів єврейської спадщини. Підготовано й видано 3 чи 4 томи описів, над якими впродовж багатьох років працювали сотні дослідників на чолі з Юхимом Меламедом. Це дуже хороші дороговкази для науковців. Однак дедалі більше ми зіштовхуємося з проблемою: майже все вже стало доступне (тільки в архіві Івано-Франківської області матеріали про діяльність понад ста єврейських організацій міжвоєнного періоду), а дослідників – перелічити на пальцях.

Окрім наукових розвідок, які найчастіше завершувалися виданням книжок, ми зорганізували й провели кілька десятків конференцій, матеріали яких опубліковані окремими збірниками. Організували десятки художніх та історико-культурних виставок. Регулярні виставки митців, для яких важлива розробка єврейської теми, стали традицією культурного життя Києва і не лише Києва. Багато років наші пересувні історико-культурні виставки мандрують містами України. Одна з найцікавіших – про солідарність людей різних національностей і конфесій

у лихоліття історії – роки нацизму чи сталінського терору. Про людей, які зводять мости між народами й культурами. «Родзинка» цих виставок у тому, що вони експонуються в школах різних міст країни і місцеві діти, яких спеціально готуємо, гіді виконують роль гідів. Це унікальний досвід Юлії Смілянської.

Починаючи з 1995 р., випускаємо художньо-публіцистичний щорічний альманах «Єгупець» (так Шолом-Алейхем називав Київ). Це одна з наших «трибун», кожен із випусків по 400–500 сторінок хорошої, як на мене, прози, поезії та публіцистики... Скажімо, в альманасі ми опублікували драму «Діббук» Семена Ан-ського (автор матеріалу – Йоханан Петровський-Штерн), написану ще на початку минулого століття, але, доти, відсутню в нашому літературознавчому дискурсі. Постійно друкуємо переклади з їдишу, івриту, польської (Дебора Фогель, Едгар Керет, Ханна Краль...)

Першим редактором і постійним автором альманаху був Гелій Аронов. Непересічна особа, доктор медичних наук, письменник, автор десятка книжок, відомий свого часу спортсмен. Серед інших авторів – письменники, поети, історики, дослідники з України, Ізраїлю, Росії, США. Назву лише деякого з них: Яків Лотовський, Мирон Петровський (до речі, він також один із перших редакторів альманаху), Олександр Кантор, Селім Ялгут, Амос Оз, Шимон Маркіш, Девід Харіс, Майкл Беренбаум та ін. Своєрідним нашим відкриттям я вважаю прозу Інни Лісової – російськомовної письменниці єврейської теми. Згодом ми видали її романи «Бессарабский романс» (2003); романи і повісті «Дама сдавала в багаж» (2003); повісті «Пасьянс “Четыре дамы”» (2006) та збірник поезії «На асфальтовом берегу» (2010).

Дуже скоро стало очевидним, що одним з основних наших завдань є збирання єврейської спадщини. Це та база, на якій можна будувати інші проекти. І нині, коли збігло

багато років, ми інтенсивно збираємо те, що ще можна зібрати: описуємо архіви організацій, громадських рухів, бібліотеки, приватні колекції, збираємо архіви діячів мистецтва, письменників, сімейні архіви...

Чи можна сказати, що мета вашого Центру насамперед просвітницька?

Не лише, але й просвітницька теж. Щоб популяризувати знання треба спочатку навчатися, потім досліджувати, а вже потім розповідати про це іншим. Усім цим мірою сил і займаємося, визначивши для себе три основні напрямки діяльності: науково-дослідна робота (історико-архівні дослідження і дослідження сучасності); організація і проведення конференцій, семінарів, виставок; видавнича діяльність; збирання архівів історії та культури.

Ваш Центр має офіційну назву – Центр досліджень історії й культури східноєвропейського єврейства. Чи можна казати про феномен східноєвропейського єврейства?

Безперечно, і на те є кілька причин. Насамперед, ідеться про зміну кордонів. Зараз вони проходять не так, як, припустимо сто років тому, і країни, що їх вони окреслюють, також мають інші назви. Ми говоримо про територію, яку важко визначити в межах нинішніх національних держав. Окрім того, існували розвинуті «горизонтальні» зв'язки між євреями, котрі проживали в різних частинах Європи. Бувало, скажімо, так, що котрась із книжок готувалась у Варшаві, а друкувалася в Житомирі. Це дає підстави казати про східноєвропейське єврейство як про феномен.

Ви перерахували багато цікавих книжок про євреїв, а тим часом самих євреїв в Україні лишилося дуже мало...

І мало, і немало... Це як рахувати. У Києві живе близько 50 тисяч євреїв, в Україні кілька сот тисяч. У радянські

роки більше, ніж 90 відсотків дітей у змішаних єврейсько-українських та єврейсько-російських шлюбах відмовлялися від єврейства. Яка частина з них сьогодні повертається до своїх єврейських коренів, оцінити важко, але таких чимало. Та я певен, наші книжки, включно з юдаїкою – читають громадяни України різних конфесій. Не можна опанувати християнську духовну спадщину, оминувши Старий Заповіт – юдейську складову основних світових релігій. Так само і в мене немає жодних сумнівів у тому, що Тараса Шевченка та Шолом-Алейхема, Івана Франка та Хаїма Нахмана Бяліка, Юрія Андруховича та Інну Лісову люди вибирають для читання не за національною ознакою. Елі Візель потрібен українському читачеві так само, як і Василь Стефаник єврейському. Я пам'ятаю, як читали оповідання Стефаніка про від'їзд українців до Америки в роки єврейської еміграції до Ізраїлю. Одна зі статей Сергія Аверинцева, яку ми надрукували в нашому часописі «Єгупець», мала назву «Солідарність у вірі гонимій». Наш великий сучасник добре усвідомлював пріоритет людяності перед усіма розбіжностями за ознаками віри, етнічності, віку тощо.

За роки радянської влади багато чого було перевернуто з ніг на голову, огорнене міфами й підкріплене вигаданими доказами. Тому, як з'ясувалося, погано вивчена вся українська культура, а не лише її єврейська складова. Деякі наші проекти й видання стали надбанням не лише сучасної юдаїки, але й розширили традиційні версії української історії, представили її як багатокультурну. Наприклад, такий феномен як «Культур-Ліга» 1920-х років виходить за рамки суто юдаїки. Це – надбання і української, і світової культури.

За останні роки зроблено чимало, і сьогодні інтелігенція сприймає єврейське або, скажімо, кримсько-татарське мистецтво як частину загальнонаціональної української культури. Навряд чи варто очікувати дива,

але процес іде. Спільними зусиллями ліберальних кіл, серед яких науковці, літератори, кінематографісти, журналісти, театральні діячі. Крок за кроком ми поступово рухаємося в бік Європи, відновлюючи чи засвоюючи цінності юдео-християнської культури. У нас чимало партнерів на цьому шляху: Іван Дзюба, Мирослав Маринович, Тарас Возняк, Костянтин Сігов, Андрій Павлишин, Ахтем Сеїтаблаєв, Джеймс Тімерті, Павло-Робет Маґочі, Ярослав Грицак. Цей список не важко продовжувати і це дуже важливо.

Звичайно, зважаючи на сучасний стан єврейських громад, ми не можемо не відчувати серйозних проблем. Середній вік у них – далеко за 60 років, а кілька поколінь не мали жодного доступу до джерел єврейської історії та культури. Проте наша ситуація не унікальна. Аналогічно живуть меншини і в інших країнах світу. В цій ситуації ми – «люди на межі культур» (вислів соціолога Ігоря Кона) асоціюємо себе з двома, інколи більше, спільнотами – домінуючої нації та своєї. Комунікації сучасного світу в демократичних країнах дозволяють сполучати це доволі ефективно.

Якось я виступав у Гарварді з лекцією про стан єврейських общин в Україні. Я наводив сумні цифри: на одну дитину, яку народила єврейська мати, випадає десять смертей людей старшого покоління... Ми – старіюча громада. Ми зменшуємось, як шагренева шкіра. Наш середній вік – пенсійний...

Однак, коли після доповіді мене запитали, який мій прогноз, я відповів: «За нормальних умов єврейська спільнота в Україні напевне буде існувати більш-менш повноцінно як мінімум ще не одне покоління». Тоді директор Українського інституту в Гарварді професор Роман Шпорлюк вигукнув: «Пане Леоніде, але для нас із вами вже два покоління – це вічність!» Я не міг із ним не погодитись... Але треба поспішати...

А чи науковці-неєвреї цікавляться історією східно-європейського єврейства?

Я серед тих, хто вважає, що основний етап історії євреїв Східної Європи, коли тут жила переважна кількість євреїв світу, значною мірою позаду. Однак це зовсім не впливає на ставлення до вивчення цього періоду історії. Є така закономірність, що про певний давній період в історії люди дізнаються з часом усе більше. І найбільші фахівці – не ті, хто жив тоді, а ті, хто живе сьогодні.

Цікаво, що євреї до XVIII століття практично не вивчали єврейську новітню (післябіблійну) історію – вважали, що все написано в Біблії. Започаткували такі студії німці і французи.

Серед українських науковців, які звертаються до цієї теми, – переважна більшість – професійні дослідники. Був період, коли ми всі перебували в якійсь ненормальній ситуації – не мали змоги отримати відповідну освіту, не мали можливості займатися професійно ані єврейською, ані українською історією й культурою. Важливо, що, накопичуючи знання з єврейської історії, вони вважають за необхідне поділитися ними.

Спільно ми брали участь у підготовці II українсько-єврейської конференції в Єрусалимі (перша пройшла в Києві у 1991 році), яка відбулася у травні 1993 року. Основна тема цієї зустрічі – стосунки між нашими народами в XX столітті. У цьому діалозі брали участь Іван Дзюба і Мордехай Альтшулер, Ярослав Дашкевич і Нафталі Прат, Леонід Плющ і Міла Цигельман, Мирослав Маринович і Михайло Хейфец. Окрім українських і ізраїльських науковців, в Єрусалим тоді приїхали відомі дослідники цієї теми з Канади, США, Росії.

У ті роки це були лише початки, а в наступні таких форумів нараховувалося вже десятки.

Яка загальна картина розвитку юдаїки в Україні, і які основні проблеми доводиться вирішувати?

Своєрідність нашої ситуації в тому, що був доволі тривалий період, коли єврейської науки в Україні не існувало. Тоді як на Заході відбувався неперервний процес вивчення єврейської історії, літератури, мови, мистецтва, традицій тощо. Ми ж були позбавлені такої можливості. Тому навіть наші сьогоденні надзусилля – лише крапля в морі того, що хотілося б зробити. При цьому ми добре розуміємо, що крім нас цю роботу ніхто не зробить. Адже очевидно, що єврейська культура Східної Європи багато в чому не дуже цікавить ані Ізраїль, ані Америку. Ізраїльтяни здебільшого спираються на давньоєврейське коріння й героїчні сторінки останніх десятиліть своєї історії. Євреї в Америці радо кажуть про своє європейське коріння, але американська історія цікавить їх набагато більше. Ми ж, хто живе тут, повинні це чітко усвідомлювати й, по можливості, надолужувати втрачене.

Є дві основні речі, які необхідно зробити: сприяти формуванню молодих вчених, фахівців з юдаїки і, одночасно, займатися дослідженнями. Перше надзвичайно важко зробити тому, що в період сталінсько-брежнєвських репресій фахівців з юдаїки практично знищили. А дослідження необхідні, бо суспільство потребує як історичних, так і соціологічних знань для адекватного осмислення суспільних процесів, що відбуваються.

Звісно, нам нелегко займатися наукою практично з нуля. В одній Гарвардській бібліотеці нараховуються мільйони одиниць зберігання з юдаїки, а в наших бібліотеках можна вести рахунок лише на сотні, інколи тисячі книжок. У світі щорічно видаються десятки тисяч найменувань книжок із юдаїки. Ми ж, в Україні, змогли видати лише кількасот книжок. При цьому тільки відсотків 20 із них – серйозна наукова література. Ще стільки ж – напівнаукова, а решта і до цієї категорії не належать. Тоді як наші інтелектуальні потреби не менші, ніж у наших західних колег. Тож у такій ситуації нам не лишається «нічого

іншого, як перти того плуга». Цим і займаємося, сподіваючись щорік видавати більше книжок, проводити більше досліджень, конференцій, виставок тощо.

Формально як Центр ви входите в структуру Національного університету «Києво-Могилянська академія». Наскільки це для вас важливо?

Дійсно, раніше ми були незалежною структурою, а зараз – частина університету. Для мене очевидно, що Києво-Могилянська академія є провідним гуманітарним закладом України. Тут працювали й працюють відомі гуманітарії: Михайлина Коцюбинська, Сергій Кримський, Наталія Яковенко, Віктор Малахов, Володимир Моренець, Володимир Панченко, Марина Ткачук, Михайло Кірсенко, Валерій Хмелько та ін. І, природно, хотілося працювати з найкращими. Крім того, я давно знаю першого Президента Академії (сьогодні Почесного президента) В'ячеслава Брюховецького, ще з часів активності РУХу. І коли Леонід Невзлін, який до еміграції в Ізраїль працював із Михайлом Ходорковським, надав нам грант на академічну юдаїку, я запитав у В'ячеслава Степановича чи не хоче він, щоб ми були в Академії. Він відповів: «Радо запрошуюю». Так розпочався новий етап нашої активності, тепер уже як університетського підрозділу.

Університет – це простір науки, це діалог поколінь, це поле свободи мислення. Бути частиною такої структури важливо й почесно. Приміщення для Центру, де працюємо вже більше десяти років, ми знайшли у напівпідвалі 5-го корпусу НаУКМА. Багато десятиліть ці площі не використовували, але за оцінкою спеціалістів вони були придатні для облаштування офісу. Київський бізнесмен Ігор Керез сказав: «Я хочу, щоб у Могилянці з'явилася юдаїка і беру всі витрати на облаштування офісу на себе». Для тих, хто на цьому розуміється, це зовсім неمالі гроші. Ми вдячні Ігорю за його безцінну допомогу.

В якому напрямку розвивається співпраця з НаУКМА?

Працюємо з різними підрозділами. Насамперед із Центром європейських гуманітарних досліджень, з магістерською та сертифікатною програмами з юдаїки, з Науковою бібліотекою, з Культурно-мистецьким центром, із видавництвом «Дух і Літера».

Низку спільних проектів маємо з магістеріумом та сертифікатною програмою з юдаїки – це курси лекцій, які читає Наталя Риндюк, підготовка перших у вітчизняній історії підручників і посібників для навчання з юдаїки («Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки» за ред. Мартіна Гудмена (2015) та підручник Дмитра Цоліна «Арамейська мова біблійних текстів і Таргума Онкелоса» (2017), книжок з єврейської історії й культури («Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи» за ред. Ентоні Полонського (2011); «ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення» за ред. Рея Брандона та Венді Лауер (2015); Генрі Абрамсона «Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920)» (2017)) та інші. Ми спільно проводимо презентації проектів та програм, сприяємо роботі студентів із нашими архівами. Деякі співробітники Центру сьогодні – це випускники магістеріуму з юдаїки.

Свого часу, з 1997 по 2000 рік, за ініціативи професора Тетяни Балабушевич, я викладав на Факультеті гуманітарних наук курс лекцій «Єврейська цивілізація» для магістрів історії. Цікавий то був досвід, проте на якомусь етапі я відмовився від цієї практики. Вирішив, що в ролі менеджера, а не викладача, зможу зробити більше. Але ми співпрацюємо з кафедрами НаУКМА. Спільно з кафедрою політології описуємо багатотисячну колекцію листівок усіх видів українських виборів – від 1989 року (вибори до Верховної Ради СРСР) до сьогодні, з кафедрою соціології – видали книжку Олени Богдан «Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження?

Посібник-довідник для громадських активістів та всіх зацікавлених» (2015), а наша співробітниця Анна Прохорова читає курс з усної історії для соціологів на базі наших книжок про Голокост та Майдан.

Маємо спільні проекти з університетською бібліотекою, якій я подарував свою колекцію самвидаву, а потім посприяв залученню до її фондів кількох значних приватних книгозбірень, включно з бібліотекою Міжнародного Соломонового університету, який припинив своє існування.

Я зібрав декілька тисяч плакатів оголошень про події Могиланки, починаючи з 2012 року. Думаю, що цей унікальний матеріал згодом стане в пригоді дослідникам історії Університету.

Чи співпрацюєте ви з Ваадам?

Так. Ваад – це планета, де діють і розвиваються чимало надзвичайно важливих проектів та програм. Його керівник, Йосиф Зісельс, із тих людей в Україні, хто найбільше розуміється на наших проблемах та найбільше допомагає. Тому наша співпраця з Ваадам – це десятки й десятки виданих книжок з юдаїки, альманах «Єгупець», виставкові історико-культурні та художні проекти. Разом ми провели чимало українських та міжнародних конференцій. Найзнаковіші з них – Чернівецька міжнародна конференція з мови їдиш (2008), «Митрополит Андрей Шептицький та єврейські громади в часи Другої світової війни» (2015), Міжнародна академічна конференція до 100-річчя з дня смерті Шолом-Алейхема (2016), міжнародна конференція «Збереження та популяризація єврейської культурної спадщини України» (2016) та інші. Учасники цих конференцій – провідні науковці світу, які займаються юдаїкою. І вони вже знають, що Київ – один із центрів на культурній мапі світу, де є єврейські студії, проходять відповідні конференції, видаються книги...

Якщо матеріали перших наших конференцій були здебільшого умовно науковими, то в наступні роки – це вже серйозні наукові праці. Останні з них «Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрія Шептицького» (2016) та «Єврейська культурна спадщина України» (2018).

Чи маєте ви контакти з іноземними центрами юдаїки?

Так, звичайно. Ми співпрацюємо з низкою наукових центрів та інституцій з юдаїки різних країн світу. На етапі становлення нам дуже допомагали наші ізраїльські партнери. З ініціативи професора Варшавського (Сорбонна) впродовж багатьох років до нас приїздили з лекціями провідні ізраїльські та європейські науковці. Вони розповідали про єврейські: історію, філософію, літературу та культурологію. Важко переоцінити цей етап нашого розвитку, тим паче, що лекторами були знані світові дослідники.

У наступні роки дуже важливою для всіх, хто займається юдаїкою, стала співпраця з науковим центром «Сефер», який упродовж багатьох років організовував та продовжує організовувати в Москві щорічні конференції з юдаїки за участі сотень науковців із різних країн світу. Проте, після російської окупації Криму та Сходу України, я і деякі мої колеги туди вже не їздиво.

У 2014 році ми мали спільний проект із центром юдаїки університету міста Регенсбург – лекції, які читали нам, лекції, які читали ми. Також інтенсивно співпрацюємо з єврейською громадою міста Дюссельдорф у проєкті «Вчимося пам'ятати». Організуємо спільні семінари, готуємо видання – «Чорної книги» за редакцією Іллі Еренбурга та Василя Гроссмана, дидактичні матеріали з історії Голокосту, щоденник Анни Франк із малюнками для дітей.

Іntenсивно і впродовж багатьох років співпрацюємо з Меморіальним музеєм Голокосту у Вашингтоні (USHMM) – обмінюємося архівними матеріалами, готуємо спільні видання. Одна з них – книжка «ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення» (2015, за ред. Рея Брандона та Венді Лауер).

За ці роки ми мали багато цікавих проектів із Вільнюським центром юдаїки: підготовка та видання литовського числа альманаху «Єгупець», організація в Києві виставки «YIVO у Вільнюсі. Початок легенди» (2016), присвяченої Єврейському науковому інституту.

Чимало проектів маємо з Канадським благодійним фондом «Українсько-єврейська зустріч» – численні конференції в Торонто і Єрусалимі, Нью-Йорку та Києві, підготовка й видання книжки «Бабин Яр: історія і пам'ять» (2016).

Одним із наймасштабніших наших проектів, реалізованих спільно з «Фондом Шоа», що при університеті Південної Каліфорнії, є запис спогадів людей, які пережили Голокост. Упродовж кількох років, під керівництвом Ганни Юдковської, нам вдалося записати 3,5 тисячі унікальних інтерв'ю. На цій основі режисер Сергій Буковський створив фільм «Назви своє ім'я» (2006). Цікавим продовженням цього проекту став інший проект, ініційований австрійським дослідником та фотографом Едвардом Серотою. З ним ми підготували, а потім записали українською, російською та англійською мовами спогади про єврейське життя до Голокосту. Ці матеріали представлені на окремому сайті – <http://www.centropa.org>

Співпрацюємо з науковцями Ізраїлю. Найперше з Центром досліджень та документації східноєвропейського єврейства при Єврейському університеті в Єрусалимі, а також персонально з дослідниками, Гілеєм Казовським, Борисом Хаймовичем, Зеєвом Ханінім, проф. Вольфом Москвичем, Людмилою Цигельман....

А з ким ви співпрацюєте в Україні, окрім НаУКМА?

Найперше співпрацюємо з Українським католицьким університетом у багатьох проектах. Скажімо, у виданні книжок «Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944» (2003), Курт Левін «Мандрівка крізь ілюзії» (Л.: Свічадо, 2007), «Дисиденти. Антологія текстів» (2018).

Пригадую, нашу роботу над першою спільною книжкою. Якось приходить до мене Жанна Миколаївна Ковба, одна з найкращих дослідниць історії Голокосту в Галичині, й каже: «Пане Леоніде, мені здається, я знайшла щоденники митрополита Андрея Шептицького воєнного часу». Я запитую: «Як давно знайшли?» Каже: «Десять років тому». – «А чому мовчали?» (Жанна Миколаївна була співробітницею нашого Центру). – «Та, – каже, – сумнівалась. В архіві було написано “Щоденник українського націоналіста”». Подивився я на ці тексти й швидко зрозумів, що жодних сумнівів немає – у мене в руках унікальні щоденникові записи одного з найбільших інтелектуалів та моральних авторитетів тих часів в Україні. Телефоную Мирославу Мариновичу, розповідаю цю історію, а Мирослав мені, відчуваю, не дуже вірить. Я кажу: «Жанна Миколаївна виїжджає до Вас, завтра подивитися матеріал разом...» Невдовзі книжка побачила світ.

Співпрацюємо з Мирославом Мариновичем і в інших проектах, зокрема в організації дискусій про сьогодення з інтелектуальними лідерами молодшої генерації. Вже декілька років поспіль прислухаємося до їхніх глибоких, креативних, на рівні найкращих соціологів, думок щодо проблем сучасного розвитку України та шляхів їхнього вирішення.

Завдяки спеціалістам з Українського католицького університету і насамперед соціологу Вікторові Сусаку, ми навчилися організовувати записи *oral history*. Разом із п. Віктором ми зробили свої перші записи. Маємо нині

унікальні архівні колекції. З професором Ярославом Грицаком підготували та видали книгу «Розмови про Україну. Ярослав Грицак–Іза Хруслінська» (2018), починаємо працювати над зібранням творів Івана Лисяка-Рудницького.

Маємо досвід спільних проектів із Національним художнім музеєм України. Це з ними ми зробили виставку про творчість художників «Культур-Ліги». Вперше кияни, й ми самі, побачили унікальні твори: живопис Давида Штеренберга, який перед тим демонструвався лише в 1912 році, та Соломона Нікритіна з колекції Ігоря Диченка, блискучі пейзажі Роберта Фалька з художнього музею Донецька, графічні роботи Марка Епштейна, книжкову графіку Марка Шагала та ін. Ми представили їхні роботи того часу – живопис, книжкову графіку та скульптуру. На жаль, скульптуру тільки у фотографіях, бо практично нічого не збереглося з тих унікальних творів, які могли б прикрасити найкращі музеї світу. Відкривали виставку великими фотографіями сильних митців, які за радянських часів уже практично зникли: хтось емігрував, когось убили, хтось перестав бути митцем. У цьому ж музеї організували виставки робіт Зиновія Толкачова, Марка Епштейна та Ольги Рапай-Маркіш.

В останні роки ми багато співпрацюємо з Національним музеєм Тараса Шевченка. В його гостинних стінах провели історико-культурну виставку про діяльність Агро-Джойнту в Україні (2013). Вперше ми дізналися про масштаби допомоги цієї американської єврейської організації, завдяки якій у 20-ті роки були врятовані тисячі життів (у визначений час, щодня, 2 млн. людей отримували по тарілці супу). Згодом вони сприяли становленню сільськогосподарських господарств і єврейських колгоспів. Усе закінчилося трагічно – звинуваченнями, розстрілами своїх і вигнанням американських консультантів. У музеї Шевченка ми вже декілька років організуємо

художні виставки. Назвали їх «Майстри» (про себе я їх називаю «геніальні майстри»), відбулися вже чудові експозиції Бориса Єгіазаряна (2016), Олекси Захарчука (2016), Ольги Рапай-Маркіш (2017), Людмили Бруевич (2017), Галини Григор'євої (2018). І це не просто виставки, а великі проекти з музикою, хоральними співами, вечорами спогадів, квестами для дітей.

Із Національним музеєм літератури України організували свого часу виставку, присвячену життю шведського дипломата Рауля Валленберга. Це була унікальна експозиція, яку, завдяки співробітниці посольства Тетяні Некрасовій, привезли зі Швеції. На виставці були представлені цікаві тексти Валленберга, його друкарська машинка зі звуковим ефектом клацання, що створювало враження аби він набирає тексти, родинні й дослідницькі матеріали про останні дні його життя, яке закінчилось у катівні НКВД. Зі співробітниками цього музею ми організували експозицію про долі єврейських інтелектуалів, які покинули Австрію в роки нацизму. Виставка розповідала про те, як блискучі письменники, науковці стали діячами інших культур, бо нацистська Австрія відкинула їх, як зайвих, неповноцінних, чужих.

Співпрацюємо також із музеєм Голодомору, з Національним історичним музеєм, із Національним музеєм історії України в Другій світовій війни, музеєм історії Києва, музеєм Шолом-Алейхема... Як правило, ми беремо участь в організації різних виставок у музеях, надаючи наші архівні матеріали.

Окремо хочу розповісти про нашу співпрацю з Львівським етнографічним музеєм у створенні виставки, присвяченій Чорнобилю до аварії на ЧАЕС. З ідеєю створення такої експозиції звернулися до мене депутати Європарламенту – Вальтер Мосман та Ребека Хармс. Мені сподобалась ідея, я назвав їм можливих партнерів, а потім розповів те, про що вони не знали: що Чорнобиль

був єврейським містечком, де була заснована династія чорнобильських цадиків, чії нащадки досі живуть у світі. Потім була кропітка робота впродовж декількох років, і відкриття великої історико-культурної виставки у Фрайбурзі (2011 рік). Виставка складалася з двох частин – культури українського Полісся та єврейського містечка Чорнобиль. Матеріали для єврейської частини експозиції надали Львівський етнографічний музей і наш Центр. Виставка тривала понад три місяці. На відкритті геніально співала Ніна Матвієнко. Був виданий чудовий каталог, у тому числі і з нашими текстами. Чимало проєктів маємо і мали з Львівським центром міської історії, часописом «І» та численними мистецькими галереями.

Як ви знаходите гроші на реалізацію своїх проєктів?

На перших етапах нашої діяльності (відносно незначної в порівнянні з тим, що є зараз) нам найбільш активно допомагали Ваад і Джойнт. Із часом ми навчилися професійно займатися фандрейзингом – інакше б не вижили й не мали б змоги розвиватися. Наш досвід підказує, що ефективна робота можлива лише за умови масштабного фандрейзингу.

За мною, як правило, ініціювання певних проєктів, а величезну роботу з обґрунтування заявок, проведення розрахунків та подання звітів ведуть співробітники Центру. Для нас важливо зберігати незалежність і свободу вибору проєктів і програм, тому ми надаємо перевагу диверсифікації фінансування. Ми співпрацюємо з десятками міжнародних фондів та організацій, але не хочемо йти під жодну протекцію. Нам допомогли й продовжують допомагати Фонд Клеймс Конференс, Фонд Ротшильда, Голландський єврейський гуманітарний Фонд, Фонд Українсько-Єврейських відносин (UJE), Міжнародний фонд «Відродження», Меморіальний музей Голокосту в Нью-Йорку, та інші.

На певному етапі ми зрозуміли, що найважче знаходити гроші на дослідницькі проекти і трохи легше на видавничі. Практично в кожній розвинутій країні є інститути та центри, направлені на популяризацію національних авторів за кордоном, – співпрацюємо з американським, польським, французьким посольствами (програма «Сковорода»), Польським інститутом книги, Гете-Інститутом, Литовським інститутом культури, Польським інститутом в Києві, Фондом книжкових проектів Центральної та Східної Європи (СЕЕВР). Останнім часом з'явилася надія, що підтримку дослідницьким і видавничим проектам будуть надавати й українські структури – Український фонд культури, Інститут книги, Міністерство інформаційної політики. Маємо «перших ластівок».

А хто ваші співробітники?

Сьогодні з нами працюють, залежно від фінансового забезпечення, від 25 до 40 співробітників. Більшість із них – люди, які мають відповідну освіту, в тому числі з юдаїки.

Не так було на початку нашої діяльності, тоді ми всі були лише ентузіастами з уривками знань з юдаїки. Останні роки намітилась спеціалізація співробітників: хтось більше займається єврейською літературою, хтось – мистецтвом, історією, історією Голокосту тощо. Є й інші спеціалізації – редакторські ролі, дизайн, менеджмент, архівні та бібліотечні працівники. Найголовніше, що за ці декілька десятиліть ми всі набули професіоналізму й без комплексів виступаємо на міжнародних конференціях, готуємо книжки, які не поступаються аналогам в інших країнах... Ще одна ознака нашої сьогоденішньої діяльності – широке коло партнерів – провідних спеціалістів у своїх галузях – істориків, філологів, культурологів...

Якось одна моя співробітниця спитала мене: якою мовою краще виступити на Міжнародній пам'ятній

конференції з мови та культури їдиш. Я наївно сказав, що краще українською з цитатами їдишем, вона ж запропонувала англійською з їдишем. Я внутрішньо заплодував їй.

Ще одна невеличка історія з нашої кадрової політики. Мене якось запитали, чи беру я на роботу неєвреїв? Я не відразу зрозумів про що йдеться, але потім, добре пам'ятаючи, як не брали на роботу євреїв, здогадався. Зрозуміло, що в нашій команді працюють люди різних конфесій, національностей, віку.

Фахівці-їдишисти – рідкість. Чи допомагає вам хтось в роботі з архівами? Чи здійснюються зараз переклади з їдишу?

Перекладачів з їдишу справді мало. На певному етапі нашої роботи в Центрі я зрозумів, що одним із найважливіших пріоритетів нашої діяльності має стати створення школи перекладів наукової та художньої літератури з їдишу та івриту українською. Країна інтенсивно українізується і, найперше, в гуманітарній сфері. Найцікавіші книжки з історії, культурології виходять переважно українською мовою. Інтенсивно розвивається і має вже певні успіхи сучасна українська література, яка теж здебільшого україномовна. Дуже важливо, щоб складовою цієї культури була і юдаїка, і переклади найкращих зразків єврейської літератури українською мовою. Де кілька років тому ми започаткували школу перекладів з івриту та їдишу за підтримки фонду НАДАВ. Перший рік це були початкові студії, де здебільшого збиралися ті, хто хотів цим займатися. А вже на другий рік залишилися ті, хто тією чи іншою мірою вже вмів та хотів перекладати. Важливою складовою школи є зустрічі з професійними перекладачами. Про свій досвід розповідали Леся Лисенко – переклади текстів Світлани Алексієвич «Час second-hand...» (2014), Юрко Прохасько – робота над книжкою Каті Петровської «Мабуть Естер» (2015), та ін.

Непростий це процес, треба набиратися терпіння і крок за кроком допомагати всім, хто долучається до цієї дуже важливої справи.

Крім цілої низки перекладів Валерії Богуславської («Тьмяне золото», 2008; Лейзер Вольф «Прикрі й веселі пісні», 2009; Шике Дріз «Скрипковий майстер», 2010; Мойше Тейф «Вибране», 2011 та інші), останніми роками в Україні з'явилися нові переклади з їдишу представників нової генерації. Українські дівчата, які навчалися їдишу в Нью-Йорку та Парижі, Вільнюсі та Єрусалимі, Львові та Києві, вже заявили про себе. Їхні переклади друкуємо в нашому альманасі «Єгупець». Значним успіхом стала публікація першого українського перекладу «Тев'є-молочара» Шолом-Алейхема (К.: «Знання», 2017). Його здійснила співробітниця центру Олександра Уралова. Кажу перший, бо тексти 20–40-х рр. були радше талановитими переказами, ніж перекладами. Все, що не подобалося цензорам та редакторам, знімалося, чи спотворювалося. От і дочок у Тев'є в українській та російській версіях було менше, ніж в оригіналі (одна з них мріяла переїхати до Палестини), та й біблійних текстів було менше, ніж в авторській версії, адже треба було боротися з релігією. Ці спотворення авторських текстів стосувалися не лише перекладів з їдишу, а були загальною практикою в ті роки. Та й своїх вірнопідданих радянській владі, «ідеологічно чистих» Фадеєва, Гладкова, Сейфулліну від видання до видання цензурували, скорочували, виправляли.

І все ж таки, що означає поняття «збереження єврейської культурної спадщини», наскільки розлогий і досліджений матеріал, який до нас дійшов?

Якщо говорити про пам'ятки єврейської матеріальної культури, про те, що залишилося на території України на початок ХХІ століття, то це, насамперед, синагоги, надгробки, музейні колекції та книги.

Розписи, що прикрашали синагоги – це справжні шедеври, які вражають барвами та самобутніми символічними зображеннями. На жаль, більшість розписів втрачено, і оцінити їх можна лише за описами, фотографіями та реконструкціями. Наприклад, славетні розписи Ходоровської синагоги реконструйовані в Музеї діаспори в Тель-Авіві. Ми представили їх у настінному календарі за 5772 (2010–2011 роки). І все ж кілька пам'яток вціліло. Зараз важливо їх дослідити й відкрити світові, адже вони справді того варті.

У 2008 році ми видали книжку Бориса Хаймовича про синагогу Бейт Тфіла Беньямін у Чернівцях, розписи якої – одні з найцікавіших, збережених у Центральній й Східній Європі. Згодом він опублікував дослідження про Новоселицьку синагогу, розписи якої були виявлені випадково. Цю книжку ми теж видали під назвою «Розписи синагоги в Новоселице» (2016). Крім того, ми сприяли публікації каталогу синагогальних розписів, підготовленому нашими колегами з Чернівців та Харкова «Які ж гарні шатри твої, Якове...». Настінні розписи синагог Буковини» (2016). Розписи в дерев'яних церквах ще віднайти можна, наприклад, у Дрогобичі, а от синагог таких на наших землях не залишилося.

В цілому збереження культури, зокрема і єврейської, – це, насамперед, захист від руйнування та нищення того, що вартує в матеріальній культурі (будівлі, мистецькі твори, предмети побуту, книжки тощо), в духовній сфері – опис цих пам'яток та розшифровка їхніх знаків і символів, як і в побуті, так і у віруваннях.

Кілька слів хочу сказати про єврейські надгробки – мацеви. Через релігійну заборону на зображення людей в ортодоксальному юдаїзмі ми бачимо численні символи, які можуть означати ім'я, сферу діяльності небіжчика, промовляють про його побожність, добродієність тощо. В Україні збереглися десятки кладовищ із мацевами –

вони дивовижні як мистецькі твори. Про них знають фахівці, вони описані в статтях і книжках, але малознані світові як шедеври різьбярського мистецтва.

Наступний важливий сегмент юдаїки – предмети, що використовувались і використовуються в єврейському релігійному ритуалі – парохети (покривала) й корони сувоїв Тори, яди (указки) для її читання, мезузи, менори, келихи для кїдуша тощо...

Такі пам'ятки є зразками традиційного декоративно-прикладного мистецтва, у їхньому стилі оформлення завжди наявні риси, властиві тій чи іншій епосі, регіону, стилю автора.

Ще одна важлива частина культурно-історичної спадщини – єврейські архіви. З відомих причин за радянського часу вони були закриті, тому всі праці про життя східноєвропейського єврейства написані без знання цих архівів.

Колись у Центрі народного мистецтва один пан поділився зі мною теорією, що є дві моделі збереження пам'яті у різних народів. Перша модель – коли нації намагаються зберегти знаки та символи на сотні тисяч років, наприклад, єгиптяни, які будували піраміди. Друга – коли спільноти передають свої національні символи шляхом навчання своїх дітей тим технологіям, які дають змогу відтворити мистецтво попередніх поколінь, наприклад, українці, які навчають дітей робити вишиванки, писанки.

Ви згадали про книжки як елемент збереження культурної спадщини. Це, мабуть, окрема тема, адже євреїв називають Народом Книги. Відомо, що вам вдалося зібрати велику бібліотеку.

Якщо говорити про найдавніші видання, надруковані на території України, то йдеться про Тору (ТаНаХ), Талмуд, твори містичного спрямування. Свого часу деякі єврейські друкарні були добре знані – скажімо, Славутська й Житомирська, які належали родині Шапіро.

Виокремити якісь особливості місцевого книгодрукування досить складно, хоча в деяких випадках книжки публікували у художньо оформлених обкладинках. На межі ХІХ–ХХ століть поліграфічний рівень видань значно зріс, усе частіше друкували ілюстровані видання. Взагалі література їдишем друкувалася майже в усіх містах та багатьох містечках на наших землях.

Деякі зразки такої продукції можна побачити і в нашій бібліотеці, однак найбільша колекція єврейських книжок в Україні, зокрема й рукописних, зібрана в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, де їх зберігають, описують та досліджують.

У книжковій колекції бібліотеки Центру понад десять тисяч томів, багато з них – бібліографічна рідкість. На території України, як і в усій Європі, працювали десятки центрів єврейського книгодрукування. Часто траплялося, що набір виконували в Амстердамі, а потім привозили сюди й друкували у Славуті чи Житомирі. У нашій колекції є книжки івритом, їдишем, англійською, польською, російською й українською мовами. Сьогодні в колекції чимало книжок, які могли би прикрасити будь-який музей. Найдавніші – початку ХVІІІ століття, надруковані в різних містах Європи, але книжки пізніших періодів у нас практично з усіх центрів єврейської культури й книгодрукування в Україні – Броди, Бар, Лемберг (сьогоднішній Львів), Дрогобич, Одеса, Славута, Бердичів, Київ та багато інших. Насамперед корпус релігійних книжок – різноманітні видання ТаНаХу, Талмуду й сидурів (молитовників).

Загальна кількість релігійних видань – близько двох тисяч. Більшість з них це книжки, подаровані нам головним равиним України Яковом Дов Блайхом, який свого часу досить багато зробив для відновлення єврейського життя в Україні.

Коли у синагозі Розенфельда на вулиці Щекавицькій, що на Подолі, мали початися реставраційні роботи,

я прийшов до нього і сказав: «Ребе, ти все життя читаєш одну книгу, – маючи на увазі Талмуд, – віддай нам інші». Ребе – людина з хорошим почуттям гумору – погодився зі мною. Він розумів, що ми книжки збережемо та продовжимо їм життя. Коли синагогу ставили на ремонт, він за-телефонував мені й сказав, що я можу забрати книжки, та запитав, на чому я приїду. «На своїх Жигулях», – відповів я. «Боюсь, що не поміститься». Ми вивезли п'ять машин книжок. Вони заклали основи нашої колекції – книги івритом та їдишем. Ці книжки унікальні для нас. Звичайно, в колекціонерів збереглися екземпляри Талмуду і XV–XVI століть, але видання 1702 та 1720 років, які є у нашій книгозбірні, – це теж раритети. Цікаво, що збереглися книжки, які склали бібліотеку від часу побудови синагоги, тобто з 1895 року.

Це неймовірно, беручи до уваги, що за радянської влади синагогу кілька разів закривали, а під час німецької окупації там було влаштовано конюшню.

А це ще побільшує вартість збережених примірників! Книжкове зібрання на Шекавицькій поповнювала ще й державна митниця: люди виїздили, а стародруки через кордон не пропускали, і книги опинялися в синагозі. Для нас всі ці книги – багатство, доступне нині всім охочим.

Напевне були й інші джерела поповнення?

Із вивезенням цих книжок із синагоги пов'язана цікава й певним чином детективна історія. На території синагоги стояв контейнер. Оскільки планувалася реконструкція, його необхідно було прибрати. Коли я запитав, що в ньому, ніхто не зміг мені відповісти. Відкривши той контейнер, ми виявили в ньому близько 1500 книжок, які надіслали в Київ із Лондона. Там закінчив свою діяльність інститут, який займався їдишем, і все, що в ньому

залишилося, відправили до київської синагоги, де ці книжки зі штемпелями й номерками простояли кілька років. Можна припустити, що їхніми першими київськими читачами стали миші, а потім частина цього лондонського зібрання перепала й нам. У цій бібліотеці ми віднайшли книжки-першодруки класиків єврейської літератури – Соломона Дубнова, Шаула Черняховського, Хаїма Нахмана Бяліка і багатьох інших. Поза тим, у контейнері було більше двохсот підручників з їдишу Геннадія Естрайха. З цими підручниками працюють усі, хто останні п'ятнадцять років вивчає їдиш в Україні.

В аналогічних контейнерах пилюжились книжки на складах Джойнта, де їм також не знайшлося читачів. І ми домовилися з бібліотекою Могилянки, що заберемо їх, опишемо і зробимо доступними для студентів. Там виявилось ще кілька тисяч книжок і журналів англійською й німецькою мовами, а також їдишем та івритом, надрукованих на межі XIX–XX століть. Часто це унікальні екземпляри: наприклад, книжки про гетто в середньовічній Європі, книжки з єврейської історії Соломона Дубнова та інших авторів.

У бібліотеці Центру близько 2000 книжок їдишем. Серед них також багато раритетів: перші публікації та зібрання творів Ахат-Га-Ама, Переца, Шолом-Алейхема, Шолома Аша та інших – практично вся класика межі XIX–XX століть. На книжках багато дарчих написів, штемпелів бібліотек та організацій, випадкових, однак іноді вражаючих, написів на книжках їхніх колишніх власників. Ці книжки ми здебільшого отримували, коли збирали спадщину єврейських письменників (ідеться про тих, хто пережив Голокост та ГУЛАГ), які жили в Україні й писали їдишем. Ми знаходили їхніх нащадків і просили віддати архіви нам.

Письменники в більшості випадків були налякані нескінченними репресіями. Вони часто боялися навчати

своїх дітей єврейським мовам. Відстоювання мови вважалося, як і в українців, націоналізмом. За це звинувачували й давали терміни. Тому жоден із тих, із ким ми спілкувалися, не відмовляв нам, віддаючи книжки, рукописи, фотографії своїх рідних. Мало хто з них міг читати ті рукописи та книги.

Інші книжки бібліотеки – це видання з юдаїки англійською, російською, польською, українською, литовською та іншими мовами.

Наше зібрання вміщує велику колекцію періодики: окремі номери дореволюційних і післяреволюційних газет і журналів, багато журналів ідишем 60–90-х років ХХ століття; наукові й суспільно-політичні альманахи й журнали з Ізраїлю, США, Росії, Польщі, Франції, Німеччини, останніх десятиліть. Частину колекції періодики становлять комплекти майже всіх єврейських газет і журналів, понад 120 назв, незалежної України, а також зібрання самвидаву – оригінали підпільних видань, архівні документи, записи передач радіо «Свобода», рукописні календарі тощо.

Трохи розповім про декілька бібліотек, які мені вдалося зберегти й подарувати своїм друзям та громаді.

У 90-ті роки в Києві почав працювати Ізраїльський культурний центр, де було чимало чудових книжок з єврейської історії та культури. Я був одним з активних читачів у цьому центрі. Періодично, коли вони отримували нові книжки та журнали, то й мені щось дарували.

Це не пройшло повз увагу керівництва центру й одного разу, коли туди привезли декілька тисяч книжок, директор мені подзвонив і сказав: «Ти запитував про книжки? Приїзди й бери скільки хочеш». Отримавши такий карт-бланш від директора, я заходився формувати відповідні бібліотечки для єврейських громад в Україні (від 50 до 100 книжок у кожну), а також невеличкі бібліотечки найважливіших книжок для української інтелігенції. Отже не

тільки для мене чи Йосифа Зісельса, а й для Івана Дзюби, Мирослава Мариновича, Тараса Возняка та багатьох інших поціновувачів вдалося сформувати класні бібліотеки.

Мрію, що колись аналогічна ситуація трапиться і для друзів України за кордоном – ми зможемо їм подарувати бібліотеки книжок з української історії та культури. Щоправда зараз, із появою інтернету, це завдання не таке гостре, як тоді.

Друга бібліотека, яку вдалося вберегти від здачі в макулатуру, це бібліотека Міжнародного Соломонового університету. Коли він припинив своє існування, я подумав, що там, напевне, досить велика бібліотека, яку варто було б зберегти. З'ясувалося, є близько 30 тисяч томів. Зате-лефонував керівникові бібліотеки, і він сказав, що вони вже декілька місяців шукають, кому віддати книжки й поки що ніхто не відгукнувся. Ми відгукнулись і близько 10 тисяч книжок поповнили бібліотеку Могилянки, яка на сьогодні нараховує більше мільйона примірників.

Нам, Центру юдаїки, дісталася своя, профільна, література. Найцінніше в ній – книжки із зібрання чудового знавця та викладача юдаїки Леоніда Мациха, який певний час викладав у цьому університеті.

Чесно зізнаюся, коли залишаються без господаря навіть менші бібліотеки, намагаюся їх забрати й роздати друзям та колегам. Мабуть, продовжуватиму це робити, доки зможу.

Давайте продовжимо розмову про книги...

Своєрідність нашої колекції в тому, що книжки з неї на своїх «берегах» зберегли і свою історію. Там дуже багато поміток і написів, залишених власниками: трагічні й кумедні, урочисті й побутові. Зі збігом століття вони набувають зовсім іншого звучання. На одній дитячій книжечці дівчинка пише: «Тату, купи мені ще книжки, мені дуже подобається читати, а сестрі не купуй, вона читати

не любить, а книжки псує». Коли ось такий напис – зворушливе свідчення любові до читання й водночас невеличкий донос, – зроблений на початку ХХ століття, читаєш сьогодні, то розумієш, що давно немає ані тієї дівчинки, ані сестрички, а ця книжечка лежить перед тобою, відбиваючи час переконливіше від офіційних документів. Ціла низка видань зберігає написи часів Голокосту.

Люди писали на «берегах» імена рідних, загиблих на фронті, в гетто й таборах. Одну з таких книжок з нашої колекції, Президент України Віктор Ющенко подарував у музей Яд Вашем під час офіційного візиту до Ізраїлю. Ми переклали напис, зроблений івритом, це було прокляття Гітлерові: «Хай забуде пам'ять людська його ім'я!» Нижче імена одинадцяти авторів текстів, які загинули в гетто і на фронтах, з датами народження й загибелі, і тільки біля свого імені він поставив лише дату народження... Цей дар зі вдячністю було прийнято в Яд Вашем. Цей чоловік родом з Бердичева був передбачливим і зробив кілька ідентичних написів, тому і в нас у колекції залишилась така книжка. Сподіваємося, коли-небудь вона займе місце в експозиції нашого єврейського музею. Думаю, що навіть у всесвітньо відомому музеї не так багато таких свідчень про Голокост, записаних і чорнилами, і кров'ю.

Дуже цікаві штемпелі-екслібриси на книжках, що промовляють про їхніх власників, про бібліотеки й общини. Але це окрема історія.

Трапляються записи і на берегах молитовників сидурів. Їх – найрізноманітніших – у нас сотні: спеціалізованих – на свята і лиха, із перекладом і без перекладу, виданих у різних країнах... Фактично, це самостійна колекція всередині зібрання.

Особливий інтерес викликають книжки, які, тією чи іншою мірою, відбивають історію своїх власників і свого народу в цілому. Частина молитовників, наприклад, ми виявили в обкладинках від радянських книжок: підручника

із машинобудування чи збірника «Родная речь». Їх так ховали, бо у пізні сталінські, та й хрущовські, часи люди боялися зберігати вдома книги, друковані їдишем чи івритом.

До цієї колекції додалися видання їдишем, зібрані свого часу єврейськими письменниками Натаном Забарою й Іциком Кіпнісом. Обидва були поціновувачами книжок, і їхні бібліотеки додали до нашої чимало томів. Там дуже цікаві авангардистські книжки початку ХХ століття з ілюстраціями знаних художників. Їх видавали обмеженими накладками, а в катаклізмах ХХ століття збереглися лише одиниці.

У ХХ столітті коло людей, які читали їдишем, із різних причин зменшувалося, книжок видавали мало, а старі, та й нові, видання власники книг, найчастіше, дарували один одному... Мені здається, що дослідження дарчих написів було б надзвичайно цікавим, і ця робота обов'язково буде проведена.

Ще одна наша колекція – єврейський самвидав. Маємо до сотні різних текстів, серед яких і підручники з івritу, і фельетони Зеєва Жаботинського, і перефотографовані книжки з історії Держави Ізраїль тощо. Є в нашій бібліотеці і багатотомне зібрання єврейського самвидаву, видане за редакцією професора Мордехая Альтшулера в Ізраїлі.

А що відомо ширшому загалові про ці зібрання?

На жаль, мало що. Але ми намагаємося проводити різні публічні заходи, розповідати про наші архіви. Спільно з Музеєм книги зорганізували виставку видань ХVІІІ–ХХ століть на основі наших зібрань: рідкісні книжки, надруковані у славетній славутській типографії, екземпляри Вавілонського Талмуду ХVІІІ–ХІХ століть, сувої Тори й доволі рідкісні видання Талмуду в перекладі їдишем – так званий, жіночий Талмуд.

Бібліотека наших видань представлена на сайті ua.judaicacenter.kiev.ua. Такі бібліотеки, як наша (науко-

ва), і книжки з юдаїки взагалі не орієнтовані на широкий загал. Вони для знавців. Книжками нашої бібліотеки користуються викладачі та студенти Могилянки, інші науковці з академічних інституцій Києва та України. Приїздять і дослідники з різних країн світу – США, Ізраїлю, Польщі...

Ви сказали жіночий Талмуд?..

Був такий недовгий період наприкінці XIX століття, коли вважалося, що жінці складно засвоїти іврит, і було видано адаптований варіант Талмуду їдишем. Увесь Талмуд – це єврейське право, і жінкам також слід було на ньому розумітися.

Далеко не у всіх наукових бібліотеках світу є такі видання, а в нас – майже всі томи!

Логічно від книжкового зібрання перейти до колекції рукописів...

Ми маємо близько 50-ти родинних архівів. Серед них архів родини професора Філатова, директора багатьох художніх та документальних фільмів середини XX століття. У цих архівах сотні документів: свідоцтва про народження, шлюби чи смерть, дипломи про навчання в єврейських школах і технікумах, унікальні дипломи про навчання, посвідки на право проживання в містах за смугою осілості, проїзні квитки на потяги, якими люди повернулися з ГУЛАГу, цікаві документи, пов'язані з репатріацією (алією) до Ізраїлю, унікальні фотографії тощо.

Ще в 90-і ми встигли зібрати творчі архіви єврейських письменників України, здебільшого тих, хто писав їдишем. Була чимала ймовірність, що деякі з архівів могли безповоротно зникнути. Отже, у нас є архіви Михайла Пінчевського, Натана Забари, Іцика Кіпніса, Матвія Талалаєвського, Іхила Фалікмана, Олександра Лізена та інших (усього 16 архівів, десятки тисяч одиниць зберігання).

Насамперед це рукописи письменників, їхні листи, книжки з дарчими написами, особисті документи, фотографії тощо.

У жодному з українських державних архівів немає цих рукописів, і наш архів став найбільшим зібранням спадщини єврейської літератури в країні. Я знаю, що є поодинокі й розрізнені документи в Одеському літературному музеї, але вони ще потребують опису, наші ж рукописи, як і більша частина листування, описані й доступні для дослідників.

Пошук та отримання цих архівів для Центру – кожного разу захоплююча, іноді, детективна історія.

Серед найбільших фондів – архів Матвія Талалаєвського, який нам передала його донька Ірина. Це близько 100 папок із текстами їдишем, російською та українською мовами, лозунгами для воєнних газет, фотографіями, листуванням... Це унікальна колекція, насамперед тому, що вона повна, а не фрагментарна. Талалаєвський належав до тих людей, які збирали все чи майже все (маю і за собою таких гріх). Він пройшов шлях військового кореспондента від Сталінграда до Берліна і щодня писав листи додому та статті у військові газети. Усі ці тексти збереглись. У нього за плечима, як і у більшості наших героїв, був ГУЛАГ. Звідти він привіз сценарії радянських свят, які він (із колегами-спів'язнями) готував чи то на річницю Жовтня, чи то на травневі свята (а що ж іще святкувати в таборі?). Близько третини текстів у них – українські вірші та пісні. Всі сценарії, природньо, затверджені керівниками таборів. Як вдалося їх зберегти й привезти до Києва, – загадка. Це надзвичайно цікаві матеріали для дослідників. У нашому архіві вісім таких зошитів і, думаю, що в жодному музеї світу таких матеріалів немає. А ще є сотні його листів їдишем, російською, українською...

Про архів Натана Забари мені повідомили друзі з Таллінна, надіславши адресу далекої родички письменника.

Я відразу з нею зв'язався і приїхав у гості. На антресолях у пилюці та павутинні лежали безцінні рукописи та ще чимало книжок. Книжки їдишем Натан Забара збирав упродовж років. На питання господарки, «чи все це нам потрібно?» я відповів: «Так, і дуже!» Вона запитала, коли я приїду, щоб це забрати. Я сказав, якщо вона не проти, то заберу зараз. Боявся, що завтра може щось змінитися: інший мій стан, інший настрій господині, щось таке...

Архів Ісаака Кіпніса ретельно збирала та описувала його донька Белла. Значну частину архіву вона забрала із собою, коли емігрувала до Ізраїлю. Проте чимало матеріалів залишилося. Їх нам люб'язно передав син письменника Леонід. Він віддав нам досить велику бібліотеку батька, яка зайняла чільне місце в нашій колекції.

Ми зберігаємо архів Йосифа Шайкіна, який ретельно збирав матеріали про єврейські сільськогосподарські колонії на території України. Маємо спогади учасників подій, мапи розташування цих колоній, листування з нащадками тощо.

А ще маємо найбільший архів єврейського музичного фольклору на наших землях – рукописи Мойсея Береговського, який зібрав п'ять томів унікальних етнографічних записів: пурімшпілі, нігунім (мелодії без слів), єврейські пісні, єврейські танці тощо. Перед війною він видав один із цих томів – «Рабочие и революционные песни. Песни о рекрутчине и войне» (1932), а далі була війна, потім ГУЛАГ (як без нього?).

Невдовзі після звільнення Мойсей Береговський помер. Його донька Еда Мойсеївна випросила з архівів КГБ рукописи батька. Вона мені розповідала, як щодня прокидалась із думкою: «невже я помру й не видам його спадщину?» Із тим прийшла до нас і ми спромоглися видати величезний том «Пурімшпілей». Грошей на інші томи ми на ту пору не знайшли й тільки після смерті Еди Мойсеївни, ми видали всі п'ять томів у вигляді електронних

книжок на дисках. На жаль, про такий тип видань я раніше не додумався. Щедрим подарунком Еди Мойсеївни нашому Центру стали безцінні рукописи її батька. Я був свідком, як один із наших клейзмерів доторкався до тих рукописів як до святині.

Ще один унікальний архів – Зиновія Толкачова, який брав участь як офіцер Радянської армії у звільненні Аушвіца та Майданека. Він чи не єдиний митець, який зафіксував із натури виживших в'язнів тих таборів. Сотні страшних невігаданих малюнків містяться сьогодні в експозиціях музеїв цих таборів, у Яд Вашемі, в нашій колекції. Зиновій Толкачов часто малював на бланках із тих таборів – іншого паперу не було. У нашому архіві є чимало його листів воєнного часу, з них декілька листів-«трикутників» (конвертів не було), написаних їдишем, без обов'язкової для того часу позначки – «цензурою пропущено». І таке траплялось.

За великим рахунком із цими архівами ще тільки починають працювати. Я певен, що на нас чекає чимало відкриттів. На жаль, у письменницьких архівах є не лише художні та публіцистичні твори, але й доноси єврейських письменників один на одного. Аналогічно було і в українському середовищі – літературному й мистецькому. Люди думали, що вони залишаються в рамках нехай і гострої, але мистецької полеміки, хоча насправді їхні тексти уже ставали прокурорськими звинуваченнями.

Родини нам віддають і артефакти, пов'язані з творчою діяльністю письменників. Так у нас з'явилися друкарські машинки Ісаака Кіпніса, Мойсея Береговського і Матвія Талалаєвського. Цікаво, що Береговський, записуючи єврейський фольклор, користувався латинською транслітерацією, маючи при цьому машинку з їдишистським шрифтом. Інакше неможливо було поєднати ноти, записані зліва направо, з текстом, який їдишем пишеться справа наліво.

Які ще маєте колекції?

Колекцію плакатів і листівок практично всіх єврейських партій і рухів, які діяли до революції на території України. Серед них і сіоністські, і робітничі, і соціалістичні партії. Надзвичайні тексти й заклики, на них надруковані. А до деяких плакатів із чудовою графікою певно доклали руку знані художники, хтось із шереди, в якій Йосиф Чайков, Соломон Нікрітін чи Марк Епштейн. Більшість плакатів – текстові, і вони чекають на серйозний дослідницький аналіз. Наприклад, на одному з плакатів написано: «Єврейські жінки! Невже ми віддамо свої голоси чоловікам? Мало й так вони за нас вирішують наші проблеми. Ми маємо створити свої єврейські жіночі організації та йти на вибори зі своїми списками». Цікава мова цих листівок: у деяких випадках іврит і українська, в інших – їдиш і російська. Сіоністські партії солідаризувались із українськими національними партіями, соціалістичні більше тяжіли до їдишу й російської мови.

Маємо в електронному вигляді унікальну колекцію листівок із панорамами єврейських містечок та листівок до єврейських свят чи пов'язаних із тими чи іншими подіями єврейської історії. Їх у нас близько тисячі (колекція Моше Мураховського).

А ще маємо колекцію самвидавних текстів – підручники їдишу й івritу, статті Володимира (Зеєва) Жаботинського, Хаїма Нахмана Бяліка, тексти, журнал «Євреї в СРСР» тощо.

Ще один блок – унікальне зібрання старих фотографій. Тільки дореволюційних у нас понад чотири тисячі! Ці світлини зберегли не лише зниклий світ. У ті часи здебільшого фотографувались у спеціальних ательє, і на звороті кожного знімка наявний логотип дуже цікавого дизайну – авторський знак фотографа. Напевно, у єврейському середовищі, наприклад, Бердичева, Луцька чи Одеси, фотографи були також здебільшого євреями. На

тих фото, що у нас зберігаються, понад сто різних ефектних, кумедних, претензійних, але безумовно цікавих логотипів різних фотографів. Тобто, навіть зворотний бік старих фото дає привід для окремої експозиції!

Окремий розділ становлять листи з фронту і на фронт, матеріали, пов'язані з евакуацією, дивом збережені продуктові картки різних періодів радянського часу. На жаль, історія цього періоду здебільшого відображена в казенних документах – радянських чи німецьких. І в тих, і в інших повно брехні.

Якось до мене зателефонувала одна пані з музею історії Другої світової війни і розповіла таку дивну історію: коли німці окупували Кам'янець-Подільський, вони зібрали листи з усіх поштових скриньок міста й відвезли їх до Німеччини. Мабуть сподівалися отримати якусь інформацію. Проте так не сталося і вже у двохтисячних роках до музею повернули ті мішки, які за довгі роки так і не були відкриті. Співробітники музею прочитали та видрукували ці листи і в деяких випадках віднайшлися нащадки адресатів. Частина тих листів була їдишем, і нас попросили їх прочитати. Працюючи з листами, ми отримали ще один доказ, що межа між життям і смертю для матеріальних носіїв не така вже й очевидна.

Хочу розповісти ще про нашу театральну колекцію, яка охоплює найбільш плідний період розвитку єврейських театрів із кінця 20-х до 50-х років. На території України тоді працювало близько 70 єврейських театрів. Звісно, не всі вони були професійними, більшість – аматорські. Відбитки кожного з них лишилися і збережені в Українському театральному музеї, але дещо є і в нас. Серед документів: програми вистав, численні фотографії, унікальні афіші, спогади учасників і записи виступів акторів театру. Це, насамперед, матеріали про Український державний єврейський театр (ГОСЕТ), який зародився у Харкові, певний час працював у Києві і закінчив своє

існування в 1950-і роки в Чернівцях, коли почався тотальний наступ на єврейську спільноту. У нас є унікальна театральна програма 1950-го року, надрукована на цигарковому папері – іншого вже не було. Це останній документ про діяльність блискучого та багатостраждального театру.

Ми видали книжку «Украдена муза» (2003), останнього режисера українського ГОСЕТу Мойсея Лоева, де не тільки детально й жваво описано діяльність колективу, який із кожним роком заганяли все більше в прокрустове ложе соціалістичного реалізму, перераховано імена всіх режисерів, художників, акторів театру з перших днів його створення (а їх більше 100 осіб), але й ретельно підібрано їхні фотографії, зображення зі сценами з вистав. Вдячний за видання книжки, він зробив для нас безцінний подарунок – колекцію афіш театру.

Через роки на презентацію книжки в Єрусалимі прийшли діти й онуки акторів ГОСЕТу і подарували чимало матеріалів із домашніх архівів, зокрема дивовижний щоденник їдишем актора театру – Дмитра Жаботинського, що став одним із документів з історії театру, які зберігаються в нашому Центрі.

У нашому архіві зберігаються також документи з історії єврейського кінематографа, які передав нам відомий дослідник та учасник сучасного кінопроцесу Юрій Морозов. Протягом років вони з Тетяною Дерев'янко збирали ці матеріали, що розповідають про початок кінематографу в Одесі, від німих фільмів до фільмів на їдиші. Цей фонд вміщує понад тисячу документів і фотографій, запрошень і афіш, а найголовніше – збережені копії фільмів, нині оцифрованих. Вони є надзвичайно цінними свідченнями часу. Багато з них унікальні.

У 2004 році ми опублікували книжку «Єврейські кінематографісти в Україні. 1910–1945», дизайн якої зробив Павло (Пінхас) Фішель. Книжка оформлена настільки

блискуче, що Юрій Морозов, побачивши макет, пожартував: «Раніше я думав, що цю книжку будуть читати, тепер я бачу, що її будуть дивитися!». Книжка справді стала естетичною сенсацією у пострадянській юдаїці й здобула кілька престижних нагород.

Єврейський кінематограф – що це означає?

Мабуть на різних етапах його розвитку означало різне. На початках зародження кінематографу як у світі, так і на наших землях, продукувалося чимало фільмів: і німих, і озвучених їдишем. Єврейські громади сприйняли винахід кіно як засіб для навчання, за допомогою якого можна відтворити сюжети Тори або якісь варіанти Талмуду. Позаяк на початку ХХ століття більшість євреїв ще розмовляли їдишем, чимало фільмів виходили цією мовою, а потім, за потреби, дублювали іншими мовами.

Згодом єврейським кіном почали називати фільми, що так чи інакше відтворюють сторінки єврейської історії та культури. У багатьох країнах світу проходять фестивалі єврейського кіно – чи показ нових фільмів, чи ретроспектива давніх для ознайомлення зацікавлених аудиторій. Серед фільмів є чимало шедеврів, наприклад, фільм «Діббук» (реж. Михайло Вашинський, 1937), чи «Єврейське щастя» (реж. Олексій Грановський, 1925), де головну роль зіграв видатний актор та режисер Соломон Міхоелс, а сценарій написав Ісаак Бабель за мотивами оповідань Шолом-Алейхема.

Ми кілька разів показували «Єврейське щастя». Одного разу, під акомпанемент тапера (піаніста-імпровізатора), потім у супроводі музичного колективу *Pushkin Klezmer Band*. То були знамениті вечори і ми змогли відчувати, як ці фільми сприймалися аудиторією на початку ХХ століття. На Заході, до речі, прийнято влаштовувати такі покази навіть за участі симфонічних оркестрів.

Мали позитивний досвід організації кінофестивалю «Ханукія» у 2000 році за участі німецьких, польських та вітчизняних кінематографів, але організаційних та фінансових ресурсів у наступні роки не зібрали.

А чи є у вашого Центру досвід створення фільмів?

Я двічі виступав науковим консультантом фільмів. Перший раз консультував Романа Ширмана і сценаристку Зінаїду Фурманову при створенні фільму «І настане новий день» (1994). На мою думку, це хороший фільм про драматизм українсько-єврейських стосунків в історії та пошуки порозуміння між народами у новітні часи. Роман Ширман – один із найцікавіших майстрів документального кіно. Я люблю цей фільм, а також інший його фільм про Сергія Параджанова – «Небезпечно вільна людина» (2004). Не часто майстрам кіно вдається так переконливо й по-мистецьки представити людину, яку «світ ловив, та не впіймав».

Другий фільм – «Назви своє ім'я» (2006). Фонд Шоа університету Південної Каліфонії ініціював створення фільмів, заснованих на спогадах людей, які пережили Шоа в різних країнах світу. Коли шукали потенційних режисерів, запитали і мене. Я порекомендував Сергія Буковського та Романа Ширмана. Вибрали Сергія. Він – досвідчений кінематографіст, однак тема Голокосту була для нього новою. Ми допомагали йому ознайомитися з книжками та спогадами з наших архівів, із нашою фільмотекою, де зібрано близько 200 фільмів, включно з фільмом Клода Ланцмана «Шоа», який, поза сумнівом, вплинув на стилістику фільму Буковського. Потім Сергій з Вітою, його дружиною й одночасно й адміністраторкою більшості його фільмів, поїхали до Сан-Франциско відбирати матеріали для фільму. Із сотень переглянутих стрічок відібрали вісімдесят. Із них у фільм увійшло, якщо не помиляюся, до десяти, але ж яких! І за тим кропітка робота майстра й чудового колективу його соратників – операторів,

звукорежисерів, монтажерів... Нарешті фільм зроблено. Сергій презентує для своїх перший перегляд і бачимо, що фільм відбувся – це можливо один із найсильніших у цій категорії фільмів. Далі узгодження із замовниками: з одного боку, це Віктор Пінчук, який виступив як ініціатор створення фільму з українського боку, з іншого – американські співробітники Фонду Шоа. З обох боків на Сергія декілька місяців сипались звинувачення. Пінчук звинувачував у тому, що у фільмі мало Бабиного Яру, а він замовляв фільм про Бабин Яр. Американці ж запідозрили, що у фільмі є антисемітські мотиви, бо в одній зі сцен герой, який пережив Шоа, розповідає про своє дитинство і про жарт, який він та його друг, будучи дітьми, утнули з дідусем – намастили йому бороду салом.

Сергій дуже переживав через це, на якомусь етапі роботи над фільмом жартома сказав: «Дай мені довідку, що я не антисеміт, ти ж директор Центру юдаїки». Коли через декілька років я розповідав цю історію в присутності Івана Дзюби, то й Іван Михайлович попросив таку довідку. Як вийду на пенсію, буде чим заробляти – видаватиму довідки.

Виснажливі діалоги, із замовниками, від яких залежала доля фільму тривали майже два місяці. Режисер нервував і готовий був відмовитися від фільму, але змінювати нічого не хотів. Як наслідок, усе вийшло цілісно і сильно.

Коли фільм показали Стівенові Спілбергу, він сказав, що давно не бачив документалістики такої сили. Потім заявив про це публічно. Як тільки думка метра була оприлюднена, всі стали говорити про фільм як про великий успіх Сергія Буковського та його команди. Прем'єра фільму відбулася у Жовтневому палаці за участі тодішнього Президента України Віктора Ющенка, голови Верховної Ради Володимира Литвина та інших високопосадовців. На прем'єру приїхав і сам Спілберг зі своїм батьком, вихідцем з України. Свято прем'єри відбулося.

А ще я долучився до роботи над низкою фільмів із режисеркою телевізійних фільмів Тамарою Бойко. Виступав у різних ролях, здебільшого як ініціатор тих чи тих фільмів. Розповідав про героїв, іншим разом, допомагав формувати коло експертів та підбирати відеоматеріали. Це фільми про героїв наших публікацій – Ольгу Рапай-Маркіш, Олексу Захарчука, Михайлину Коцюбинську, Романа Корогодського, які демонстрували на телеканалі «Культура» протягом 2014–2016 років.

Ходять легенди про ваш аудіоархів. Як виникла ідея його створення?

На певному етапі ми зрозуміли, що наші батьки практично не залишили спогадів про своє життя. Вони не зберігали архівів, лічені з них вели щоденники, боялись і в листуванні писати про все, крім побуту. Страх радянського часу притискав людину. Моя мама на питання кореспондента, чому в неї тільки один син, відповіла: «А якби знову війна чи голод? Більше такого мені не винести, а вже тим більше дитині». І, напевне, те ж могли б сказати багато людей її покоління.

Хай і з великим запізненням, але ми зібрали близько тисячі аудіосвідчень людей старшого покоління.

У роковини Бабиного Яру, 29 вересня, на його території упродовж багатьох років збираються тисячі людей, щоб згадати про безневинно загиблих – родичів, друзів, сусідів. У 1989 році, Україна ще не була незалежною, ще не було дипломатичних стосунків з Ізраїлем, ще радянська влада доживала останні свої дні. Я подумав: якщо мати анкети, аналогічні тим, що я бачив від Яд Вашем, можна зібрати імена загиблих. Ми надрукували десять тисяч таких анкет. Мої діти та діти наших друзів роздавали ці анкети кожному, хто підходив до Бабиного Яру. Під час цієї акції нам вдалося занотувати близько п'яти тисяч імен загиблих, раніше невідомих. Пам'ятаю, підійшла

до мене донька й запитала: «Ось пані заповнила анкету з іменами своїх дітей, а імені одного з них не називає, каже в нього не було імені». Як же це так? – так не буває. А та пані відповіла: «Його ще не встигли назвати».

Ми передали ці анкети до Яд Вашем і тоді ж я написав листа керівництву цієї організації з пропозицією провести аналогічні акції в інших місцях розстрілів та вбивств. Але, на жаль, мене не почули. Це сьогодні ми маємо можливість спілкуватися з керівниками багатьох структур, а тоді я ще не знав людей, які керують Яд Вашем і, тим більше, вони не знали мене.

Дуже хочеться, продовжуючи роботу над архівами, зібрати ще родинні матеріали (не тільки фотографії, документи, а й розповіді, портрети) про людей, знищених у Бабиному Яру. Це ще не пізно зробити, бо в багатьох родинах така пам'ять так чи інакше зберігається. Хто були ці люди: робітники, інженери, музиканти, поети, талановиті діти, яких вбили, забравши святе право на життя.

Ми продовжуємо збирати свідчення про людей, які під час війни загинули, рятуючи євреїв. Вони не зараховані до Праведників народів світу, бо нікому свідчити про їхні вчинки. Ми намагаємося фіксувати ці історії, як на основі архівних джерел, так і завдяки усній історії.

Як використовуються ваші зібрання?

До нас працювати з архівами приїздять науковці зі всього світу. Так само режисери чи сценаристи, беручись до роботи над якимсь фільмом чи виставою, мають можливість ознайомитися з текстами з наших колекцій, зокрема *oral history*.

Свого часу, в 90-х роках, частково ми змогли облаштувати музейну експозицію в будівлі Галицької синагоги. Там Шломо Найман створив навчальний центр Мідраша Ціоніт, а саму будівлю відновили за гроші Єврейського агентства Сохнут в Україні. Ми запропонували

організувати в синагозі експозицію, присвячену єврейській історії й культурі в Україні. Було створено десять відеопрезентацій на основі колекції Центру юдаїки, з якими можна було ознайомитися, просто ввімкнувши комп'ютер у залі. Там встановили ще десять вітрин із колекційними предметами, книжками та фотографіями, експозицію з єврейської історії Києва. На другому поверсі вдало розташувалася виставка, з історії про книгодрукування на території України, яку ми поповнювали новими виданнями. Усе це, однак, діяло з поправкою на те, що експозиція, розміщена у синагозі, була відкрита у певні години, а на час молитви експонати накривали тканинами.

За останні роки відкрито єврейські музеї в Одесі, Чернівцях, у Києві працює Музей Шолом-Алейхема. Їм усім потрібні зібрані нами документи й книжки, і ми із задоволенням співпрацюємо з ними. Ми активно долучилися до створення Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» спільно з Українським інститутом вивчення історії Голокосту «Ткума» в Дніпрі. На замовлення громади я виступив автором концепції цього музею. Впродовж трьох років наш Центр розробляв кожну з 52 тем, представлених у музеї. Сьогодні це найбільший єврейський музей на території України, експозиції якого наповнені нашими зібраннями.

У Могилянці, де читають десятки спецкурсів з єврейської історії й культури, й розміщений наш Центр, ми також створили кілька експозицій. Сам Б-г велів у будівлі, де жив і викладав отець Олександр Плаголев – останній ректор духовної академії, автор курсу івриту, один із найкращих знавців Біблії, – створити експозицію про єврейське книгодрукування. Але ця ідея ще чекає на втілення.

Ми постійно готуємо фільми і слайд-шоу, котрі демонструють на різних заходах. У такий спосіб ми сподіваємося підняти нашу єврейську Атлантиду з безодні забуття. Кажуть, історія вчить тих, хто готовий навчатися.

Чи доцільно зараз ставити питання про створення етнографічного містечка-музею?

У рамках однієї з наших конференцій був проведений «круглий стіл», присвячений історичній спадщині й сьогоденню єврейської матеріальної культури, де обговорювалося питання створення Музею історії євреїв України. До участі запросили фахівців з єврейської історії, соціології, філософії, культурології. Було висловлено багато думок та ідей, і практично всі доповідачі зійшлися на тому, що музей створювати необхідно. Але, як у тому анекдоті, Іцик погодився на одруження, лишилося, аби погодилась королева.

Одним із напрямків роботи зі створення музею може стати реконструкція, а точніше – відновлення і доповнення традиційного єврейського містечка-штетла. Ми не можемо, безумовно, знову поселити в такому містечку людей, відновити єврейську общину на рівні її традиційного функціонування. Але зберегти й передати нащадкам народні традиції, пам'ятки архітектури та матеріальної культури, на наш погляд, є метою не тільки благородною, а й важливою.

Ми не говоримо про створення такого музею найближчим часом. Але роботу треба починати, доки в штетлах ще збереглись оригінальні єврейські оселі, доки не зруйновано останні стародавні синагоги-кам'яниці (до речі, збудовані ще в XVI–XVII століттях), поки живі ще люди, які можуть розповісти про минуле життя й традиції. Чим довше ми зволікатимемо, тим більше втратимо.

А яке значення штетла в історії та культурі євреїв України і яка доля його мешканців?

Із нього вийшли наші духовні лідери, у ньому шукали натхнення письменники й митці, у ньому наші родичі «великої єврейської родини» народжувалися, жили та вмирали, щоб стати єврейським народом. Вихідці зі штетлів стали авторами сіоністської концепції, їхніми

зусиллями було створено державу Ізраїль – країну, про яку тисячоліттями мріяли євреї всього світу.

Феноменові штетла присвячені десятки, а то й сотні, наукових монографій і я мрію, що найцікавіші з них ми ще видамо. У творчості велетів єврейської художньої літератури, які писали їдишем й івритом (Ісаак Башевіс-Зінгер, Шмуель Агнон, Хаїм Граде, Шолом-Алейхем), завжди присутнє єврейське містечко та його жителі. Ця література – одна з найцікавіших у ХХ столітті. Нам її ще відкривати й відкривати – в плані перекладу українською.

У 2013 році ми виступили співorganizаторами чудової експедиції єврейськими містечками України. Її ініціатор Ілля Дворкін – свого часу він створив Санкт-Петербурзький єврейський університет, а потім емігрував до Ізраїлю, де й сьогодні продукує десятки надзвичайно цікавих культурних проєктів. Маршрут експедиції пролягав від Києва до Чернівців і включав містечка Шаргород, Бар, Сатанів, Бердичів... Ми вперше бачили єврейські штетли, де впродовж століть проживали наші діди та прадіди. Ми бачили, зазвичай, зруйновані та напівзруйновані синагоги (Шаргород, Сатанів), цвинтарі з тисячами мацевів (надгробків) із фантастичною різьбою по каменю... Бачили й покинуті єврейські будинки, у деяких із них ще збереглися мезузи (коробочки з молитвами при вході в будинок). Інколи місцеві жителі приносили нам єврейські книжки, свічники. Кожного дня ми слухали чудові розповіді про єврейські традиції, історію, філософію, фотографувалися на тлі синагог і з місцевими козами...

Ми бачили будинки з цікавими інтер'єрами, оздобленими мистецькими візерунками, в яких раніше жили єврейські родини. Ці будинки можна було купити за безцінь, але було незрозуміло, що з ними робити потім. Від тієї поїздки у мене, крім книжок і мезуз, залишилося на пам'ять крісло, яке, за переказом, належало рабину і яке сьогодні зберігається в нашому Центрі. Ми привезли багато

фотографій, а художники, котрі нас супроводжували, зробили сотні малюнків, представлених нами згодом на кількох виставках. Найцікавіші з них – роботи Віктора Гукайла, що склали цикл «Штетл, що зникає».

Нині в штетлах Вінницької, Хмельницької, Київської, Тернопільської областей практично не залишилось єврейського населення. Більшість євреїв загинули під час Голокосту, ті, хто народилися після війни, полишили свої домівки й виїхали до США та Ізраїлю, або ж до великих міст України й Росії. Отож, стоять зараз єврейські оселі, деякі з них збудовані ще в XVIII столітті, покинуті та напівзруйновані.

Однак мені хочеться сказати кілька слів про українське населення цих містечок. Коли запитуєш старих людей про єврейську історію, про жителів-євреїв, вони з великою охотою розповідають про синагоги, про ремісників і торговців, про єврейські сім'ї, поруч з якими вони проживали впродовж багатьох років. Часом вражає їхня глибока обізнаність, і, до речі, не тільки старших людей, з історією і традиційним релігійним життям євреїв. А особливо вражають зустрічі із живою мовою їдиш, яка звучить із вуст якогось українського дідуса, коли той розповідає про сусіда-єврея. На жаль, такі зустрічі стають дедалі рідшими і з кожним роком феномен штетла поступово зникає, залишається тільки пам'ять – книжки, фільми, музеї. Але щоб пам'ять збереглася хоча б у такій формі, ще треба дуже багато зробити.

А що Ви скажете про різні спроби побудови музею, а раніше – обцинного центру – на території Бабиного Яру?

Центр чи музей єврейської спадщини потрібен місту, країні, світові. Я був одним з учасників розробки концепції такого Центру, квінтесенцією якого мали стати музей і архів єврейської історії й культури. За тим був проведений вибір місця під його будівництво, як ми думали

тоді, неподалік від Бабиного Яру. Так вважав багато хто, зокрема й автор проекту Амос Авгар, і я також.

Коли відбувався конкурс архітектурних проєктів, з'явилися ґрунтовні докази того, що місце, відведене під будівництво, – Бабин Яр. Я сказав, якщо це так, то виступатиму за вибір іншого місця для Центру. Єврейські закони забороняють будівництво на цвинтарях. Спротив щодо цих проєктів в українському суспільстві наростає, і організатори просто відмовилися від них.

З часом група міжнародних бізнесменів, чії капітали здебільшого пов'язані з Росією, пропонували свій проєкт музею Голокосту в Східній Європі на території Бабиного Яру. Знов-таки, на цій території цвинтаря такий музей не може бути споруджений. Сумнівною для мене є ідея створювати в Києві чи десь в Україні музей Голокосту Східної Європи: у нас спеціалістів із подій в Україні обмаль, а з подій в інших країнах – взагалі немає. Проблеми Голокосту дуже болючі ще й сьогодні, спекуляцій стосовно них чимало з усіх боків і в кожній країні. Навіщо ці проблеми і протиріччя тягнути в Україну? Хіба що для провокацій.

Думаю, єдино правильним рішенням може бути проєкт музею в Бабиному Яру, започаткований з ініціативи Президента України Петра Порошенка, що передбачає створення музею на фундаментах будинку, – колишньої контори Єврейського кладовища, котрий зберігся на цій території. Це має бути музей пам'яті всіх убитих та закатованих у Бабиному Яру: євреїв та ромів, рабинів та священників, комуністів та учасників українського руху опору, психічнохворих та інших.

Німецьке посольство організувало для групи людей, які так чи інакше дотичних до ідеї створення музею пам'яті загиблих у Бабиному Яру, експертну подорож для ознайомлення з німецькими практиками представлення пам'яті про Другу світову війну. Це була надзвичайно

цікава поїздка, і багато що мене вразило. Найперше – максимально документальне представлення нацистських злочинів – документи, фотографії, відеоматеріали. Характерно, що це зроблено в Берлінському центрі документальних матеріалів про історію нацизму, в Німеччині. Гроші на будівлю Центру збрала громада міста, – не держава. Важко уявити, що аналогічний центр чи музей, присвячений злочинам комунізму, може найближчим часом з'явиться у нас.

Найбільш цікаві музеї та місця пам'яті – не ті, куди вкладено багато грошей, а ті, в основу яких закладені креативні ідеї. На нашому досвіді, наприклад, це Музей однієї вулиці чи музей Михайла Булгакова в Києві. Не втрачаю надії і на створення Музею єврейської культури в Києві. Адже такі музеї є практично в усіх європейських країнах.

Створення єврейського музею в Києві – це насамперед обов'язок держави й суспільства. А як вчинити, щоб він справді став цікавий для людей?

Украї важко пробудити інтерес у людини XXI століття до музейних цінностей. Сьогодні набагато більше можливостей для отримання інформації, ніж, скажімо, 50 років тому: телебачення й інтернет доступні практично кожному. Тому зробити музей справжнім культурним центром – дуже складне завдання. Мені здається, що в Україні у цьому напрямку розвивається Національний художній музей України, Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національний музей Тараса Шевченка, Національний художній музей у Львові. Практично в кожному з них є цікаві експозиції, креативні дитячі програми і проекти. Поряд із цими музеями стоять культурно-мистецький центр «Майстер клас» Ірини Буданської; комплекс галерей та навчальних класів, залів для перформансів та концертів «Дукат», на чолі

з Леонідом Комським; «КалитаАртКлуб» на чолі з Тетяною Калитою та багато інших. Сьогодні ці музеї та центри конкурують між собою, формуючи свої кола глядачів та шанувальників. Такого ніколи раніше не було в нашому житті.

З того, що найбільше запам'яталося за останні роки, назву виставки-перформенси в Мистецькому Арсеналі. Це кураторська виставка Павла Гудімова, де було представлено фільм «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова та «кухню» його створення, – живописні та графічні роботи художника фільму Георгія Якутовича, авторські розробки різних сцен фільму, які власноруч зробив Параджанов тощо. Там же представили практично незнане широкому загалові мистецтво з регіональних музеїв. Автор концепції – Дмитро Горбачов. А перед тим – надзвичайно цікава виставка фотографій Петра Гончара з простою назвою «Вікна». Це були зображення вікон із містечок та сіл більшості регіонів України: різні й промовисті, мабуть, як і люди, які живуть чи жили за тими вікнами.

А яким чудовим відкриттям стала виставка мистецьких творів зі «спецхрану» Національного художнього музею України – шедеври світового рівня, що були сховані у підвалах музею (дякувати Б-ві й людям, не знищені). Це більшовицькі лідери, як свого часу і нацистські, диктували художникам свої примітивні смаки, відстоюючи канони соціалістичного реалізму, якими намагалися вбивати все, що не підпадало під ці канони. Мрію, що в майбутньому ми організуємо виставку про мистецтво, яке ненавиділи тоталітарні режими. У Німеччині його називали «дегенеративним мистецтвом». Час розставив свої пріоритети й імена великих митців, таких, як Богомазов чи Малевич, живуть у нинішньому мистецькому світі, а пропаговані Гітлером і Сталінім – давно забуті.

Серед численних музеїв, де мені випадало бути, одним із кращих вважаю Єврейський музей у Берліні, над

концепцією і створенням якого працювали не один рік кращі фахівці з різних країн. А головне, дуже точно була визначена цільова аудиторія: музей відкритий для всіх людей, які незалежно від національної приналежності хочуть довідатися про єврейську цивілізацію. Добре показані цінності єврейського світу: традиції, система освіти, символи віри. І зроблено це за допомогою сучасних засобів. Наприклад, протягом лише семи хвилин із відеофільму можна отримати основні відомості про архітектуру синагог, чому вони більше схожі на храми країн перебування, ніж одна на одну. Розказано і про основні елементи, інтер'єрів, яких обов'язково дотримувалися: Арон-Кодеш – шафа для збереження сувою Тори, біма – підвищення для читання Тори... Куточок єврейської школи в музеї складає кілька парт, на яких фотографії учнів єврейських німецьких шкіл 20–30-х років, зошити їдишем із конспектами з географії та математики. Історія синагогальних предметів, наприклад, ядів або мезуз, що обов'язково висять перед входом у єврейський дім, передана крізь різні художні вирішення для цих предметів. І кожен із них самодостатній і водночас відіграє відведену йому роль у виставі, на яку перетворена екскурсія для відвідувача.

Вражаюче вирішення відшукали тут для показу Голокосту – це дорога, з одного боку якої у вікнах – щоденники загиблих у гетто й дитячі малюнки, зроблені в концтаборах, а з іншого – буденне єврейське життя, що і в ці жахливі роки тривало в США, Австралії та інших країнах, яких війна торкнулася опосередковано.

Музей відвідує близько мільйона людей на рік. У ньому є спеціальні куточки, де діти можуть познайомитися з єврейським алфавітом, погратися традиційними іграшками... При цьому в музеї не так багато оригінальних речей, але метафори й образи експозиції створюють набагато сильніше враження, ніж ціла низка «оригіналів». І саме вони роблять цей музей унікальним.

Свого часу виставка «Художники “Культур-Ліги”», в організації якої Центр і Ви особисто брали участь, викликала значний суспільний і науковий резонанс. Як би Ви охарактеризували це явище?

«Культур-Ліга» розпочала свою діяльність за сприяння Міністерства в єврейських справах, що виникло при уряді Української Народної Республіки, як складова національно-культурної автономії і функціонувала до перших років радянської влади. Єврейська освіта, просвіта, книговидання, художні виставки, театри – ось чим опікувалося це об'єднання. Однак особливий феномен київського відділення «Культур-Ліги» – художня секція.

Сьогодні вже мало хто пам'ятає, що в Києві 1918 – початку 1920-х років працювали Марк Епштейн, Сара Шорр, Соломон Нікритін, Ісахар-Бер Рибак, Олександр Тишлер, Йосиф Чайков, Абрам Маневич та багато інших митців світового рівня. З різних причин до нашого часу дійшла лише незначна частка того, що їм вдалося створити. Переважно це живопис і графіка, зокрема й друкована. Навіть видані книжки підлягають сумній статистиці – з опублікованих накладом дві тисячі примірників, лише п'ять-десять збереглися до XXI століття. Однак, найбільше постраждала скульптура. Тепер її можна бачити лише на світлинах, але й вони свідчать про дуже високий рівень митців, які працювали у цій царині. Скажімо, Чайков і Епштейн вповні заслуговують на те, щоб їх згадували нарівні з Жаком Ліпшицем та Олександром Архипенком. Але, на жаль, творчість цих митців загалом майже невідома...

Про діяльність «Культур-Ліги» у своїх текстах розповів Гігель Казовський, який, власне, й повернув в історію єврейської культури одну з найяскравіших її сторінок. Після виходу його книжки «Художники Культур-Ліги» (2003) ми з ним задумали провести виставку живопису, графіки, скульптури художників об'єднання в Національному

художньому музеї України. У грудні 2007 року виставка була відкрита. Близько 150 робіт, значна частина яких експонувались уперше, були виставлені в кращому музеї країни. Роботи були зібрані із запасників Національного й обласних музеїв України, Паризького та Московського єврейських музеїв, приватних колекцій України й Ізраїлю. Ми експонували і живопис, і книжки, і київські фотографії того часу, і театральні декорації.

Це була не просто виставка, а перформанс, який розповідав про час. У залах працювали комп'ютери, що демонстрували книжкові видання «Культур-Ліги» і фільми про художників. Під стелею «звивались» фотографії геніальних скульптур Йосифа Чайкова – час не зберіг оригіналів. Однак, якщо за описами й фотографіями можна було відтворити барельєфи, ми це робили, й вони також входили в експозицію у реконструкціях Віктора Гукайла.

На відкриття прийшли сотні людей. Насамперед відвідувачів зустрічали фотопортрети тогочасних художників – розумні, світлі, вільні люди – трагедії наступних десятиліть вони ще не відчували. Виставка вдалася і була визнана найкращою з тогорічних музейних експозицій, попри те, що «конкуренти» були гідні, включно з експозицією графіки Пабло Пікасо.

Отже, зібравши й оприлюднивши цю спадщину, ми зробили добру справу – міцву – як кажуть євреї. Професор Мирослав Попович сказав: «Будемо коригувати написану раніше історію українського мистецтва. “Культур-Лігу” не обійти – це феномен світового рівня».

Потім ми підготували й випустили надзвичайно цікавий Каталог виставки з текстами про епоху й художників українською та англійською мовами, із програмними документами «Культур-Ліги» (переклади з їдишу), біографіями художників, академічним описом робіт, а також альбом, присвячений книжковій графіці «Культур-Ліги». Там

подані раритетні видання 1918–1924 років, які неможливо відшукати навіть на світовому антикварному ринку. Наприклад, збірка віршів Давида Гофштейна з ілюстраціями Марка Шагала, випущена у Києві в 1922 році, або книжки з малюнками Марка Епштейна... Обидва каталоги оформив Павло (Пінхас) Фішель.

А що ви скажете про сучасну арт-юдаїку?

Практично упродовж усіх років нашої діяльності ми організуємо виставки талановитих художників, які у своїх творах так чи інакше розробляють тему єврейської історії та культури. Особливе місце серед них належить виставці «Нісайон. Єврейська тема у творах сучасних художників України», яку ми разом з її кураторкою Олею Петровою провели в Українському домі в 1993 році. Ця виставка певною мірою знакова, бо вперше заявила про сучасну арт-юдаїку як феномен.

Цінними також є індивідуальні виставки робіт і тих художників, кого вже немає (Михайло Вайнштейн, Зіновій Толкачов), і хто емігрував (Михайло Глейзер, Давид Мирецький, Борис Лекарь), і тих, хто зараз активно працює в Україні (Павло (Пінхас) Фішель, Віктор Гукайло, Ірина Клімова, Любов Раппопорт, Олена Агамян, Матвій Вайсберг, Олександр Ройтбурд). Ми видаємо їхні каталоги, зокрема – розкішний альбом «Київська колекція. Єврейська тема у творах художників України від 50-х років ХХ століття до сьогодні» (2015), який упорядкувала Діана Клочко, а дизайн виконав Павло (Пінхас) Фішель. До того ж, аби ширше представити їхню творчість ми створили спеціальний сайт «Київська колекція» (назву запропонувала Люба Раппопорт). Сайт дає можливість досить ґрунтовно представити творчість майстрів: виставки їхніх робіт – скульптура, графіка, живопис, – тексти та фотографії, фільми про їхню творчість. Для мене це дуже важливий проект, який стверджує, що сьогодні арт-

юдаїка в Україні не менш цікава, ніж та, що була на початку ХХ століття, тому потребує уваги мистецької спільноти та суспільства.

Попри те, що ми не маємо можливості купувати твори мистецтва, багато хто з майстрів дарує нам свої роботи. У нашій колекції є ілюстрації до віршів Леоніда Первомайського і плакати до 50-річчя подій у Бабиному Яру від Ади Рибачук і Володимира Мельниченка, ілюстрації до оповідань Ісака Бабеля від Давида Мирецького, ілюстрації до текстів Януша Корчака і Єжи Леца від Віктора Гукайла, графіка Люби Раппопорт, Ірини Клімової, роботи Павла (Пінхаса) Фішеля, Якіма Левича, численні скульптурні роботи Ольги Рапай-Маркіш, чий архів ми зберігаємо, та інші. Це майстри, імена яких ще звучатимуть у світі, як імена їхніх попередників, що талановито відобразили свій час.

Збираючи єврейську спадщину, Ви не забуваєте про сучасність, берете активну участь в єврейському й українському культурному житті. А суспільно-політичне життя Вас цікавить?

Ще й як! Протягом багатьох років ми займалися демографією й соціологією єврейської общини, проводили моніторинг антисемітизму й протидії йому – готували аналітичні матеріали, досліджували міжнародний досвід, правові акти ООН, ОБСЄ, Ради Європи. Зараз цими питаннями займаються більш професійно люди нового покоління на чолі з В'ячеславом Ліхачовим.

У мене, окрім керівництва Центром, чимало громадських ролей. Назву лише найважливіші для мене. Я член президії Українського осередку міжнародного ПЕН-клубу. Разом із колегами, – Олею Гнатюк, Миколою Рябчуком, Євгеном Захаровим, Андрієм Курковим та іншими, ми відновили і значно активізували його діяльність. Це стоєть заснування премій українського ПЕН-клубу: за

кращу есеїстику – імені Юрія Шевельова та імені Василя Стуса за внесок в культуру. Заснування премії імені Юрія Шевельова, яку ініціювала Оля Гнатюк, було нашою асиметричною відповіддю на розбиття вандалами в Харкові меморіальної дошки на честь українського вченого, одного з найвідоміших у світі. За ці роки лауреатами премії стали авторитетні українські інтелектуали: Тарас Прохасько, Кость Москалець, Олександр Бойченко, Володимир Єрмоленко, Вахтанг Кебуладзе, Андрій Любка. Відновленою премією Василя Стуса нагороджено Олександрю Коваль – першу видавчиню творів Василя Стуса в незалежній Україні та організаторку з 2004 року Львівського книжкового форуму та знаного поета і прозаїка Сергія Жадана.

Ще одна моя роль як автора концепції та керівника проектів – видання книжкових серій «Бібліотека спротиву, бібліотека надії» та «Постаті культури». Про інші ролі розповідати не буду, а ще трохи є. Знаєте, хто такий зануда? Це той, кого запитують: «Як справи?», а він бере тебе за гудзика і довго розповідає. Краще зупинюся.

І все ж таки – а що далі? Які плани на майбутнє?

Чесно зізнаюся, що планів багато. Станіслав Єжи Лец писав: «Підкиньте свої плани своїм ворогам, нехай помруть намагаючись їх реалізувати». Не буду підкидати, що зможу, буду робити. Але, звісно, не сам, а зі своїми друзями, колегами, рідними.

II. СТАТТІ, ВИСТУПИ, СОЦІОЛОГІЧНІ ОПИТУВАННЯ

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛИ ПРО УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

Переосмислення власної історії стало домінантним інтелектуальним процесом в усіх країнах колишнього радянського блоку. Нав'язані тоталітарною системою трактування історії не витримали дихання свободи. І причин цього було багато. По-перше, справжні радянські ідеологи-ортодокси до кінця 80-х – 90-х рр. давно вже завершили свій земний шлях; по-друге, автори самвидаву й реформатори системи на той час вже серйозно розхитали ідеологічний моноліт ленінізму-сталінізму; і, нарешті, відкриті наприкінці століття вікна для теорій західних вчених остаточно знищили радянські ідеологи.

У нових історичних умовах почалося будівництво нових економічних, правових та суспільних структур, формувались нові ідеології. З'явилися нові трактування національного минулого, які, конкуруючи між собою, завойовували своїх прихильників. Одним із вельми помітних ідеологічних напрямів переосмислення української історії стали тексти українських інтелектуалів про євреїв на території України, про українсько-єврейські відносини.

Відомий український інтелектуал Іван Дзюба так обґрунтував необхідність осмислення українсько-єврейських відносин: «...це – історично складна тема, обтяжена важкими спогадами. І водночас це тема, котра фактично була під негласною забороною упродовж декількох

десять років. Її унікали з різних причин – політичних, ідеологічних, психологічних. Офіціоз і влада мали на це свої причини, далекі від інтересів як українського, так і єврейського народів. Частина громадськості, яка щиро й доброзичливо шукала взаєморозуміння, теж обходила стороною делікатні моменти, боячись, що їх обговорення може викликати негативні емоції. Але досвід нашої історії показує, що будь-яке замовчування, навіть із найкращих спонукань, врешті-решт, обертається шкодою і заважає взаєморозумінню... Ми можемо й мусимо говорити про все. І це тільки піде нам усім на користь, але за однієї умови – якщо будемо говорити правду з відкритим серцем. Зі щирим бажанням досягти взаємного розуміння, не допустити повторення зла. І взяти з собою в майбутнє те найкраще, що було між нами...». І далі: «Потрібен діалог української і єврейської інтелігенції. Потрібне постійне спілкування на високому рівні компетентності й моральності. Упродовж останніх десятиріч такого діалогу не було – простір спустошеного духу заповнювали міфи, стереотипи, анекдоти...»¹. З чого починати? Треба було знайти відповідь на це запитання. Почали з аналізу національних міфів, з фіксації і осмислення буденної свідомості, з критичного аналізу текстів національних істориків.

Леонід Плющ, український інтелектуал і дисидент, який уже впродовж тривалого часу жив у Франції, писав: «Антисемітський міф в Україні мало чим відрізняється від міфа загальноантисемітського. Назагал у ньому менше містики, і зокрема відсутня містика “сіоністської змови”, зате більше соціально-національних елементів (євреї – експлуататори, вірні прибічники панівної нації, партії, влади; українофоби). – І далі: антиукраїнський міф базується на фактичній і сфальсифікованій історії національно-визвольної боротьби: Друга світова війна з її

¹ Дзюба Іван. Вступне слово // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 1.

поліцаями, погроми часів Коліївщини і Хмельниччини... Хмельниччина увійшла в релігійну свідомість сучасного юдаїзму. Коліївщина накралася на цю колективну травму і також викликала релігійну відповідь у вигляді “хасидизму”, дивовижної єврейсько-слов'янської містики. Всі подальші події накладались на цю глибинну травму, в котрій українці грають містичну роль, яку можна зіставити з боговідступними євреями у християнському фольклорі...»¹.

Леонід Плющ акцентує на ступені упередженості, на глибині ворожих стереотипів. Стає зрозуміло, що ми маємо справу з проблемою таких масштабів, котра навіть за найсприятливіших обставин не вирішується упродовж життя одного-двох поколінь.

Неспівмірність бажань подолати негативні упередження у взаємовідносинах українського і єврейського народів з можливостями інтелектуалів – це, імовірно, одна з домінантних характеристик проблеми. Проте усвідомлення того, що це довгий шлях, а не одноразова акція, допомагає кожному бачити своє місце, свою нішу у процесі переосмислення і перетворення. Іван Дзюба, вже згаданий вище, пропонує осмислити внесок євреїв як в історію і сучасність людства, так і в українську історію та культуру. Він пише: «Я маю на увазі не лише відомих вчених, композиторів, художників (серед яких багато вихідців з України). Маю на увазі також внесок єврейського розуму, духовного генія у створення загальнолюдських ідей, понять, моральних норм, моделей існування. Назву деякі з цих ідей: ідея провини й покаяння, ідея первородства – і в прямому, і в метафоричному значенні з глибоким морально-дисциплінуючим змістом; ідея паломництва»².

¹ Плющ Леонід. Роль шовіністичної мітології в міжнародних стосунках // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 4.

² Дзюба Іван. Вступне слово // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 3.

Ці думки, котрі давно вже увійшли в історію єврейської думки, практично вперше зазвучали українською. Також уперше українським і єврейським читачам Іван Дзюба пропонує осмислити внесок євреїв «у господарське (економічне) життя, технічну культуру, юриспруденцію, журналістику, релігійну думку та ін. А в цих сферах проявили себе такі видатні особистості, як Аврам Овручер, Мордехай Чорнобильський, Мойсей Окс, Пасманик, Ілля Оршанський, Осип Пергамент, Лев Пінскер, Аврам Перетц, Веніамін Португалов, Самсон Острополер, Наум Богораз та інші – це тільки у XIX столітті!»¹.

Дуже цікава грань нашої теми – осмислення українськими інтелектуалами єврейської цивілізації. І на цьому шляху сьогодні є безумовні досягнення. Напрочуд цікавим виявляється текст-монографія відомого, українського культуролога Вадима Скуратівського про авторство «Протоколів сіонських мудреців». У блискучому дослідженні він переконливо доводить читачеві, що автором трагічно відомої фальшивки, одної з найпопулярніших книжок XX ст. був Матвій Головинський. Порівняння текстів самих «Протоколів» не залишає сумнівів щодо його авторства.

Упродовж останнього десятиліття українські інтелектуали опублікували декілька десятків ґрунтовних статей, у яких розглянуто різноманітні аспекти українсько-єврейських відносин. Це і філософська публіцистика, і історичні дослідження, і соціологічний аналіз стереотипів масової свідомості, і літературознавчі тексти... Однак об'єднує їх спроба переосмислення історії, прагнення подолати накопичені бар'єри, що перешкоджають взаєморозумінню між народами.

Голова ПЕН-клубу України, письменник, багаторічний в'язень радянських тюрем і таборів, Євген Сверстюк

¹ Дзюба Іван. Вступне слово // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 2.

звертав увагу дослідників на питання: в якому причинно-му зв'язку перебуває геноцид українців у 1932-му і євреїв у 1942-му? Чи міг бути 1942 без 1932? «Я вважаю, – пише він, – що нас у ХХ столітті об'єднує один не до кінця усвідомлений урок, який поставив наші нації на межу смерті. У 1932–1933 рр. був організований колосальний експеримент геноциду, коли неосягну Україну було перетворено на гетто – на зону голодної смерті. Морально ослаблений і одурманений світ глушив себе диявольським свистом і не мав духовної сили зрозуміти і кинутися на допомогу. Нашого передсмертного стогону не слухали. Захист України тоді означав би захист життя й захист Європи. “Ось побачите, він буде вчитися в наших”, – сказав Осип Мандельштам, коли Гітлер прийшов до влади. Не минуло й десяти років, як досвід українського геноциду був застосований до єврейського народу – з поправками на умови війни й характер поселень»¹. Ця тема трагічних доль двох недержавних народів – євреїв і українців – досліджується найбільш фундаментально.

Осмилення українсько-єврейських відносин – «це проблема знаходження взаєморозуміння між жертвами історичного процесу, жертвами творців імперій, жертвами режимів, ворожих свободі. Єврей – вічний дисидент, вічний інакодумець. Українець – вічний закомплексований, вічний об'єкт чийхось претензій. Вони – “бездомні”. Вони – “не свої”, – пише відомий український історик Ярослав Дашкевич, котрий одним із перших почав досліджувати українсько-єврейські відносини. – Широке розповсюдження в західній історіографії отримав такий методичний – скоріше антиметодичний прийом: наклеювати ярлик “український” на все, що відбувалося в Україні. При цьому цілком ігнорується те, що упродовж століть

¹ Сверстюк Євген. В єгипетському полоні байдужості // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 16.

в Україні влада не належала українському народові. Що умови варварського свавілля, які панували в Україні – це не результат діяльності українського народу, а наслідок дій, здійснюваних щодо українського народу окупаційною владою то в ролі Польської Держави, то в ролі Російської імперії... Чужоземці ніколи не прагнули перетворити Україну на правову територію тому, що це заважало б їх пануванню... Нелюдські умови стали тим ґрунтом, який протягом віків стимулював криваві міжетнічні конфлікти»¹.

Ярослав Дашкевич звертає увагу на певну некоректність канонізованих досліджень української історії, «ігноруванням факту, що Україна протягом тих же 360 років була ареною затятої національно-визвольної боротьби поневоленої української нації, що створювало ситуацію, що принципово відрізнялась від західноєвропейських умов, де євреї не повинні були займати певну позицію щодо поневолених народів; недооцінка того, що суспільні перетворення в Західній Європі призвели до поступового виникнення правових держав, в той час як в Україні на початку ХХ ст. панували безправ'я, дискримінація, переслідування, що застосовувались передусім до українського населення, а також до інших не панівних етносів...»².

Практично всі роботи з теми акцентують увагу на тому, що з огляду на різноманітні причини об'єктом дослідження українсько-єврейські відносини ще не були. Не вивчені навіть знакові періоди історії – Хмельниччина, період Української Народної Республіки, національні процеси ХІХ і ХХ ст. Навіть широко розповсюджені

¹ Дашкевич Ярослав. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (ХVІ – початок ХХ ст.) // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 26.

² Дашкевич Ярослав. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (ХVІ – початок ХХ ст.) // Там само. С. 26.

стереотипні взаємні упередження про євреїв «з ключами від церкви» та про українців-колаборантів у роки нацизму, не знайшли своїх дослідників (Іван-Павло Химка).

Цікавою виявляється версія різних моделей національного виживання, запропонована Мирославом Мариновичем. «Єврейський і український народи мають різні моделі виживання. Ці моделі жорстко детерміновані історією й не можуть бути змінені волюнтаристськи, якими б добрими намірами ця спроба не мотивувалася... Обидві моделі виживання неспівмірні: євреї виживають в розсіянні між чужими народами, українці – на своїй землі. Логіка однієї моделі не впливає з логіки іншої, а значить, на межі цих двох моделей і танцює чортеня нерозуміння. Життя серед чужих і часто ворожих один одному етнічних субстратів ставило перед євреями нелегкий імператив: безпомилково визначити найсильнішого. Оскільки українці упродовж своєї історії частіше виявлялися слабкою стороною, то природно, що в народній свідомості склався стійкий стереотип ворожого ставлення євреїв до українських національних інтересів... Дотепер реакція української сторони на нелояльну по відношенню до неї орієнтацію євреїв не встигала піднятися вище рівня умовних суспільних рефлексів: печальні обставини національних поразок змушували нас реагувати на ворожість не аналізом її причин, а ворожістю у відповідь. Проте ця застаріла проблема має своє неочікуване рішення. Найкращий спосіб не ворогувати з євреями, які відмовляються стати на бік слабкого, – це стати сильними самим»¹.

Знову і знову українські історики, філософи, літературознавці наголошують на необхідності вивчення етапів солідарної, конструктивної співпраці народів. Це, безумовно, і політична солідарність окремих партій та рухів

¹ Маринович Мирослав. Євреї та українці: спроба толерантної проєкції взаємних інтересів // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 21.

на початку ХХ ст., це і взаємодопомога під час трагічних періодів історії спасіння євреїв у роки нацизму, допомога «Джойнта» в роки голоду, взаємодопомога діячів культури та ін.

Вимагає вивчення взаємовплив євреїв і українців у становленні національних літератур, мовні запозичення, моделі відносин у мирні десятиліття і століття. «Вперше, можливо, в історії сини України та Ізраїлю зустрічаються без посередників для того, щоб почати чистку авгієвих стаєнь. Їх не чистили віками. Там нагромаджені перекази про те, що було і чого не було, легенди про ворожнечу й небачену жорстокість, про жида з ключами від церкви і про козака з мотузкою в руках. Замість підкови на дверях стаєнь висять стереотипи жида-експлуататора й українця-різника. Головне, що в конюшні нема ні єдиного з тисяч фактів нормальної людської співпраці українців і євреїв – просто цих фактів не реєстрували...»¹ – писав Євген Сверстюк.

Цікавими є дослідження українських істориків, які порівнюють ідеології українських і єврейських визвольних рухів – сіонізму й українського націоналізму. Роман Зварич звертає увагу на те, що ці два рухи, «український і єврейський націоналізм ділили між собою одне й те ж культурне, соціальне й політичне оточення, чи були то часи окупації України Австрією, чи Польщею, чи то Росією. І тому навряд чи можливо назвати випадковістю те, що обидва рухи сформували близькі позиції в ідеології, політичній орієнтації, стратегії і спільного світосприйняття». Дослідник наголошує на тому, що більшість українських націоналістів і сіоністів: «...спірались на універсальний моральний принцип: усі люди мають право на національне самовизначення, незалежність, суверенітет і державність»,

¹ Сверстюк Євген. В єгипетському полоні байдужості // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 13.

і далі: «у ХХ ст. українці і євреї нарешті зрозуміли: щоб мрії про незалежність і державність могли стати реальністю, потрібно сподіватися виключно на власні сили»¹.

Більшість українських дослідників, на тексти яких я посилаюся у цій статті, пройшли шляхами ГУЛАГу. І тому надзвичайно важливі їх думки-рефлексії щодо радянського періоду українсько-єврейських відносин.

Євген Сверстюк писав: «Мабуть, ніколи в історії не були настільки протиставлені український і єврейський народи, як у “зоні інтернаціоналізму”. Народи втратили справжню біблійну опору, яка їх об’єднувала як спільна священна Книга Біблії. Адже цю книгу неграмотний український селянин чи єврей знали з дитинства. В отруєному ненавистю столітті хто тепер знає Книгу Псалмів Давидових, книгу притч Соломонових, книги Мойсея? Але всі знають анекдоти про Абрама і Мойшу»².

Думки Миколи Рябчука доповнюють блискучу формулу Євгена Сверстюка: «За своєю суттю, радянське суспільство було... глибоко ксенофобським, войовничо-нетерпимим, “непримиренним” добудь-якоїнакшості – і у сфері виробничій (печально відома “зрівнялівка”), і у сфері споживацькій (печально відома “рівність у бідності”), і, нарешті, у сфері ідеологічній, де ксенофобію свідомо плекали і образом “зовнішнього ворога” (синдром “оточеної фортеці”), і образом ворога “внутрішнього” (тут тобі і “шпигуни”, і “шкідники”, й “куркулі”, і “буржуазні інтелігенти”)...»³.

¹ Зварич Роман. Сіонізм і український націоналізм: історичні, політичні та філософські паралелі // Філософська і соціологічна думка. К., 1994. № 5–6. С. 133, 135, 140.

² Сверстюк Євген. В єгипетському полоні байдужості // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 14.

³ Рябчук Микола. Антисемітизм і ксенофобія // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 8.

Підсумовуючи роздуми свої і колег, відомий український філософ Мирослав Попович формулював питання, яке ставлять собі українські інтелектуали: «Чотири жахливі геноциди єврейського народу трапились на землі України: в часи національно-визвольної боротьби (Хмельниччини) 1648–1657 рр., Гайдамаччини (1768), громадянської війни (1919–1929) і Голокосту 1949 рр. Чи відповідальний я, як українець, за ці трагедії? Якщо так, то якою мірою і в якому сенсі? І які символічні чи реальні дії можуть зняти історичний гріх? У чому, взагалі, природа історичного зла і як його не допустити в наше “сьогодні” і “завтра”?»¹.

Логіка цих запитань з необхідністю підводить до аналізу антисемітизму, його проявів, причин, української специфіки, до пошуків шляхів подолання всіх видів людиноненависництва.

Напрочуд плідним виявляється дослідження моделей антисемітизму, запропоноване Василем Лісовим. Він розрізняє: «1) релігійний міф – це загальнолюдський міф, який дає певне трактування юдаїзму і історії його відношення до християнства; 2) консервативний міф, який оживлює архетип “чужинця”, включений як складова до будь-якої етнокультури – тобто йдеться про загрозу, котру являє собою людина іншого племені, іншої раси чи нації, цей міф можна назвати міфом ксенофобії; 3) політичні міфи, котрі часто об’єднуються чи перегукуються з першими двома; ці міфи дуже різноманітні, до них належить міф про “світову змову”, про здійснення євреями жовтневої революції 1917 року в Росії та ін.»².

Думки Василя Лісового розвиває відомий український історик із США Іван-Павло Химка. Він шукає відповідь на запитання про недостатнє осмислення українцями трагедії євреїв. На його думку, основні причини цього такі:

¹ Попович Мирослав. Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки // Філософська і соціологічна думка. К., 1994. № 5–6. С. 160.

² Лісовий Василь. Масова свідомість і антисемітизм // Філософська і соціологічна думка. К., 1994. № 5–6. С. 156.

- глибока ворожість до євреїв з боку частини української спільноти, яка посилювалась з проникненням націоналістичного світогляду і сучасної антисемітської ідеології;
- ненормальність морально-політичного середовища, в якому опинились українці;
- нездатність усвідомити величину здійсненого злочину¹.

Дослідник пише про те, на що не часто звертають увагу інші вчені: «і самі українці були жертвами такої дискримінації і фізичного насилля, що певною мірою вони ставали нечутливими до ситуації з єврейським населенням»².

Іван-Павло Химка перегортає сторінку за сторінкою українську історію ХХ століття: трагедія революції і російської окупації (яку в радянський час називали громадянською війною); голодомор 1932–1933 рр.; депортація і репресії 1939–1942 рр.; і, нарешті, Друга світова війна.

Мало хто знає цифру знищеного українського населення в ці роки, а вона жахлива – близько 12 мільйонів. Ця цифра включає всіх громадян України, зокрема 1,5 мільйони євреїв – жертв Голокосту. Звісно, українці помирали інакше: і як мирні жителі, і як воїни різних армій, і як військовополонені... Цифра 12 мільйонів вражає!

Про це Іван-Павло Химка пише: «Таким чином, українцям довелося жити в таких умовах, коли масові вбивства стали жахливо банальною подією. З точки зору власного досвіду, масові вбивства євреїв нацистами не сприймалися українцями як щось нечуване і ненормальне в політиці, як це трактувалося б іншими народами, що жили в мирі і безпеці»³.

¹ Химка Іван-Павло. «Краківські вісті» про євреїв, 1943 рік. Причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни // Філософська і соціологічна думка. К., 1994. № 5–6. С. 204.

² Химка Іван-Павло. «Краківські вісті» про євреїв, 1943 рік. Причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни // Там само. С. 204.

³ Химка Іван-Павло. «Краківські вісті» про євреїв, 1943 рік. Причинок до історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни // Там само. С. 204.

Завершуючи огляд текстів українських інтелектуалів про єврейську історію і цивілізацію та українсько-єврейські відносини, ми переходимо до питань сучасності: що робити з цією історією? Що робити сьогодні, щоб в подальшому біль минулого залишити історії? Щоб у сьогоднішній і завтрашній день іти разом, не забуваючи трагізму історії, але й не даючи минулому права заважати сучасникам будувати нові відносини взаєморозуміння і співпраці.

«Це однаково необхідно і українцям, і євреям. Навіть якщо всі євреї пойдуть до Ізраїлю, це буде необхідно не лише для України та Ізраїлю, а й для кожного українця будь-де: не тільки тому, що живемо на одній планеті, а й тому, що кожен із нас – людина, а як бути людиною, не знявши з душі взаємні рахунки, образи і гріхи?»¹ – писав Іван Дзюба.

По-перше, автори пропонують замінити у свідомості обох народів міфи суспільного значення на історичне знання, гідне вільних народів кінця ХХ і початку ХХІ ст. Напряму для відповідних спільних досліджень пропонують Ярослав Дашкевич, Євген Сверстюк, Іван Дзюба. «Величезна кількість архівних матеріалів, – пише Ярослав Дашкевич, – образно кажучи, тонни, якщо не десятки тонн, котрі мають безпосереднє й опосередковане відношення до історії євреїв України – до їх етнічної історії, до їх релігійної історії, до історії єврейської культури та іншого – лежать мертвим капіталом...»².

Леонід Плющ, який добре розумів обмежені можливості просвітництва у боротьбі з негативними міфами взаємосприйняття, звертає увагу на історичну свідомість

¹ Дзюба Іван. Вступне слово // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 3.

² Дашкевич Ярослав. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (ХХІ – початок ХХ ст.) // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 26.

сучасників. «Фактом є те, що в Україні українці не знають єврейської історії, а євреї – української. Більше того, євреї України не знають своєї, а українці – своєї культури. На такому ґрунті важко очікувати чогось іншого, окрім міфів, в більшості позитивних – про себе, і негативних – про інших. Можливо, саме в цьому – центральна причина взаємно шовіністичних міфологій. Щоб глибоко пізнати чужу культуру, потрібно знати свою. Але і свою можна зрозуміти, тільки знаючи інші»¹, – писав він.

Можливо, найбільші надії автори покладають на нові умови життя як євреїв, так і українців – життя у своїх національних державах – Україні та Ізраїлі. «Обидві держави, – пише Тарас Возняк, – знаходяться ще у стані становлення. В Україні існує велика єврейська громада, а зі свого боку новітня єврейська культура просто вкорінилася в Українську землю, багато що в ній народилося і сформувалося саме в Україні... Український контент, як би його не називали – польським, російським чи австрійським, – все одно буде значною домінантою нової єврейської культури. З іншого боку, Україна не може недооцінювати ваги і впливу світового єврейства, а Ізраїль – величини і можливої ролі України в Європі і у світі. Плідним мав би бути і взаємообмін досвідом державобудівництва... Великими є також проблеми відродження рідних мов»².

І, нарешті, він же формулює філософську, етнічну максиму: «...ми повинні усвідомлювати, на чому були побудовані як Ізраїль, так і Україна – на вселюдському прагненні до Спасіння. А вже далі кожному обирати своє. Чи зречемося ми цього шляху чи ні – такою й буде наша

¹ Плющ Леонід. Роль шовіністичної мітології в міжнаціональних стосунках // Світ. Часопис Народного Руху України. Спеціальний випуск. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». К.: Світ, 1991. № 3–4. С. 4.

² Возняк Тарас. Відродження держави і людини: аспект обіцяного краю та спасіння // Там само. С. 143.

подальша доля. Тим більше, що попередження Голодомору й Голокосту вже прозвучали»¹.

Цим текстом Тараса Возняка я хотів би завершити свій огляд. Безумовно, він не є повним. Однак, я думаю, що основний корпус ідей в обзорі висвітлено, і сподіваюсь, що неупереджений читач оцінить і чесність, і глибину, і делікатність текстів представлених авторів.

Виникає природне запитання: а чи були інші тексти, інших концепцій і поглядів, агресивні і недоброчливі?

Безумовно були. Але їх аналіз може бути темою іншої статті. Слава Б-гу, інших текстів було значно менше, та й за напрямом думки, за етикою вони інакші. І їх автори не є моральними авторитетами в незалежній Україні. Усе це й дозволило мені не включати їх до цього огляду. Адже я, разом із моїми українськими друзями, стурбований пошуками істини і шляхів взаєморозуміння між людьми й народами.

¹ Возняк Тарас. Відродження держави і людини: аспект обіцяного краю та спасіння // Філософська і соціологічна думка. К., 1994. № 5–6. С. 143.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ХАННИ АРЕНДТ

Божевілля ХХ ст. було таким масштабним та вражаючим, що досягнути його, а тим більше проаналізувати складові та чинники мало хто наважувався. Чим можна було пояснити незнані доти механізми самознищення людства? Адаже в двох світових війнах століття загинуло більше людей, ніж в усіх війнах попередньої історії. Чим пояснити стрімку переможну ходу в країнах Європи тоталітарних режимів, для яких вбивство мільйонів було вже не етичною, а технологічною проблемою? Вживання людства та збереження надбань його культурного досвіду чи не вперше в історії стало центральною проблемою цивілізації.

Звичайно, і вчені, і політичні діячі, і люди культури намагалися досягнути ці події. Однак, з різних причин, переконливих версій європейської історії першої половини ХХ ст. майже не існує. У кращому випадку декому з мислителів вдавалося досягнути локальні проблеми, проаналізувати певні клітини тих ракових пухлин. Багато хто з дослідників взагалі не витримав напруження – множилися тексти «самоненависті духу», деморалізації, заперечення пізнання, які, своєю чергою, поглиблювали кризу цивілізаційного розвитку.

Однією з найпереконливіших інтелектуальних альтернатив цьому розпаду та деградації духу в другій половині ХХ ст. стала робота Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму». Крок за кроком, у традиціях раціонального пізнання дослідниця аналізує європейську історію

XIX–XX ст., виявляючи ідеї та події, які вели людство до-рогою в нікуди.

* * *

Своє дослідження витоків тоталітаризму Ханна Арендт починає здалеку – з другої половини XIX ст., зосереджено вдивляючись у структурні зміни тогочасного світу, аналізуючи його ідеологічні доктрини. Арендт абсолютно точно фіксує ті знакові зміни, події, ідеологеми, які з часом набудуть для людства катастрофічних наслідків.

Найперше авторка звертає увагу на те, як антимонархічні революції поступово змінюють самоідентифікацію національних спільнот. У суспільній свідомості європейських народів утверджуються ідеї національної солідарності як солідарності людей спільного походження. «Духовна єдність християнських народів поступилася місцем множині націй», – формулює Ханна Арендт¹. Народжується новий тип національного почуття, не знаний доти, що обожнює національні спільноти, а не людину – творіння Боже.

Індустріалізація, що стає однією з найважливіших ознак розвитку, продукує «зайвих людей» – викинутих із суспільства. І от уже на політичну арену суспільного життя виходять нові спільноти – юрба, натовп. Це ситуативні об'єднання людей, солідарних між собою в запереченні усталених механізмів життя держави та суспільства. Тогочасні інтелектуали симпатизують юрбі в народницьких теоріях, стверджуючи, що «голос народу – то голос божий». А юрба тим часом розхитує правові основи співжиття в намаганні утвердити право сили в умовах беззаконня. Дуже швидко юрбою заволоділи демагоги та провокатори, каналізуючи стихійну активність нових люмпенів проти організованого суспільства.

¹ Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. 2-е вид. К.: Дух і Літера, 2005. С. 238.

Ханна Арендт детально зображує, як новоявлені дарвіністи – ідеологи того часу, – відкинувши цінності юдео-християнської цивілізації, будують теорії суспільного розвитку як боротьби класів, рас, націй за аналогією до теорії боротьби видів. Для пояснення такої боротьби з'являються перші расистські теорії. Із вражаючою легкістю практично в усіх країнах Європи вони завойовують дедалі більше прихильників, стаючи чи не найвпливовішими ідеологіями межі століть.

Знов-таки, суперечності індустріалізації, суспільного розвитку народжують велику кількість безправних груп населення, яким не знаходиться місця в національних державах. У своїх поневіряннях вони шукають притулку, але суспільство виявляє майже абсолютну байдужість до їхніх проблем, до їхнього місця в людській спільноті. У цьому контексті автор докладно аналізує долі єврейських спільнот в європейських країнах, їхні ролі в міждержавних взаєминах, у становленні і розвитку фінансових систем тогочасної Європи; а далі – трагічні долі єврейських громад Європи, що стають жертвами процесів розвалу системи національних держав континенту. Ханна Арендт переконливо показує перетворення антисемітизму з малопомітної теорії на впливову ідеологію, яка згодом відіграє одну з найстрашніших ролей в ХХ ст.

* * *

Увага дослідниці концентрується на аналізі проблем та суперечностей початків імперіалізму.

Національний капітал, що стикається з державними кордонами, легко відкидає їх та втягує держави та суспільства в процеси експансії. Економічна криза перевиробництва стає найпотужнішим локомотивом цього потягу. За експансією капіталу з необхідністю експортується державна влада. І от уже поліція та армія посідають найвищі шаблі в ієрархії влади. У пошуках ідеологій,

адекватних цим станам імперіалістичного розвитку, чи не найпрестижніше місце дістається расистським теоріям з їхньою дихотомією: «ми – вони» (де вони – вторинні, нижчі, зайві, а ми – володарі, «носії прогресу» та люди майбутнього). Расистські ідеології впевнено займають провідне місце в суспільній думці. Їх засвоює та пропагує численний корпус бурів – бюрократів-расистів, які володарюють в колоніальній Африці, відстрілюючи «туземців». Та світ не чує цих передсмертних зойків. Світ не помічає вбивств мільйонів африканців як продовження поділу на своїх і чужих, де ціна поділу – життя.

На теренах африканського континенту народжується нова цивілізація, з расизмом як домінуючою ідеологією. У ній людське життя не є цінністю, а закони права не діють. «Вмотивованість прибутком», яка була доти рушієм розвитку суспільств, з легкістю відкидається, і її заміщує політична сваволя расистів.

У цій ситуації навіть християнство – найвпливовіша традиція Європи попередніх століть – стає нездатним приборкати «небезпечні перекручення людської самосвідомості», – пише Ханна Арендт¹. Ну, а вже за тим «сцена історії була цілком обладнана для всіх можливих жахів», – узагальнює дослідниця.

* * *

Суперечності світу на межі XIX та XX ст. вилилися в Першу світову війну. Вона стала ключовою подією епохи і визначила більшість подій наступних десятиліть, якщо не долю всього XX ст. Час до і після цієї події «розмежовані не як кінець старого і початок нового періоду, а як день до і день після вибуху», – писала Ханна Арендт².

Ця війна зруйнувала повагу націй до законів та звича-

¹ Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. 2-е вид. К.: Дух і Літера, 2005. С. 224.

² Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму. С. 299.

їв. Цінностями ставали нещадне руйнування, хаос та руйна, тероризм та революційний фанатизм охоплювали все нові групи населення. Безробіття, за незначними винятками, поглинало цілі нації. Величезні маси людей майже водночас стали зайвими світу, стали жертвовними групами цивілізації, на яких не поширювалися закони і право. Вони стали вигнанцями світу, і мільйони людей було віддано на розправу поліції. Тогочасний світ наче спеціально зібрав таку кількість суперечностей і болю, що розв'язати та усунути їх в рамках існуючих політичних систем було неможливо.

Ханна Арендт аналізує структурні економічні, політичні та ідеологічні складники тогочасного світу.

Вона вдивляється у механізми поширення жорстокості, насильства, які заступали ліберальні засади в будівлі суспільного життя, бо останні виявилися неспроможними захистити людей в новому світі. Авторка досліджує етапи розвитку революційного фанатизму, а також становлення тоталітарних ідеологій як міфів масової свідомості, що поширювалися з неймовірною швидкістю в суспільствах розпаду.

Організоване насильство поступово заступає право, і влада зосереджується в руках поліції. Новоявлені вожді отримують важелі для маніпулювання людством у безпрецедентних масштабах, воліючи не мати жодних обмежень. Витворюються відповідні ідеологічні доктрини, для яких зміст більше не є серйозною проблемою – настає «орвелівський світ».

Нові еліти, зосередивши в своїх руках монополію влади, намагаються нехтувати практично всім: домінантною стає їх сваволя. Ханна Арендт переконливо доводить, що у світі в той час постала цілком нова і безпрецедентна концепція влади. Її характеризують «нехтування прямими наслідками, а не безпощадність; знекорінення й нехтування національними інтересами, а не націоналізм;

презирство до утилітарних мотивів, а не безоглядне переслідування власних інтересів»¹.

Тоталітарний світ – а він постав у значній частині Європи – з цього часу визначає правила життя на своїх територіях. Своїми він вважає і території, і нові землі, які поглинає з неймовірною швидкістю, катастрофічно зменшуючи простір демократичної цивілізації.

Вибудовуються системи концентраційних таборів – найпослідовніші інституції тоталітарних режимів. У них людей відокремлювали від життя інших людей, а потім знеособлено вбивали. Світ за парканами концтаборів поступово наближався до рівня божевілля всередині них. Ставало зрозумілим, що тоталітаризм прагнув не так влади над людьми, як системи, коли люди не потрібні, – писала Ханна Арендт. Подальші події відомі: зіткнення двох тоталітарних режимів – нацистського і радянського, яке призвело до руйнування фашизму. В такий спосіб відбулося падіння одного з режимів. Згодом, хоча й набагато пізніше, конає і радянській тоталітаризм. Ціна цих «перемог» – знівечені долі десятків мільйонів безневинних жертв. Але чи ця ціна остаточна? Навряд.

Тоталітарні спокуси переслідуватимуть людство ще довго. Може, тому, і саме тому, актуальність «Джерел тоталітаризму» Ханни Арендт важко переоцінити, особливо в нашій країні, де кожна родина, кожний клаптик землі пам'ятають ті жахи, які ще довго будуть впливати на сьогодення і майбутнє.

* * *

Спротив тоталітаризмові Ханна Арендт не досліджує, це тема інших авторів. Проте вона подає блискучу філософську формулу альтернативи нацизму та сталінізму. «Кожен кінець в історії неминуче містить новий початок;

¹ Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. 2-е вид. К.: Дух і Літера, 2005. С. 469.

цей початок є обіцянкою, єдиною “звісткою”, що кінець здатний породжувати. Починання, перш ніж стане історичною подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. “Initium ut esset homo creatus est” – “Початок покладено, людину було створено”, – сказав Августин. Це починання забезпечується кожним новим народженням; воно і справді – у кожній людині¹.

Отже, як часто повторювали у ХХ столітті: «Надія вмирає останньою». Живемо і будемо жити, добре пам’ятаючи і осмислюючи минуле.

¹ Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. 2-е вид. К.: Дух і Літера, 2005. С. 534.

ГОЛОКОСТ. БАБИН ЯР. СЬОГОДЕННЯ

Одна з кращих книжок, що розповіли світові про трагедію голодомору в Україні 1932–33 років, починалася такою думкою: знищення мільйонів євреїв у Другій світовій війні потрясло Європу, стало фактором осмислення провини цивілізації ХХ століття. Голод в Україні на початку 30-х років, який забрав щонайменше 7–8 мільйонів українців, і досі невідомий світові, невідомий самим українцям.

Я хотів би трохи доповнити цю думку: про трагедію євреїв знав світ, але мало що знали євреї в колишньому Радянському Союзі. Ідеологи радянської влади все робили для того, щоб народи не знали своєї історії, бо те знання неминуче спонукало б до пошуку винних у трагедіях. Зрозуміло, що в цьому випадку комуністи виявились би не кращими від нацистів.

Отож, я спробую розповісти українському читачеві про Голокост – катастрофу європейського єврейства під час Другої світової війни. (Бо кожному народові треба поховати своїх мертвих, в прямому і переносному сенсі, – розповівши про них. Адже не поховавши їх, людям жити важко).

* * *

Завоювання нацистами влади в Німеччині поклало початок масовим антисемітським акціям. На перших етапах це було обмеження євреїв в економічних, а потім і в громадянських правах. Реакцією на це стала еміграція близько

300 тисяч євреїв (60 відсотків єврейського населення Німеччини). Решта – 200 тисяч – загинула в концтаборах чи просто була вбита у власних будинках. Еміграція євреїв ускладнювалася тим, що не було куди емігрувати, – в усіх країнах діяли квоти на еміграцію. І євреї залишилися сам на сам зі своєю трагедією. Світові до цього було практично байдуже.

Напередодні аншлюсу в Австрії мешкало 185 тисяч євреїв. 65 тисяч із них були вбиті, решта емігрувала.

Із 118 тисяч чеських євреїв від рук нацистів загинуло 75–80 тисяч.

У 1938 році в Угорщині мешкало 450 тисяч євреїв. Після приєднання Північної Трансильванії у 1940 році під владою Угорщини опинилося 752 тисячі євреїв. Тільки 100 тисячам із них пощастило вижити. Лише в Освенцім було відправлено 445 тисяч угорських євреїв.

Напередодні Другої світової війни у Польщі проживало 3 млн 350 тис. євреїв. Близько 3 млн із них загинуло від рук нацистів та їхніх союзників. З 350 тисяч тих, що вижили, 200 тисяч врятувалися в Радянському Союзі, приблизно 100 тис. – у партизанах, у таборах тощо. Трагічно відомі етапи цього скорботного шляху: Треблінка – 870 тисяч, табір Бельжець – 600 тисяч, Собібор – 250 тисяч, Майданек – 60 тисяч, Освенцім – 1 млн 275 тисяч.

До війни в Словаччині мешкало 137 тисяч євреїв. 40 тисяч із них потрапили до Угорщини, коли вона анексувала Закарпаття. 90 тисяч словацьких євреїв депортовано до Освенціма, Треблінки, Собібору. Загалом 110 тисяч євреїв Словаччини загинуло в концтаборах.

Із 350 тисяч французьких євреїв загинули 77 тисяч. Частина людей врятувались, емігрувавши до Іспанії, Швейцарії та на північ Африки.

Перед окупацією в Бельгії мешкало 90 тисяч євреїв. Близько 40 тисяч із них було відправлено в табори смерті

до Польщі, 25 тисяч емігрували до Франції, щоб там розділити долю французьких євреїв.

Із 140 тисяч членів єврейської громади Голландії пережили війну тільки 35 тисяч.

До війни в Люксембурзі проживало 3,5 тисячі євреїв. З них майже 2 тисячі було відправлено до таборів смерті.

Із 750 тисяч євреїв Румунії 350 тисяч загинули. Спочатку погром влаштувала румунська влада. Опісля дії німців та румун координувалися.

У Югославії до війни проживало 78 тисяч євреїв. 60 тисяч із них загинули в Треблінці, Освенцімі, були вбиті хорватськими націоналістами-ушташами.

Із 77 тисяч євреїв Греції загинули близько 65 тисяч. Більшість із них – в Освенцімі.

У деяких країнах Європи суспільству вдалося врятувати євреїв від геноциду.

7200 данських євреїв були переправлені човнами до Швеції. Майже 500 євреїв, яких нацисти схопили під час облави, було кинуте в Терезієнштат. У 1945 році вони повернулися живими на батьківщину.

Євреї Фінляндії – 2 тисячі осіб – врятувалися завдяки тому, що уряд не виконав вимогу Гітлера про депортацію євреїв із країни.

57-тисячна єврейська громада Італії здебільшого вижила завдяки відмові Беніто Муссоліні відправити євреїв на загибель. Під час окупації півночі та центру Італії німцями у 1943 році загинуло близько 8 тисяч євреїв.

Майже без втрат пережили страшні роки євреї Болгарії – 50 тисяч осіб. Цьому сприяли парламент, церква, королівський двір цієї країни.

І останнє. На території, анексованій Радянським Союзом, включаючи близько 200 тисяч біженців, перед війною мешкало 1 млн 750 тисяч – 1 млн. 800 тисяч євреїв (узагалі на території СРСР на той час знаходилося 2,75–2,9 млн євреїв). Близько 1 млн 100 тис. євреїв встигли евакуюватись

на схід. Решта – майже всі, хто залишився, – загинули. До них слід додати 120 тисяч євреїв-військовослужбовців, що загинули як бійці Радянської армії, та ще 80 тисяч розстріляних у таборах для військовополонених.

Це – страшний мартиролог. Більшість його даних я взяв із книжки Іцхака Арада «Холокост» (Іерусалим, 1990).

Майже не відомі нашій громадськості і спроби осмислення трагедії єврейською та світовою думкою. Розуміючи, що тема невичерпна, я зупинюся на деяких її питаннях.

Трагедія європейського єврейства відбувалася при вражаючій байдужості народів та урядів цивілізованого (?) світу.

Наведу лише деякі факти:

- Дві міжнародні конференції з проблем біженців (у Швейцарії та на Бермудських островах) перетворились на фарс і виразно показали німцям, що світ не готовий допомагати євреям.

На початку війни держдепартамент США доклав багато зусиль, щоб інформація про нацистські звірства не проникла в мас-медіа – урядовці боялися, що суспільство жадає допомоги жертвам.

- Кораблі «Сан-Луї» та «Струма» з єврейськими біженцями на борту не отримали дозволу Англії, а потім США на прибуття до Палестини. Люди зі «Струми» загинули, з «Сан-Луї» – дивом вижили, але не завдяки американцям чи англійцям.

- За весь час геноциду єврейського народу союзні держави не ухвалили жодного документу, який би засуджував нацистські звірства.

- Країни антигітлерівської коаліції практично нічого не зробили, щоб перешкодити депортації євреїв Європи до концентраційних таборів у Польщі. Навіть сотням парашутистів із Палестини, які висловили бажання врятувати своїх братів та сестер, не було дозволено взяти

участь у бойових діях. «Табори не можна було бомбардувати зі стратегічних міркувань, євреям не можна було давати в руки зброю з політичних міркувань», це означало б визнання Ерець-Ізраелю, – пише Е. Беркович.

- Євреї, що залишалися на радянській території, практично нічого не знали про антисемітський геноцид, учинений німцями в Європі. Хто в тому винний? Звісно, сталінський тоталітаризм, який знищив громадянське суспільство, в тому числі всі форми об'єднання євреїв, та тримав своїх громадян в інформаційному вакуумі.

- Навіть на пропозицію прийняти 20 тисяч єврейських дітей Америка відповіла «ні». (Та, може, це випадковість? Факти впевнено свідчать, знов-таки, – ні! Опитування суспільної думки в квітні 1939 року показало, що за збільшення квоти для емігрантів голосували лише 8,7 відсотків громадян, проти – 83).

- Мовчали і церква, і Папа в Ватикані. А деякі із служителів повторювали антисемітські догми минулих часів: «Це кара євреям за смерть Ісуса» (Діяльність окремих священників з врятування євреїв була їх особистою позицією як громадян).

Гадаю, що досить інформації. Вона, як на мене, сприяє чіткішому розумінню тих часів. (Зовсім не зайва вона і в сьогоднішніх думках та сподіваннях наших народів на те, що світ нам допоможе. Певен, тільки ми самі можемо допомогти собі. І ніхто інший).

Як збагнути цю байдужість одних людей до загибелі інших? Чим пояснити?

Мабуть, відповіддю на це питання будуть і безсилля європейських народів перед нацизмом, і зовсім недостатньо потужний як на той час – та й тепер, – механізм солідарності народів в ім'я збереження цивілізації та життя на землі, і аморальне «моя хата скраю» низки держав та народів (ілюзія, що коли вбивають інших, то в тебе залишається шанс вижити), і історичне протистояння

іудейської та християнської цивілізацій, і трагічне політиканство державних лідерів, яке коштувало сотень тисяч і мільйонів життів... Мабуть, цей перелік можна продовжувати. Та питання: «Чи врахує людство цей урок?» – мабуть, сьогодні найактуальніше. На жаль, мертвих вже не повернути. Дай Б-же, щоб поталанило вижити живим...

Ще один аспект трагедії вартий уваги: як же так сталося, що мільйони людей покійно йшли на смерть? Та чи покійно йшли? Чи ми про це також майже нічого не знаємо?

Один із найсумлінніших дослідників цієї теми, ізраїльський письменник К. Шабтай (до речі, сам дивним чином порятувався в концтаборах), докладно аналізує цю тему. Він пише про те, що євреї Європи практично не мали можливості боротися. Він розповідає і про поведінку людей інших національностей у нацистських таборах (їх було близько 5 млн осіб). І хоча вони перебували в кращих умовах, ніж євреї, повстань серед них практично не вибухало: голод, знущання, холод, абсолютне безправ'я деморалізували людей. Майже без спротиву німці знищували і польську інтелігенцію, і польське офіцерство. А мільйони бійців Радянської армії, які в перші місяці війни опинилися в полоні. Чи знаємо ми щось про їхні повстання? Майже ні.

Можливість самооборони залежала від багатьох обставин. Треба було мати надію, якісь ресурси, зброю. Адаже і Варшавське повстання відбулося лише після п'яти років неволі. Євреї жили в різних країнах, не мали своєї держави, а коли приходили німці, вони позбавлялися громадянських прав, їх віддавали на розправу і німцям, і місцевим «добродіям». В той час, писав Е. Беркович у вищезгаданій книзі, вся Європа збожеволіла від ненависті і кровожерливості. А в центрі цієї оргії опинився народ, який не мав національного керівництва та військових традицій.

Диявольська, цинічна нацистська програма знищення єврейства була розроблена так, що жертви майже до

останніх днів не знали, що їх везуть на загибель. А потрапляючи до таборів чи гетто, вони вже не цінували життя, яке було страшним та принизливим, і багато хто жадав смерті як визволення.

І все ж акти протидії були, навіть у цих страшних умовах. Світ знає про повстання у Варшавському гетто та у Вільно, Львові, Кракові, Бендіні, Бродах, Тирново, Гродно... Були повстання і в Треблінці, Освенцімі, Собіборі. А скільки повстань залишились невідомими тому, що всі повстанці загинули? Майже випадково стало відомо, що останні з в'язнів табору Шавне беззбройними накинулися на своїх конвоїрів і майже всі загинули.

Незважаючи на небезпеку, існували десятки єврейських партизанських загонів і в Польщі, і в Білорусі, і в Україні... Як і в багатьох інших випадках, про це майже невідомо нашим громадянам.

А скільки було актів вияву людської гідності серед приречених – від останнього походу Януша Корчака разом із дітьми до такого ж шляху варшавських рабинів зі своїми братами на смерть (їм була запропонована можливість спасіння, але вони відмовилися від неї).

Ця тема безмежно широка, і я розумію, що будь-яке перо безсиле перед осмисленням трагедії такого масштабу, як Катастрофа. Мабуть, лише через сто чи двісті років дослідники матимуть можливість об'єктивно до неї підійти. Сучасникам це все ще болить, волає до них. Це долі близьких: батьків, дідів, кровних родичів.

* * *

У Катастрофи європейського єврейства є свої символи. Один із них – Бабин Яр. Жодного серйозного наукового дослідження цієї теми не існує. Навіть кількість знищених називають наближено – від 34 до 200 тисяч. Це європейці знають вбитих поіменно, ми ж і досі рахуємо кількість жертв Другої світової війни на території колишнього

Радянського Союзу від 20 до 40–50 мільйонів. Бабин Яр для світу став символом трагедії. Для влади він був одним із «об'єктів», якого дуже бажали позбутися (як і Биківні, як і Києво-Могилянської академії, як і Катині...). А чого варта була боротьба суспільства за пам'ятник у Бабиному Яру, ігнорування владою ряду блискучих проєктів і встановлення, нарешті, символу із скульптурної класики сталінізму, який не має жодної ознаки єврейськості цієї трагедії? А потім були спроби розбудови на кістках загиблих парку розваг. Дивом не побудували. А ще потім – цинічний розгін людей, що приходили в роковини розстрілів на це місце Б-же, я пишу про хронологію цинізму, паплюження пам'яті народу, знущання над найсвятішим – прахом загиблих, – і розумію, що в той страшний час у цьому не було чогось особливого... Чи не так страшно вбивали пам'ять в інших народів, коли для українців «не було» ні історії УПА, ні книжок Грушевського та Винниченка, коли самих українців убивали не фігурально, а фізично тисячами тільки за те, що не погоджувалися бути манкуртами. А яка страшна історія виселених – депортованих Сталіним, – народів: кримських татар, німців з України та Росії, калмиків...

Все так. Я не вип'ячую свій біль, і біль мого народу. Але я хочу, я повинен про це знати. І мої діти повинні знати. І ви, і ваші діти, читачу. Щоб це ніколи не повторилося. Ніколи! Із жодним народом світу.

* * *

Ілюзії, якими жили люди на початку ХХ століття, що ось-ось прийде гармонія націй, держав, економіки, розвіялися дуже швидко. Жоден із етапів життя не був таким страшним і людиноненависним, як цей. Божевільня першої та другої світових воєн, ГУЛАГу та Кампучії, геноциду вірмен та євреїв, штучного голоду в Україні і страхіть маоїзму сьогодні продовжується в Югославії, Вірменії, Азербайджані, Придністров'ї.

Невже це неминучий шлях розвитку людства? Невже напередодні нового тисячоліття ми неспроможні зупинити цю ланцюгову реакцію знищення один одного?

Я розумію, що нема універсальної відповіді на це питання. Кожну проблему, кожне протиріччя треба вирішувати по-своєму. І не випадково, щоб вижити, щоб якось координувати дії різних держав і народів, створено Організацію Об'єднаних Націй, започатковано Гельсінський процес зі співробітництва та безпеки в Європі, тривають інтенсивні пошуки інших шляхів порозуміння на Землі. А пошуки нових шляхів людства складаються з пошуків кожного із народів, на кожному конкретному етапі його історії.

На етапі створення народом України своєї держави, коли трагічний досвід минулого маємо осмислити якнайглибше, коли з'явилася надія відродження культур народів України, і в тому числі єврейського, я питаю людей: про Голокост, про Бабин Яр, про здатність людства врахувати трагічні уроки минулого, про надії, якщо не на щастя в майбутньому, то на виживання. На ці питання люди повинні мати відповідь.

Я дуже вдячний всім, хто відповів мені на анкету. Частину тих відповідей я пропоную увазі читачів. Але спочатку питання.

I. Що означає для вас Бабин Яр? Як він увійшов до Вашого досвіду життя? Чи жива для Вас пам'ять Бабиного Яру?

II. Як Ви вважаєте, чи є у народів України, світу пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв, вбивство безвинних дітей, жінок, старих людей. Чи серед безлічі божевіль ХХ століття це море крові вже непомітне?

III. Уроки Освенціму, Треблінки, Бабиного Яру... Чи не метафора це? Адже тільки-но були Кампучія, Сумгаїт, Баку... Чи засвоїли ми уроки історії? Якщо ні, то чи ще маємо надію на це?

IV. Як, на Вашу думку, чи здатне людство на порозі третього тисячоліття захистити себе від самогубства? Чи створять люди бар'єри божевілля вбивств? На що надія?

Гелій Аронов, письменник (Київ)

I. Коли я був значно молодшим, то міг би відповісти на це запитання однозначно: «Біль, рана, скорбота». Все це, звичайно, залишилось і нині, але з роками до цього приєдналося і навіть стало урівень, здавалося б, недоречно тут почуття сорому. Адже «мертві сраму не імуть», а жертв, учасників і співучасників трагедії переважно вже немає серед живих.

I тим не менше – сором, сором за людей, які перестали бути людьми від усвідомлення своєї сили і підкріпили це усвідомлення пролітою кров'ю. Сором за людей, які так швидко (за лічені дні!) стали на бік сили і, якщо не із завзяттям, то з готовністю, погодилися на роль співучасників. Сором за людей, які замовчуванням або прямою брехнею обманули приречених, причому пряма брехня фашистів їхньою логікою пояснювана, а брехню «рідної влади», яка знала про уготовану для своїх громадян долю, але не вважала за потрібне сказати їм правду: «Ви приречені! Рятуйтеся!» – пояснити складніше. Боялися паніки? Не хотіли бентежити покинуте місто? Чого варті ці резони порівняно з можливістю врятувати тисячі, нехай – сотні, нехай – десятки, нехай – хоча б одного. Ні, інакше як зрадництвом цього назвати не можна, і мені соромно за людей, які уже 50 років мовчать про це.

Соромно мені і за киян, яких не зачепила акція 29 вересня. Знаю, були між ними і ті, що жажнулися, і ті, що співчували, і ті, що рятували. Кажу не про них, як і не про тих, хто зловтішався, видавав, мародерствував. Кажу про багатьох і багатьох, які сприйняли трагедію без радості, але й без особливої печалі, майже байдуже, буденно. Розумію, що вони уже були привчені всім своїм радянським життям

реагувати лише по команді, все розумію. Але соромно все одно.

А найтяжчий сором відчуваю за убитих. Ні, вони ні в чому не винні. Обдурені, зраджені, вони пішли на закляття і загинули. І справа не в тому, що не було спротиву: він виключався за тих обставин. Соромно, що вони дозволили себе обдурити і зрадити, соромно, що не могли захистити своїх дітей відчаєм, хитрістю, дивом. Так, соромно, що не відбулося дива, адже там, де не трапляється диво, відбувається трагедія. І вона відбулася. Можливо, хоч вона щось змінила в світі, щоб не було так соромно за нього.

II. Свого часу я сформулював «геометричний закон пам'яті». Звучить він так: «Сила пам'яті про подію обернено пропорційна віддалі від точки, де вона відбулася, до точки, де знаходиться потенційний хранитель пам'яті». Відповідно до цього закону пам'ять про Бабин Яр уже нині обмежується вельми вузьким колом людей, так чи інакше пов'язаних із Києвом, а ще точніше, – з київським єврейством. У мене є особисті спостереження, які свідчать про те, що люди, котрі жили під час трагедії поблизу Києва (в радіусі 25–50 км), сприйняли звістку про неї просто як ще одну реальність війни, не більше того. Нащадкам цих людей поняття «Бабин Яр» практично нічого не говорить.

III. На це запитання можна було б відповісти двома словами: «Сумгаїт і Баку». Це було б відповіддю і на IV запитання. А втім, уроки історії – реальність рівно настільки, наскільки реальність є самою історією. Люди, здатні мислити історично і які знають історію, здатні зробити висновки з неї. Саме вони, осмислюючи спокусу само- і взаємознищення, що міститься в природі людини, здатні створити перепони геноциду. В них немає нічого надприродного, на жаль, це все ті ж демократичні механізми, покликані не дати виплеснутись ницим інстинктам, не

допустити створення суспільних або національних формацій, що базуються не на загальнолюдських цінностях.

Алік Бабьонишев, історик (США)

I. Бабин Яр (як і Освенцім, і Колима, Камбоджа Пол Пота) – це одна з чорних дір всесвіту, що загрожує поглинути людську історію, пастка на шляху розвитку цивілізації, яка ставить під сумнів сам факт прогреса у розвитку людства. Для мене виявилася важливою історія боротьби за пам'ять про нього в хрущовсько-брежневські часи: зібрання людей у річниці, спротив влади, спроби замити яр піском і, нарешті, потворний пам'ятник. Усе це – доля мого покоління, усвідомлення ним своєї відповідальності.

II. Гадаю, не повинно бути злочину такого роду, який не має пам'ятника (пам'яті). Якщо нині здається, що перед нами суцільне море крові і насильства, борг істориків відтворити справжню картину, згадати кожную жертву, незалежно від національної приналежності.

III. Людство в цілому винесло з Другої світової війни серйозний урок. Але він зрозумілий в достатній мірі лише у розвинутих країнах. Країни третього світу його не засвоїли, адже націоналізм здавався їм власним шляхом розвитку. Це стосується і народів колишнього СРСР, а частково і народу Ізраїлю.

IV. Механізмом виживання уявляється реальна переоцінка цінностей, що невідворотно відбувається в світі з підвищенням рівня цивілізованості. Сучасну ієрархію цінностей можна умовно позначити як: людина (особистість), народ (культура, історія), держава (суспільство). Визнання абсолютної безкінечної цінності особистості служить моральною перепоною до самознищення людства в найближчому майбутньому. Механізмом буде слугувати величезний науково-економічний потенціал розвинутих країн.

Михайло Білецький, науковець (Київ)

I. Склалося так, що в мій життєвий досвід Бабин Яр увійшов одним із найперших дитячих вражень. Точніше, не сам Бабин Яр, а атмосфера його очікування. Я пам'ятаю, як в одну з перших ночей після вступу до Києва німців наші сусіди по комунальній квартирі на Пушкінській вулиці чомусь – звичайно, від неояснимого страху, – спалюють у печі свої релігійні книги; досі пам'ятаю ці товсті книжки у важких палітурках із дивними єврейськими буквами. Через кілька днів цих людей було вбито в Бабиному Яру.

Мені було тоді шість років. Не пам'ятаю у своєму дитинстві якихось розмов про те, але, гадаю, що на підсвідомому рівні в картину світу дитини вписалися масові вбивства невинних людей як невід'ємна частина і норма цього світу. Можливо, з цієї причини я ще школярем відчув дух таборів, який витав над моєю країною, і з перших почутих слів повірив у Голодомор в Україні.

Для мене і сьогодні головна проблема і головне прокляття нашого століття – вбивства невинних людей, що тривають і досі. І головна мета для тих країн, де вони відбуваються, і для усього людства – навіть більш важлива, ніж зробити людей ситими й багатими, – зупинити ці вбивства.

II. Я гадаю, що в європейській свідомості ХХ століття геноцид євреїв відіграє особливу роль: не перший за часом, він виявився першим, який сколихнув громадську свідомість і совість; саме через нього сприймалися інші – сталінський, полпотівський, ленінський. Не беруся сказати, наскільки цей геноцид асоціюється саме з Бабиным Яром.

III. Пам'ять про масові геноциди як стан совісті є в одних людей і відсутня в інших. Вона не однакова у різних народів. Хочеться думати, що в крайньому випадку у народів Західної Європи і Північної Америки вона достатньо

сильна, аби виключити можливість повторення в них Бабиних Ярів. (Хоча як не згадати лейтенанта Келлі?).

Не беруся судити про азіатський та африканський світ – іноді здається, що там про ці проблеми взагалі не чули.

Але особливий біль викликає те, як слабо засвоєні уроки Бабиного Яру на тому географічному і людському просторі, членом якого я звик себе вважати, що нині називається колишнім Радянським Союзом. Тисячі вбитих, сотні тисяч біженців. І не видно сил, які могли б це зупинити.

Необхідно усвідомити, що відповідальність за масові вбивства, здійснювані в недемократичних і не досить цивілізованих країнах, лягає також на нації демократичні і цивілізовані. Їхня байдужість і бездіяльність слугує тлом, що дозволяє здійснювати ці вбивства. Європейці і північноамериканці часто виявляють дивну байдужість до крові, що проливається за межами їхніх континентів, начебто там ця кров має іншу ціну. Ми погано пам'ятаємо слова Джона Донна: «Дзвін дзвонить по тобі». Чи багато хто пам'ятає про геноцид, який можна співставити з єврейським, який випав на долю іншого народу – вірмен? Чи змовчить людство і цього разу, прийнявши тезу, яка нав'язувалася, нібито доля і саме право на життя національної меншості є внутрішньою справою суверенної держави?

Я гадаю, що єдиний засіб покінчити з геноцидами, що продовжуються, – усвідомлення всім людством своєї відповідальності за них. Повинен бути розроблений ефективний механізм міжнародного контролю і втручання в разі геноциду і масових порушень прав людини. Людство повинно відучити тоталітарні режими від їх традиційних уявлень про масові злочини як про їхню внутрішню справу, що не допускає втручання. Захист курдів від Саддама Хусейна – перший приклад такого роду, що вселяє надію.

На жаль, такий механізм може бути ефективним лише у випадку, якщо злочинний режим і злочинне суспільство на кілька порядків слабші від цивілізованих націй, що об'єдналися.

IV. Як же забезпечити, щоб знову не виникла держава-монстр, що вбиває своїх громадян і становить загрозу усьому людству? При сучасному рівні озброєнь – загрозу смертельну. Саме в цьому полягає одна з головних проблем виживання людства. Вірогідність виникнення такої держави не така вже й мала. Зокрема, де-небудь і на безкрайніх просторах нашої імперії, що розпадається. Для мене жахливим симптомом послужили відверто проголошені плани колишнього кандидата в російські президенти і в майбутньому – в союзні (що набрав, до речі, сім мільйонів голосів виборців) – плани геноциду прибалтійських народів.

Відповіді на поставлене запитання я, звичайно, не знаю. Хотілося б тільки, щоб усі ми, – а особливо політичні діячі в нестабільних і потенційно небезпечних суспільствах – постійно пам'ятали про цю загрозу. І піклувалися про її усунення значно більше, ніж про численні інші політичні цілі.

А сподіватися хочеться завжди. І навіть якщо для цього бракуватиме розумних підстав – залишиться надіятися на Бога.

Олександр Борщаговський, письменник (Росія)

Із Бабиним Яром мене пов'язує так багато, що мені краще не вдаватися в подробиці, вони потребують багатьох сторінок. За необхідністю відповідаю коротко.

Дорогою до Бабиного Яру йшла моя дружина Валентина (молода жінка, яка стала моєю дружиною у 1946 році) з маленькою донечкою на руках (Світланою Кармалитою, нині – кіносценаристкою, дружиною режисера Олексія Германа), йшла довго, благаючи свою сусідку залишити

їй на деякий час свого сина, залишити до благополучного влаштуванні євреїв на новому місці, куди вивезуть їх німці. Адже такою була загальна трагічна помилка.

Валентину з Світланою прогнав із натовпу німецький офіцер, – зроби вони ще сотню кроків по Львівській, їм би вже ніколи не повернутися. Цей особистий мотив використаний мною (трансформовано) в сюжеті п'єси і фільму «Дамський кравець».

На світанку 7 листопада 1943 року я по понтону, поміж військовою технікою, що рухалася через Дніпро, можна сказати, не увійшов, а «вбіг» до Києва, рідного мого міста. Через годину в районі житлового будинку письменників (Леніна, 68) мене гукнув сивий, похилого віку, як мені здалося, чоловік, назвавши Шурою – по імені мого білоцерківського дитинства. Я насилу впізнав його, чоловіка, який народився усього на 2–3 роки раніше за мене, але на вигляд значно старшого. Він був саме у тій похоронній команді, котра ховала, а потім у кінці літа 1943 року сплювала останки жертв Бабиного Яру, частина якої (невелика) врятувалася раптовою втечею у напрямку Подолу. Тоді, 7 листопада 1943 року, я вперше почув про трагедію Бабиного Яру.

Звідтоді Бабин Яр ніколи не зникав із пам'яті, із серця, а з якогось часу – з творчих робочих планів. Коли з'явився роман Анатолія Кузнецова «Бабин Яр», я був радий першим відгукнутися на цю чесну книгу великою статтею у «Литературной газете».

Гадаю, що пам'ять про Бабин Яр живе в людях, живе саме так, як і повинна жити висока трагедія: не гноблячи щогодини, не перетворюючи на пекло внутрішнє наше життя (що було б жахливо!), існуючи в нас великим і милосердним набатом, то стихаючи до нечутного, то знов вибухаючи покайням і відчаєм.

Бабин Яр можна виокремити навіть з тієї вакханалії жорстокості, якою позначене ХХ століття, але будемо

справедливими і дозволимо іншим народам, на інших меридіанах виразніше чути інші голоси, відчай своїх жертв, своїх матерів і дітей. У цьому світовому трагічному оркестрі звучать сотні «інструментів», свій нам чути краще, але як важливо не випускати з поля зору і весь оркестр!

Ми з вами щойно стали свідками беззастережного і могутнього повернення історичної пам'яті про Бабин Яр, повернення не примусового, а тому дуже обнадійливого. Однак, не можу сказати, щоб я вірив у повне зцілення, у таке засвоєння уроків історії, котре виключить (або серйозно утруднить) повторення подібних трагедій. Важко не бачити виразок нинішнього світу, не чути смороду шовіністичного, фашистського гниття. Шлях до розуміння, злагоди, милосердя все-таки складний і дуже довгий, але якою короткою, якою обвальню швидкою і раптовою буває зворотня дорога – до ненависті, ворожнечі, погрому, братовбивства.

Сумнівається? Погляньте на карту світу і країни.

Не стану нагадувати напівшаленця і напівфашиста Звіада Гамсахурдіа, згадайте Північну Ірландію, тамтешні вбивства і геноцид на релігійному ґрунті, націоналізм – найнезнищенніша, найпопулярніша, найстрашніша за «бактеріальним» самопродукуванням з усіх отруюючих, смертоносних речовин.

І якщо в юності мій впертий космополітизм був стихійним, від уроків батька й самої природи, то сьогодні він у мене стократ сильніший.

Тарас Возняк, літератор (Львів)

І Бабин Яр як моральна максима поставав переді мною поступово, причому не безпосередньо саме як Бабин Яр, бо таких було доволі. Щонайперше повинна була усвідомитися наявність самого єврейського народу, що зовсім не є таким зрозумілим, як декому здається. Для народженого в Галицькій провінції хлопчини євреї та єврейство

були радше Старозавітним народом та ще, може, якимось відголоссям Різдваєних свят. Тобто чимось радше казковим, ніж реальним. Вже потім вони з'являлися з біблейської невизначеності: в розмовах старших людей, всі спогади яких, як і сьогодні, залишилися в роках двадцятих-тридцятих міжвоєнної Польщі. І тільки потім по якомусь умовчужанню і згадуванню когось в середньому роді, як дитини чи безсловесної істоти, проступав якийсь неясний контур. Важко було скласти до купи веселий і смішний образ Вертепу і те мовчанья. І тільки на якомусь там курсі вищої школи зі здивуванням виявив, що не всі, хто говорить по-російськи, були росіянами. Однак, що важливо у цій провінційній історії? Гадаю, саме це скупе мовчанья. Мовчанья як усвідомлення того, що сталося, яке не допускає дешевого вуличного каяття і як певна табуїована пам'ять дає ще один шанс жити далі. І разом з тим все ж відчувати спільну провину і нашу вселюдську падшість.

II. Пам'ять є різною. Є скорбота, а є й пам'ять як констатація. Проста констатація такого факту у свідомості мільйонів, якщо вона позбавлена моральної оцінки, є свого роду цинізмом, якого не позбавлені багато хто, причому як у нашій країні, так і поза нею. Інколи доволі неприємно зустрічатися з дослідниками такого роду. Так само, як і з гіпертрофованими, а часто професійними скорботними. Їхній моральний стосунок до того, що відбулося, теж часто нещирий і є стереотипом масової свідомості. Важливо, щоб пам'ять стала актом особистим, більше того – інтимним. Не може бути групового каяття чи скорботи. Тому до питання пам'яті про Бабин Яр я підійшов би радше якісно, ніж кількісно – чи пропустили ми його через своє серце, або в християнській парадигмі – чи співчуваємо ми мукам Христовим? Чи дійшов хоча б один з нас до того покаєнного співчуття як спільного зазнавання його страстей, коли палить сором за те, що ти тут, а він там, на

хресті. Чи в багатьох з нас кровоточать стигмати віри? А отже й любові та каяття. Отож – скільки в нас пам'яті як спів-чуваючого стигматизму? Не знаю.

III. У першому ж слові запитання криється й відповідь. Що є урок? Це щось, що відбулося і зафіксувалося як відповідь на запитання. Повторення, після Освенціму, Кампучії та Сумгаїту мало б наштовхнути нас на констатацію, що історія нас учить того, що нічого не учить. Однак – хто отримав цей урок? Ми звикли відповідати – ми. А що є це ми – народ. Так, у суспільній свідомості є моральна негачія геноцидів. Але вона працює тільки на рівні свідомості. Як народ чи суспільна свідомість ми заперечуємо все, що сталося. Але кожен із нас зокрема у глибині своєї душі чи має досвід цього заперечення? Чи засвоїв він як особа цей урок? Чи став би цей урок інтимним? Багато хто просто не задумувався. Не до того. Багато хто так і не розвинув у собі своє інтимне і гак і живе в суспільному, отже, – поверхневому – так і не знаючи, що в нього в душі і на що він здатний. Така недорозвинутість душі і є причиною такого частого повторення геноциду. Чи маємо ми надію на засвоєння уроку? Але ж, щоб засвоїти його, потрібна не пасивна надія, а щоденний душевний труд. Можливо, свого роду «виховання почуттів». Тому надію я б визначив як труд душі і працю як над своєю, так і над іншою душею.

IV. Із винайденням атомної бомби людство вперше опинилося в ситуації, що воно чисто фізично може себе знищити. Техніка, над якою людина домінувала, задомигнувала над людиною. З одного боку, це зробило людство смертним, але разом з тим і відповідальним за своє життя. Тобто воно стало дорослим. Смертність – це відповідальність за дароване тобі життя при можливості цим даром знехтувати. Те ж саме стосується всіх народів, які теж з чисто технічного боку не так важко, принаймні можливо винищити. Отож питання стоїть так: кому дали

до рук зброю самознищення – несвідомій своїх дій дитині чи мужу, що прийняв дар життя, щоб його зберегти? Рано чи пізно коло клавіші, що запускає ракети, може опинитися й доросла дитина з нерозвинутою вдячністю як відповіддю на «дар життя». Отож нашою надією може бути тільки формування цієї вдячності, яка можлива лишень при умові розвинутої духовності в кожному із нас.

Семен Глузман, правозахисник (Київ)

І. Перша пам'ять про Бабин Яр – розповідь батька. Там загинув його батько, аж ніяк не комісар чи енкаведист, старий, раніше – робітник на заводах.

Перше знання про Бабин Яр було більше «інформаційним» (специфіка мого віку тоді – дитинство, «історичність» самого факту).

У мій власний життєвий досвід Бабин Яр увійшов вельми конкретно в юності (шістдесяті роки). Оскільки відвідини Бабиного Яру 29 вересня для того часу були вчинком майже героїчним, поєднаним з кар'єрними неприємностями для багатьох (мій близький знайомий, член КПРС, боляче переживав, що не може іти туди з квітами саме через страх полати свої кар'єрні плани). Там – і перше власне враження про місце, роль і спрямованість роботи КГБ, і перше власне спостереження державного антисемітизму в дії.

Наприкінці 60-х років Віктор Платонович Некрасов в один із тихих зимових вечорів детально розповів мені про жахи післякупаційного Бабиного Яру, показав фотографії, зроблені ним тоді.

Уживаюся з усім тим досить легко. Чому? Тому що давно зрозумів: проблема не в тих німцях чи українцях (росіянах, чувашах, новозеландцях...), що розстрілювали в Бабиному Яру (так само, як і в іншому розуміні, проблема не в тих євреях, які служили в ЧК-НКВД-МГБ). Проблема – в обставинах, в історії, тобто в системі

тоталітаризму. В брежнєвські часи я поділяв табірні будні з поліцаями, в тому числі і тими, хто стріляв зі стіни Варшавського гетто; звикнути до цього було важко, але необхідно. Допомогло чітке бачення того, що ці старі нині вірно слугують новому Молоху, комуністичному. Жалюгідні гвинтики історії. Чому я повинен їх ненавидіти, тих, хто чужими смертями платив за власне життя (полон, голод, вибір «або або»), якщо абсолютно спокійно живу серед людей, що мене мучили, що убили мого друга Валерія Марченка? Розумію, що з точки зору романтичної літературності це можна осудити, але це – життя. Щиро вважаю: з усім цим необхідно уживатися спокійно. Інакше – нова кров, новий привід для помсти. Пам'ятати – зовсім не означає ненавидіти.

II. Гадаю, що пам'ять про Бабин Яр у колишньому СРСР мінімальна. Цього прагнули наші колишні власті, а вони в усьому, крім економіки, працювали досить результативно. Спотворена, на жаль, не лише історія, спотворені ті функціональні системи мозку, якими гомо тоталітаріус сприймає навколишній світ, оцінює його. І тут, звичайно, проблема не лише у ставленні до євреїв.

III. Шанс засвоїти уроки історії є. Але він – не в судах, не в публікаціях архівних документів. Не лише в них. Він і в тому, як будуть жити люди сьогодні. І завтра. І – чи буде незалежна Україна дійсно правовою державою. Фундаменталізм (нехай і східноєвропейського зразка) як основа державної незалежності не може призвести ні до чого іншого, як до нових страждань, нових рік крові. Не розуміти цього – безумство.

IV. Тут відповідь завжди залежала від особистих поглядів того, хто відповідає, його життєвого досвіду, сподівань. Я, швидше за все, реаліст (синонім – песиміст). Хочу вірити, дуже хочу вірити.

На що надіятися? На себе. Тільки на себе. На свою щоденну працю. На мою думку, найстрашніший гріх нашо-

го суспільства, наших людей – байдужість. Історія сліпа, майбутнє залежить від нас. Багато в чому залежить від нас. Якщо ми побудуємо державу, що максимально дотримуватиметься прав людини. Кращого рецепту немає, поки що не придумали.

Марина Завадська, літераторка (Словаччина)

Коли мені було років дванадцять, я просила маму дати мені яку-небудь книгу з періоду Другої світової війни, яка не говорила б лише про наступ армій, але була б фактографічно правдивою. «Одні в полі воїни» уже набридли. Тоді вона дала мені книгу Анатолія Кузнецова «В яру чекає смерть» (Бабин Яр, Прага, 1968). В той час цей твір в СРСР був опублікований лише в журналі «Юність». Я тоді уже знала документи з трудових таборів, про масові могили у словацькому селі Кремничка, з концтаборів, так що я була підготовлена до того, що читається вона не легко. Але на думку мого (на той час) ровесника, це було щось нове – страшне.

Відтоді я прочитала багато книжок на цю тему, беру активну участь у їх підготовці. Сказати, що я почала цікавитися новою історією завдяки Бабиному Яру, не можна. Але він, так само, як і «Важкий пісок» Анатолія Рибаківа та багато книжок чеських і словацьких письменників, справив на мене велике враження. І коли я долаю товсті зводи законів фашистської Словацької держави, масу заявок до Гвардії імені Глинки (міліція нац. партії), документи арізації, то відчуваю, що працюю не тільки для себе.

Бабин Яр – одне з багатьох місць людських страждань під час Другої світової війни. Неможливо вимагати, щоб пам'ятав його весь світ, оскільки він не пам'ятає мертвих чотирирічних дітей з Кремнички і навіть не пам'ятає усіх таборів масового знищення. Але треба прагнути, щоб світ дізнався, як усе це могло трапитися. Чого слід уникати, так це того, щоб було неможливо групі людей відмовити

в людських правах, у тому числі і в основному – праві на життя. Смерть страшна, але смерті цих людей багато що передувало. Поступовими обмеженнями і заборонами (заробляти, мати житло, купувати харчі...) людям було заборонено життя. Смерть була вже тільки логічним наслідком цієї божевільної ідеології.

Повернуся ще до згаданої книжки. У ній – чудова картина стосунків трьох юнаків-друзів: «І трохи далі я раптом прочитала щось таке, що я очам своїм не повірила: євреї, поляки і росіяни – найлютіші вороги України. Перед цією афішею я вперше в житті замислилася, хто я така. Мати моя українка, батько – чистокровний росіянин. Отже, я наполовину українка і росіянка. Виходить, я сам собі ворог. Моїми найкращими друзями були Шурка Мацес, наполовину євреї, і Болик Камінський, наполовину поляк. В цьому я не змогла розібратися».

Усі вони були наполовину «арійськими» українцями, яких світ тоді не переслідував і яким, можна сказати, віддавав перевагу. Вони були самі собі ворогами. Сьогодні кожен з нас є словаком, росіянином, євреєм, українцем – і одночасно – людиною. Ворожнеча між нами уже не на рівні росіянин – євреї, словак – росіянин, але людина – людина. Цей людський вимір у нас у всіх спільний. І тому для кожного з нас будь-який конфлікт є самовипищувальним. Нам уже нічим виділятися.

У випадку Освенціму, Треблінки, світові було чим відгородитися, була війна, ненадійна інформація, не було можливості проникнути в центр насильства. За спиною жертв не стояли їхні власні держави, які підтримують дипломатичні відносини з мучителями. Подібний випадок був би сьогодні, і він є, доказом відмови цивілізації і гуманізму в усьому світі.

Однак, думаю, що перший урок можна взяти вже з вашого виклику. Якщо поставити на одну платформу Бабин Яр і Освенцім, на мою думку, неправильно писати про

«єврейський» геноцид. Концтабори спочатку заповнили німецькі демократи, пізніше – антифашисти інших народів. У тому числі і євреї. Розділяти їх у цей момент на євреїв і неєвреїв було б так само безумством і некрофільством, як стрілятися «в ім'я народу і віри» в Карабасі. Висновки можна зробити відразу.

Чеський психолог Мирослав Плзак говорить, що коли у світі не відродиться змова гідних, станемо беззахисними. Від нашої уважності, активності чи бездіяльності залежить, чи поставить учитель погану оцінку учневі через те, що він не згоден із його поглядом, чи будуть наші діти відмовлятися сидіти за партою разом з однокласником, тому що він циган, не уб'є своєї дитини на смерть сусід-п'яниця уже завтра. На смерть! Треба усвідомити, що від міри нашої відповідальності залежить щодня дуже багато. Можливо, навіть усе. І якщо зуміємо розібратися у цих, на перший погляд, буденних ситуаціях, гадаю, що у випадку загрози є шанс вижити і всьому людству як єдиному цілому.

Ріталій Заславський, літератор (Київ)

І. Передусім, це не символ і не абстракція. В усякому разі, для мене. У Бабиному Яру загинули дідусь і бабуся, в домі яких пройшло моє дитинство. Це по-перше. По-друге: так судилося – все моє повоєнне життя пройшло поруч з цим проклятим яром. Я там щодня блукав, знав кожну стежку, бачив прозорий рівчак, дно якого було устелене кістками, через що землю не було видно. Спочатку все навкруги було порожньо, потім, починаючи з 1966 року, збиралися люди, їх розганяли, а іноді намагалися з їхньою допомогою провести цинічні мітинги, суть яких зводилася до того, що в Бабиному Яру загинув хто завгодно, але тільки не євреї, в кращому разі, в тому числі євреї. Ось так і ввійшло все це в мій життєвий досвід. А як я з цим досвідом уживався, ви запитуєте? Та не уживався я з ним, а живу, щодня і щогодини живу!

II. Пам'ять про трагедію Бабиного Яру як про геноцид євреїв гостро існує передусім в єврейській національній свідомості. Я маю на увазі загальну, народну свідомість. Для євреїв Бабин Яр не лише минуле, але й постійний страх перед майбутнім. Звичайно ж, і люди, що належать до інших народів, не байдужі до цієї трагедії, але тут мова може йти лише про одиниці, про совісних інтелігентів, замордованих недосконалістю життя звагалі. Всім погано, всі живуть важко, і масова свідомість інших народів не дуже обтяжена пам'яттю про єврейську трагедію півстолітньої давнини. Я говорю це не на докір кому-небудь; просто констатую факт. Навпаки, я можу зрозуміти людей, які поглинуті неможливим нинішнім існуванням, труднощами щоденної боротьби за виживання.

Але в той же час говорити про те, що «це море крові уже не розрізнити» – також неправильно. В цьому причини занепокоєння, з яких складені запитання цієї анкети. А то навіщо б їх розсилати?

III. Що означає: «Чи засвоїли МИ уроки історії?» Хто ці «МИ»? Всі МИ – з багатьох Я. Хтось засвоїв, хтось не засвоїв, одні вважають Бабин Яр минулим, жахливим, але минулим. Інші – майбутнім. А багато хто просто дратується: чи не занадто багато говорять про це? Можливо, вистачить? Які вже тут МИ!

IV. Не знаю, чи виробить людство на порозі третього тисячоліття механізм виживання, цього ніхто не знає. Намагається. За допомогою ООН; а також віддаючись роздумам, спорам, самоосмисленню. Все-таки щоразу, підходячи до краю прірви, борсаючись у калюжах крові, люди раптом зупинялися. Можливо, і нині інстинкт самозбереження врятує. А можливо, і не врятує. Надто жахливі засоби миттєвого знищення всього сущого. А чи завжди вони будуть у надійних руках? Та й зараз – чи в надійних? Державні і національні амбіції, на жаль, часто переважають і розум, і просто здоровий глузд.

Юрій Карабчієвський, письменник (Росія)

І. Є такі явища на землі, які роблять життя нестерпним. Не в даний момент, не для когось конкретно, а взагалі – життя. Бабин Яр – із таких. Жити на світі в той час, коли існує Бабин Яр, – неможливо, соромно, недостойно. Але ми живемо. Не знаю, чому. В нас працює якийсь незалежний від нас механізм, що установлює ганебну рівновагу поганого і доброго, хоча насправді ніякої рівноваги бути не може, це очевидно. Бабин Яр, навіть якби це був єдиний випадок масового замордування людей, переважив би все добро за всі часи. Але це я говорю зараз, неквапно розмірковуючи. А тоді, коли я про нього дізнався, а тим більше, коли побачив той страхітливий пам'ятник, з мускулястим матросом і мужнім партизаном, то думав, чесно кажучи, не стільки навіть про муки тих, кого там убивали (не зовсім там, в іншому місці, я знаю...), скільки про мерзенність нашого нинішнього відносно мирного існування. Там було написано, якщо не помиляюся: «На цьому місці німецькими фашистами було вбито 100 тисяч радянських громадян». Ось це «радянських громадян» – було найстрашнішим. Це було повторне знищення тих тисяч уже один раз убитих євреїв, менш, можливо, жорстоке, але не менш цинічне. Євреї приходили сюди – пом'янути євреїв, антисеміти приходили сюди – проклясти євреїв, але євреїв при цьому начебто не було, їх не просто один раз розстріляли і скинули до рову один на одного – їх перманентно стирали з пам'яті, виганяли уже не з життя – зі смерті. Ось що, по-моєму, найстрашніше в цій історії. Мені не дуже подобалося те, що тоді, років тридцять тому, написав Євтушенко, але нині я до цього вірша ставлюся інакше. Це той випадок, коли поетичні достоїнства стають другорядними, а наперед виходять совість, порядність, мужність. Я взагалі по-різному до нього ставлюся, але тут саме той випадок, коли він справді «сказав за всіх»... А жити все одно неможливо...

II. Я пам'ятаю, що, коли розповідав про Бабин Яр своїм, наприклад, колегам-робітникам із заводу або іншим простим радянським громадянам, то вони ніяк не могли зрозуміти мого обурення, дивувалися, причому дуже щиро, навіть це треба вирізняти особно єврейські жертви: всі народи постраждали, он росіян скільки загинуло. І коли я говорив їм, що ні, це різні речі, що, звичайно, шкода безумно кожного, але росіян німці вбивали як своїх ворогів і лише в тих, переважно, випадках, коли ті були їм ворогами або ворогами здавалися. А євреїв убивали як євреїв, за факт народження, – і це зовсім інша справа. Вони сахалися від мене, начебто чогось лякались і намагалися перевести розмову на іншу тему. І це були не холодні, байдужі люди, це були здебільшого люди порядні, не злі, і навіть не дурні. У мене дуже мало оптимізму щодо співчуття одного народу іншому. Людина людині – так, може співчувати іноді – до самовідданості і жертвовності. Але народ народу – це надто важкі, надто інертні і надто егоцентричні конструкції. Людина може бути самовідданою, народ – ні. Він завжди замкнений на власних потребах і ніколи свідомо не зашкодить собі. І біль чужий як свій – не відчує.

III. Я був у Вірменії за часів Сумгаїта, і Ходжали, і Баку, і Кіровабада. Розмовляв з дівчинкою, яку згвалтувало вісімнадцять чоловік, а сестра її ховалася під ліжком. І з братами, на очах яких проломили голову їхньому батьку, і вони на матраці відтягували його з кімнати до кімнати, залитого кров'ю, відступаючи перед натовпом погромників, а коли відступати стало нікуди, кинулися на нападаючих з ножами, і ті раптово відступили. Це було 1988 року, три роки тому. А недавно у вірменському селі в Карабасі убили тринадцятилітнього хлопчика, попередньо відрізавши йому вуха. Ні, я не вірю ні в які уроки. Уроки виносять лише ті, хто і так навчений. І – навчити можна лише того, хто хоче вчитися. Нам хочеться бачити зло під окремою

вівіскою, щоб точно знати – ось воно там. А воно виникає у зовсім несподіваному місці. Наприклад, ми говоримо собі: «Зрозуміло, іслам – жорстока релігія, особливо етнопсихологія». Але от грузинські бойовики-християни знуцаються з мусульман-осетинів – і всі наші побудови ламаються. А потім узбеки-мусульмани ріжуть мусульман-турків... І все ж таки, мабуть, у всіх цих випадках ми маємо справу з проявом того, що можна було б, ніяк не ображаючи ані окремих людей, ані цілих народів, називати азіащиною. Можливо, в цьому об'єднанні – ключ і якась все-таки надія? Я маю на увазі – в європеїзації.

IV. Є безсумнівна еволюція. Європа все-таки, при всіх відхиленнях, незрівнянно більше нині захищена від сплесків народного ідіотизму. Немає потреби говорити, що «Європа» – поняття уже не стільки географічне, скільки правове і соціокультурне. Англія, Франція, Японія, Тайвань, Голландія і так далі. Якщо є шлях – то він в європеїзації, але це шлях теоретичний, споглядальний. Відверто кажучи, я не думаю, що в недалекому майбутньому ним підуть всі народи і країни. Все-таки наше – кожного з нас, – спасіння в цьому житті – в обмеженості нашої уяви. Якби не цей захисний рефлекс, ми всі мали б покінчити з собою, ледве дізнавшись про Освенцім, Сумгаїт і Бабин Яр. «Страшно жити на цьому світі – у ньому відсутній затишок. Вітер виє на світанку, вовки зайчика гризуть». Але ми замість повернути білет, як Іван Карамазов, ставимо на стіл перед телевізором тарілку з картоплею і куркою, жуємо і дивимося, як тягнуть черговий понівечений труп, не забуваючи, однак, скрушно хитати головою. Не знаю, мабуть, коли ми вже такі живучі, треба хоча б говорити, не мовчати, і не лише до дат, і не тільки масово, і не лише після, а краще б у той же момент. Пам'ятаєте, Юрій Власов роки три-чотири тому на запитання із залу, що він ненавидить понад усе, відповів коротко: «Колективне прозріння!»

Григорій Коцур, письменник (Київ)

I. Для мене трагедія Бабиного Яру – одна з найстрашніших подій у нашій історії. Мій життєвий досвід (та й не тільки мій) так і сприйняв цю подію. Чи може вона жити в моїй пам'яті? – Звичайно. Не пам'ятати про таке неможливо.

II. Бабин Яр, безумовно, геноцид, втілення офіційної політики фашизму щодо єврейського народу. З цього погляду ідеологічні викрутаси, інше тлумачення цього факту, намагання відібрати в євреїв сумний привілей бути головною жертвою – важко зрозуміти.

Чи не є непомітним це море крові в пам'яті народів України й світу? Безперечно, ніяке море крові не може вивітритися з людської пам'яті – навіть при наявності злочинів такого масштабу, скоєних пізніше.

III. Чи засвоїли ми уроки історії? На жаль, життя показує, що людство ті уроки ігнорує, в кращому разі, – засвоює частково. Так, скажімо, коли б ініціатори жовтневих подій 1917 року простудіювали історію французької революції у викладі Томаса Карлейля й усвідомили неминучі наслідки насильницького нав'язування рецептів загального щастя – їхній рушійний ентузіазм дещо б зменшився. На превеликий жаль, цього не сталося.

IV. На порозі третього тисячоліття маємо Карабах, події в Югославії тощо. Масштаби екологічної небезпеки для людства випереджають їхнє усвідомлення. Загалом, людину влаштовано так, що вона сприймає відповідним чином лише безпосередню, сьогоденішню загрозу своєму існуванню.

Бар'єри? Вони загальновідомі – духовність, культура, наука. Та щоб вони виявилися ефективними, потрібні, певно, ще якісь етапи еволюції людини.

Мирослав Маринович, літератор (Львів)

I. Бабин Яр увійшов у моє життя ще в юнацькому віці як трагедія «з подвійним дном»: офіційно – як братська могила РАДЯНСЬКИХ громадян – і неофіційно, про

що говорилося мало не пошепки, з присмаком протесту щодо влади, – як кривавий слід геноциду ЄВРЕЇВ.

Бабин Яр поряд з іншими символами сатанинської жорстокості став для мене свідченням того, що людство насправді тяжко хворе особливим видом епілепсії. Час від часу з сумною регулярністю воно мусить зірватися, впасти (згадаймо, епілепсію в народі називають падучою) у конвульсії терору, садизму і жаху, щоб потім отямитися і, витираючи криваву піну, спокутувати тяжкий гріх. Слово «мусить» тут – дань історії, але не фатальний прогноз на майбутнє.

II. Так, Бабин Яр – це символ передусім геноциду єврейського народу. І будь-яке замовчування цього факту не тільки виповнює душу єврея жалем та образою, а й спотворює світову історію. Припускаю, однак, що в свідомості ще багатьох громадян колишнього Союзу слово «радянський» затуляє виразну національну спрямованість масакри в Бабиному Яру.

Але гострота усвідомлення національного горя часто стає причиною іншої аберації історії – усвідомлення себе «найбільш скривдженим народом». Така проблема стоїть перед багатьма народами, а не тільки євреями. Для прикладу, яку б муку не відчувало моє серце українця від фотографій напіврозкладених трупів жертв голоду 33-го чи від усвідомлення кривавих покосів у моєму народі в час гулагівських жнив, я не маю права забувати ні Бабиного Яру, ні трагічної прометеївської прикутості вірмен до Кавказьких гір і жаху їхніх не менш регулярних геноцидів. Не смію забувати про кампучійські експерименти і про розтерзане тіло курдського народу.

Є щось противне Богові у спробах вивищити свої страждання понад страждання інших. Так можна не помітити напівзотлілої української вишиванки в ровах Бабиного Яру і маленької зірки Давида, наприклад, у Дрогобицькій катівні НКВД.

IV. Відповідаючи на питання, як захистити себе від самогубства, я все ж не можу обійти релігійну перспективу світу, якій довіряюся і без якої не мислю собі майбутнього. Людство – не барон Мюнхгаузен і не витягне себе з трясовиння за комір. Феномен сторонньої допомоги, Батьківської руки мусить проявитися обов'язково. Але для цього потрібна одна передумова: людина має здобути-ся на потужне вольове зусилля в бік Добра, на яке й відгукнеться Небо.

Якщо покладатимемо свої надії на Зло, яке в наш час проявляється в міжнаціональній чи міжконфесійній ненависті, військовій агресії чи насильстві, то до нас і відгукнеться Зло. Але це будуть останні сутінки світу, після яких западе ніч.

Якщо ж прагнемо торжества Добра, то мусимо його виявити в собі, людях і в мудрих формулах співжиття. Кожен мусить сам собі стати месією і довіритися законам Добра, не оглядаючись на те, чи багато людей довкола пішло тим же шляхом. На жаль, це завдання не можна розкласти на чіткі параграфи політичної програми. Від катастрофи нас порятує не політична партія, а людське серце.

Михайло Москаленко, письменник (Київ)

I. Пам'ять про Бабин Яр – особисто свою пам'ять – зберіг із безпосередніх дитинних вражень і спогадів. Народився я в 1948 р. в Києві, на Лук'янівці, неподалік від заводу «Укркабель». На Лук'янівському кладовищі поховані мої дід і бабуся – це в кількох сотнях метрів від Бабиного Яру. Років з 5–6 я знав – тому що всі навколо знали, – і про масові розстріли євреїв восени 1941 року, і про винищення людей різних національностей у тому ж Яру та в Сирецькому концтаборі 1941–43 років, і про розстріл команди київського «Динамо», яка в окупованому Києві завдала поразки німецькій команді «Люфтваффе». Відома куренівська катастрофа 13 березня 1961 р.,

свідком якої я був, багатьма людьми сприймалася як «помста землі», глиняний вихлюп за два десятиріччя офіційно замовчуваної трагедії. Мені самому, коли я згадую про це, приходять на згадку рядки Івана Франка з його шедевру – поеми «Мойсей», одного з найвищих досягнень української літератури всіх часів, написаної за мотивами давньоєврейської історії: «Зрозумійте і зятяйте собі, / Ви сліпців покоління, / Що, як зглумите душу живу, / Заговорить каміння». Себе я так само відношу до «покоління сліпців» – адже вся правда про Бабин Яр виходить на світло дня тільки тепер. В 60-х роках початок цьому поклали Ілля Еренбург, Євген Євтушенко, Анатолій Кузнецов, Іван Дзюба, Віктор Некрасов. Але багато що із сказаного ними світові в 60-х роках, особливо про трагедії на Лук'янівці, Куренівці та Сирці, було добре відоме «неофіційно». Звичайно, далеко не все. Це складник мого душевного досвіду. Зараз я живу на вулиці Дем'яна Коротченка, вікна виходять на Бабин Яр.

II. Важко говорити про народи світу і колишнього Союзу. Про народи України сказати легше. Пам'ять про трагедію Бабиного Яру, про геноцид єврейського народу, безперечно, жива. І, більше того, стає зрозумілим, що Бабин Яр – тільки найпомітніша вершина страхітливого айсберга, всі масштаби якого поступово стають зрозумілими. Адже не лише Київ, а й майже кожне інше місто України, і далеко не лише України, має свій Бабин Яр. І все ж, навіть після вірменського геноциду 1915 р., навіть після українського геноциду 1933 р. – єврейський геноцид 1941 р., і трагедія Бабиного Яру в першу чергу, не може потьмяніти в пам'яті людей. Переконали, що кров, пролита тут, не буде забута.

III. Уроки Освенціму й Бабиного Яру – не метафора. Впевнений, що більшість, переважна більшість народу України всіх національностей ці уроки засвоїла. В ХХ столітті в Україні було вбито кілька десятків мільйонів

людей. Демографи, здається, досі не підраховували остаточної цифри для України – не підсумували військових втрат усіх воюючих сторін та жертв мирного населення першої світової війни та громадянської війни, голоду 1921 року, репресій 20-х – початку 30-х років, колективізації, голодомору 1932–33 років, сталінських репресій 1937–38 років, терору НКВД проти західноукраїнського населення 1939–41 років, військових втрат Другої світової війни, гітлерівського терору на окупованих територіях України, і зокрема геноциду євреїв, братовбивчої війни в західноукраїнських землях 1943–53 рр., голоду 1946–67 років, післявоєнних сталінських репресій включно із винищенням військовополонених, боротьбою проти «космополітизму» та – одночасно – проти українського «буржуазного націоналізму». Думаю, що демократичний рух України саме тому й виступає проти антисемітизму в усіх його виявах, що криваві уроки історії ХХ століття воліють – кличуть до злагоди та істинної приязні й взаєморозуміння народів України. Тільки це дає надію на виживання й майбутність і єврейського, і українського, і інших народів незалежної України. Те, що українська держава буде-ється навколо загальнодемократичної, а не тієї чи іншої національної ідеї, дає можливість сподіватися на краще: єврейський та український народи перестануть бути розмінною монетою, картою в імперській грі.

IV. Людство здатне уникнути самогубства, якщо візьме гору здоровий глузд. Найкраще на ці питання відповів Андрій Дмитрович Сахаров, до сказаного ним важко щось додати. Велике значення має злам у мисленні, який зробив можливими істотні зміни в процесі роззброєння ядерних наддержав.

Григорій Померани, літератор (Росія)

I. Бабин Яр – це місце, де могла лежати моя мама. Вона своєчасно виїхала, але могла б і не встигнути. Це місце, де київська номенклатура хотіла влаштувати стадіон.

II. Ніякої загальної пам'яті геноциду немає. Німці вжахнулися з того, що зробили їхні батьки і діди. Турки не вжахнулися, і, як і раніше, ненавидять вірмен. Я трохи спрощую, але така позиція уряду і провідних газет.

У XX столітті було багато масових убивств, убивств цілих категорій людей, шкідливих з погляду напівнауки. Іноді убивали за етнічною ознакою, іноді – за соціальною. Останнє слід було б назвати не геноцидом, а стратоцидом (наприклад, ліквідація куркульства як класу). Я не беруся судити, що гірше. По-моєму, про це правильніше за все писав Василь Гроссман: те й інше однаково жахливе.

III. Всі масові вбивства засновані на ідеї, що особистість не має значення, що клас, або народ, або нація, або раса важливіше. Це дуже давня ієрархія цінностей. Плем'я, яке перемогло інше плем'я, могло повністю перебити його. Тоді це не називалося геноцидом. Сліди племінних воєн збереглися і в Біблії, і у слов'янському літописі: «погибоша аки обре, их же несть ни племени, ни наследка». Час від часу така ідея і пізніше оволодівала масами (наприклад, гайдамаками, які взяли Умань).

Нині, у зв'язку з розпадом комуністичної наддержави та зростанням національної самосвідомості відбувається повернення до трибалізму. Людям здається, що вигнанцями вони були у позанаціональній державі, а у новій, етнічно чистій, вони знайдуть самих себе. Так мріяли комуністи – знайти себе у справедливій пролетарській державі, без зайвих, експлуататорських класів. Новий світ нічим не гірший від старого. Справжнє звільнення від більшовизму – це звільнення від духу ненависті. Це не в тій чи іншій ідеї, а в ненависті до чужого, соціально або національно чужого – все одно. Справжнє звільнення від тоталітаризму – в ієрархії цінностей, яка була утверджена ще дві тисячі років тому: «Я приніс не мир, але меч. Розлучу батька з сином». Особистість буттєво глибша, ніж народ. Особистість безпосередньо укорінена

в Богові, і найглибший корінь особистості – не в національному ґрунті, а в небі. Це не означає, що нація, або сім'я не мають значення, але їх значення нижче, ніж гідність особистості. До тих пір, поки це не усвідомлено, стрілянина в Карабасі, в Осетії, у Придністров'ї не припиниться. Конфлікт у Криму – помста за грубе порушення прав татар, засуджених не як індивіди, не за окремі злочини, а гуртом – весь народ. Нині два народи, які поділили татарські домівки, виявилися під владою ненависті. Без виходу з ненависті не буде миру.

IV. Ми стоїмо на порозі найбільшої кризи в історії людства. Уперше в руках людей є засоби погубити всю біосферу. Наше почуття відповідальності нижче, ніж наші технічні можливості. Нації схожі на підлітків, які навчилися стріляти. На що сподіватися? На усвідомлення небезпеки і зростання почуття відповідальності. На зростання глобальної свідомості. Якщо не буде глобальної свідомості, якщо цінності людини і людства стоятимуть нижче національних інтересів, національного престижу і національної пихи, – ми неодмінно загинемо. Це справедливо і для планети в цілому, і для тієї її частини, яка колись була Російською імперією.

Марлена Рахліна, письменниця (Харків)

I. Бабин Яр для мене є символом злодіянь, скоєних щодо єврейського народу. Власне кажучи, особисто до мене він не мав відношення, тобто ніхто з близьких і навіть знайомих мені людей не загинув ані в Бабиному, ані в Дробицькому (Харків, де я живу) яру. Але ж ми живемо не лише тим, що відбулося особисто з нами. Крім того, у мене вистачає розуму і уяви зрозуміти, що все, про що я сказала, тільки випадок, а тому – начебто я сама і мої близькі загинули в Бабиному Яру.

II. Якби трагедія Бабиного Яру не замовчувалася, та ще так довго, що тільки через 50 років ми говоримо про

неї відверто, я б поставила її в ряду кривавих подій історії людства. Але цинізм замовчування, цинізм тієї обставини, що ми самі лише через 50 років змогли згадати все, що сталося, робить її нечуваною навіть серед трагедій ХХ століття.

III. Звичайно, це стало метафорою. Я би дуже хотіла думати інакше, але доводиться погодитися з тим, що головним уроком історії є те, що людство не виносить з неї ніяких уроків. Інакше, чому стали можливими і Кампучія, і Сумгаїт, і Баку?

IV. Не знаю! У мене немає підстав думати, що ми близькі до цього нині, якраз на порозі третього тисячоліття, а коли я читаю пророцтва геніїв ХХ століття про те, якими щасливими будуть люди у майбутньому, – у мене так болить серце, начебто по ньому провели лезом. Це пророцтва щиро шанованого мною Чехова.

Це все, але оскільки я багато років пишу вірші, і навіть видала три поетичні збірки, дозвольте додати до відповідей на вашу анкету вірша.

Я ЄВРЕЙКА

В моем дальнем счастливом детстве
я не знала, что я еврейка:
объяснил мне все это Гитлер,
а потом подключился Сталин.

Это были хорошие люди,
и старательные, поверьте!
Они так со мной занимались,
что запомнила я до смерти:
Я НЕ РУССКАЯ, Я ЕВРЕЙКА!
Я еврейка и дочь евреев,
мои дети тоже евреи.
Это значит – судьба нам – тюрьмы
и гоненья либо изгнанье

и презрение неевреев:
выбирай, что тебе милее!

Я привыкла к этому знанью,
поняла я свое значенье
и горжусь я моим народом,
его мудростью и талантом,
и его вселенской судьбою,
и его великим уменьем
быть своим среди чужестранцев
и чужим средь родных евреев

Но есть кое-что поважнее:
то, что мы придумали Бога,
Божий Сын среди нас родился,
Божий дух мой народ наполнил,
и с тех пор Он веет, где хочет.

Євген Сверстюк, літератор (Київ)

I. Бабин Яр у моїй свідомості – місце страшного злочину, що його важко назвати словом. Війна привчила людей до знецінення та зневаги священного дару життя. Але тут щось більше – це виклик Божому творінню.

II. Думаю, що трагедія більшістю людей сприймається релятивно, в кількісному плані, хоча кількість тут менш істотна.

III. Якоюсь мірою історична пам'ять будить свідомість, особливо якщо вона пов'язана з Міжнародним трибуналом. Але чи це урок? Баку здається мені «врахованим» уроком: там була вже каральна нерішучість.

IV. Події останнього часу наводять на оптимістичні роздуми про людський розум. Але важко все це пояснити людським розумом. Схоже на те, що цей розум поставлено перед розбитим коритом. Я задумуюсь над тим, чи зможуть люди припинити тихе самогубство без війни, чи вирвуться з епідемії споживацтва і чи повернуться до духовних джерел.

Яків Хонігсман, історик (Львів)

І. Бабин Яр – один із етапів, точніше одна з ланок загальної стратегії геноциду (вимищення) євреїв в Європі, запланованого гітлерівською Німеччиною ще до початку Другої світової війни. Ця політика почала здійснюватися ще до війни, набирала все відвертішого характеру напередодні війни (Кришталева ніч 9–10.XI 1938 р., виселення євреїв із Німеччини, погроми в прикордонних із Польщею містах і т.п.), почала цинічно реалізовуватися в перший рік Другої світової війни на захопленій німецькими фашистами польській території. Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз ця політика почала реалізовуватися відносно євреїв Західної Білорусі, Західної України, Прибалтики влітку 1941 року. (Масові розстріли євреїв у містечках і містах окупованої території Прибалтики, західних областей Білорусі та України, знищення «малих гетто» у Західній Польщі, потім – на окупованій території України і Білорусі). Київська трагедія, на відміну від осібних катастроф, що мали місце влітку 1941 року, відрізняється тим, що її було проведено протягом декількох днів, без попередньої ізоляції євреїв в гетто. Її було «добре» заплановано і по-німецьки «добре» організовано, на підставі великого досвіду, надбаного варварами в попередніх «акціях» проти євреїв. Бабин Яр ще раз підтвердив ту неспростовну істину, що якщо євреї мали б свою державність, до такої трагедії не дійшло б. Всі сподівання на гуманність західних демократій, радянський «інтернаціоналізм» виявилися порожніми ілюзіями.

Уживатися з катастрофою народу неможливо. Про це треба пам'ятати і робити відповідні висновки. Це означає, що не треба покладатися на «публічні відхрещування від антисемітизму», а на більш реальні гарантії безпеки єврейського народу, як і інших етнічних груп населення. Сталін не раз публічно відхрещувався від антисемітизму, на практиці ж він провів справжній духовний геноцид єв-

реїв СРСР, масовий терор всіх неугідних, спочатку поляків, українців, німців, євреїв, потім інших етнічних груп та їх інтелігенції, духовної аристократії цих народів – мозку національних меншин.

II. У народів України, інших народів нашої країни, пам'ять про єврейську катастрофу в Києві, інших містах вельми затемнена, затуманена. У радянських людей пам'ять зацькована численними «акціями» сталінського терору по відношенню до різних груп населення багатьох національностей. Надто багато безумств творилося у нас в 30-ті роки і по війні по відношенню до інтелігенції українського, єврейського, інших народів. Ця політика заступає і по сьогодні пам'ять людей. Тому говорити про пам'ять про убитих євреїв у Бабиному Яру не доводиться. Багато людей стали байдужими до цієї трагедії. Причина і в тому, що про неї 50 років не лише не говорили, а намагалися викреслити з нашої пам'яті, викривити факти, затемнити події, пов'язані з катастрофою світового і українського єврейства.

III. Освенцім та інші місця масового знищення євреїв стали символічними місцями трагедії, історичної катастрофи єврейства. Подібні катастрофи пережили й інші народи. На жаль, немає гарантій, що вони не можуть повторитися. Якщо після такої катастрофи могли з'явитися організації неогітлерівців у Німеччині, фашистські групи в СРСР, то немає гарантії, що геноцид по відношенню до євреїв чи інших народів не повториться. Це говорить про те, що уроки історії багатьма людьми не враховані. Історія та її трагічні сторінки можуть повторитися.

IV. Аби катастрофи, що мали місце в роки Другої світової війни та після неї не повторювалися, аби не було таких трагедій у подальшому, необхідно створити надійні перепони подібному безумству в масштабі усього людства, усього світу. Слід розробити кримінальний кодекс проти всіх носіїв антилюдських концепцій,

судити якнайсуворіше людей, що проповідують ідеї расизму, антисемітизму, ненависті до інших народів, етнічних груп. Причому ці закони повинні практикуватися в усіх країнах. Отже, ці закони повинні бути прийняті на міжнародному рівні із застереженням, що їх ігнорування потягне за собою санкції проти країни, яка відмовляється практикувати ці закони проти їх порушників. Тільки таким чином можна сподіватися, що минуле безумство не повториться.

* * *

Разом хочу розповісти про ще недосліджений практично феномен, який я називаю «ЦІНОЮ ЖИТТЯ». Йдеться про випадки допомоги приреченим (євреям, ромам, душевнохворим та іншим), коли були знищені і ті, кому намагалися допомогти, і ті, хто пробував це зробити (інколи разом із родинами).

На відміну від того, що відбувалось у Центральній Європі, нацистські закони та розпорядження на Сході декларували за допомогу ворогам нацизму єдине покарання – смерть.

Яд-Вашем – ізраїльський інститут досліджень та увічнення пам'яті про Голокост зібрав тисячі свідочств про рятування євреїв у роки Другої світової війни. Здебільшого – це матеріали про події, про які є достатньо переконливих свідчень, тому поза алгоритмом, запропонованим для вивчення та нагородження Праведників народів Світу, опинилися ті випадки, коли потенційні свідки були вбиті нацистами разом із тими, кого вони намагалися врятувати.

За інформацією співробітників, в архівах Яд-Вашем є ще тисячі справ, за якими звання Праведників народів Світу не було присвоєно через різні причини: свідки не дожили до прийняття рішення, якісь обставини не були достатньо переконливими для поважної комісії тощо.

В архіві Центру юдаїки ми також маємо свідчення про понад 120 осіб, яких вбили нацисти за спробу допомогти приреченим євреям. Відшукали їхні імена наші співробітники Жанна Ковба та Анна Прохорова, які провели ретельне дослідження архівних документів як українських, так і німецьких, проаналізували розвідки краєзнавців, зібрали свідчення сусідів чи родичів (*oral history*).

Наскільки мені відомо, аналогічні дослідження ще раніше були проведені в Польщі. Адже у «Веселому бараку», як називали цю країну за радянського часу, умови для дослідження історії були набагато ліберальніші, ніж в Радянському Союзі, особливо, в Україні, де тема Голокосту й порятунку євреїв, як і багато інших історичних тем, була табуована.

Лише в останні десятиліття тема порятунку євреїв отримує своє осмислення. Зрозуміло, що з відстані понад півстоліття багато свідчень втрачено, багато потенційних свідків пішли з життя і не розповіли про те, що вони знали.

Наведу лише кілька із тих записів історій про невдалі спроби порятувати приречених, з якими мене ознайомила Анна Прохорова:

1. Історія сім'ї Кулаків з містечка Гузіїв Болехівського району Івано-Франківської області.

Родина Кулаків була заможна та шанована. Хазяйнували втрьох: Анна, Микола та його молодший брат, Степан. В сім'ї було чотири маленькі дочки (старшій виповнилось 6, молодший був лише рік), Анна чекала п'яту дитину. Кулаки прийняли до себе і намагались врятувати стільки людей, скільки зміг вмістити спеціально збудований бункер – переховували їх і годували. Проте навесні 1943 року на подвір'ї садиби з'явились поліцаї. Під час облави німці, не спускаючись в бункер, закидали гранатами і постріляли євреїв, схопили Миколу і Степана, змусили повитягати всіх зі схованки і напівживими закопати на подвір'ї, а потім братів забрали в гестапо. Звідти вони

вже не повернулись. Анні в той день пощастило втекти. Через деякий час вона народила сина – Миколу, який ніколи не знав батька.

2. Історія львів'янки Катерини Сікорської.

Катерина Сікорська переховувала двох синів знайомої лікарки – Анатолія та Леоніда Креселів (14 та 15 років). Також не відмовила у допомозі фотографу Михайлові Кляру (50 років), якому вдалось втекти з гетто. Катерина та її доньки Ірина і Христина переховували і годували чоловіків із липня 42-го по березень 43-го до того, як одного разу до хати прийшли гестапівці. В цей час Катерини не було вдома. Молодша донька Христина побігла за матір'ю, і вони разом сховались у сусіда священика. Німці в цей час допитали і побили старшу сестру Христини – Ірину, але дівчина не зізналась, де знаходиться схрон. Проте схованка все одно була розкрита, євреїв забрали в тюрму, а хазяям в той день вдалось втекти, але німці чекали їх і наступного дня, коли Сікорські повернулись за речами. Катерину заарештували і засудили на смертну кару. Адвокат казав донькам Катерини, що якби у сім'ї були гроші, можна було б щось вдіяти, але грошей не було, і пані Сікорську розстріляли.

Подібні трагічні історії можна розповідати десятками. Однак важливо бодай спробувати окреслити мотиви тих, хто допомагав іншим, ризикуючи власним життям:

1. Бажання віддячити.

Українці і поляки часто допомагали своїм колишнім вчителям чи керівникам організацій, які в минулому добре обходилися зі своїми працівниками. Так, Теодорія Корж з містечка Зборів Тернопільської області намагалася врятувати родину Сари Пуловер, яка до війни була її вчителькою у кравецькій школі. А Васюта Вергженівська, з селища Загайполь допомагала хазяям ферми, на якій працювала до війни.

2. *Допомога знайомим або їхнім родичам.*

Таку допомогу надавали часто. Наприклад, Анна Конська з Перемишля знала загиблих батьків чотирнадцятирічної дівчинки Донії Цвеберн (Твебен), тому й сховала її у себе вдома.

3. *Дотримання законів Божих та загальнолюдських цінностей.*

Одним з мотивів поведінки певних людей та спільнот було намагання дотримуватись законів Божих та загальнолюдських цінностей. Мефодій та Ксенія Богацькі з селища Довговоля в сучасній Рівненській області були віруючими людьми – баптистами. Як віруючі, вони вважали за обов'язок врятувати всіх євреїв, кого тільки могли, і дякували Богові за можливість це зробити.

4. *«Не могли не допомогти».*

Були люди, які на запитання «чому ризикували всім ради спроби порятунку?» відповідали: «не могли не допомогти». Цей мотив я називаю «феномен історично сформованої толерантності». Найбільш яскраво він відчувається в містах та містечках на кшталт Болехова – Івано-Франківської області, Минківців – Хмельницької області, Перемишля – Львівської області, з їхнім розподілом та поєднанням співіснування традицій різних культур. У таких містечках зазвичай поряд стояли церква та синагога, працювали різні навчальні заклади та друкарні. Люди, що виростили в атмосфері майнової та традиційної толерантності й свободи, в часи Голокосту, рятували своїх колишніх сусідів і колег-євреїв, бо не могли не рятувати. Через усі випробування – владою, злиднями, трагедіями старші люди зберегли закорінену в поколіннях людяність, толерантність, неприйняття осуду та зрадництва, доносів, зокрема, відстоювали переконаність, що «що у нас і євреїв одна кров». Майже кожна родина когось рятувала,

комусь допомогла. І, що дуже важливо, люди знали, що в тій чи іншій хаті переховують євреїв, але мовчали (принаймні ми не змогли виявити жодного випадку зрадництва, жодного доносу).

Серед тих, про кого до нас дійшли свідчення, були ті, хто співпрацював із польським або українським підпіллям. Так, львів'янки Йонні Сеправській вдалося через польське підпілля зробити документи єврейській дівчині Міріам, яку вона переховувала, а Антоніна Кулаковська з Рівного завдяки зв'язкам із українським підпіллям у день масового розстрілу євреїв змогла попередити і сховати Івраїма Фішмана, пізніше її стратило гестапо.

Окремо варто згадати нетипові ситуації порятунку. Інтерпретація людських вчинків радянськими істориками, зображуючи чорно-білу картину подій – героїчність радянських солдатів та деспотичних нацистів і поліцейських. У цей формат не вписуються вияви людяності німецьких солдат та поліцаїв, і всіх тих, хто в той чи інший спосіб співпрацював із окупаційною владою.

Люди могли співпрацювати або просто співіснувати з нацистською владою заради порятунку. Так, керівник дитячого будинку у Вінниці Лідія Постоловська, серед вихованців та працівників якої було 19 євреїв, заради їхнього порятунку змушена була піти на співпрацю з окупаційною владою, аби прогодувати 70 дітей, не кажучи вже про порятунок євреїв.

Багатьох, про кого я згадав, радянська влада репресувала за співпрацю з німцями.

Їхні імена, як і імена всіх тих мужніх і відчайдушних людей, які заради порятунку життя інших ризикували власним і життями своїх рідних, нагально потребують увічнення в пам'яті нашого суспільства, адже їхні вчинки, з погляду людяності, безцінні.

ДЕЯКІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ БЕЗОДНІ

1. Для тоталітаризму людина не є цінністю, а є знаряд-
дям. Десятки мільйонів співвітчизників були принесені
в жертву системі, яка народжувалася. До цього часу до-
слідники вирішують, скільки було жертв – 40 мільйонів,
60 мільйонів? Мабуть, лише історики наступних поко-
лінь назвуть адекватну цифру. «Людина-гвинтик», «сол-
дат партії», задля перемоги у війні «мы за ценой не по-
стоим» – відомі цитати. У радянському Союзі, де життя
на волі не часто відрізнялося від перебування в ГУЛАГу,
у людей, якщо щастило, не обов'язково забирали життя.
Але без виключень – у всіх відбирали власність. Голодо-
мор 1932–1933 рр. – то був одним із останніх бастионів,
взятий державою у боротьбі за безправ'я громадян. То
була експропріація останнього шматка хліба, – «щоб не
було». Всі повинні були стати пролетарями – економіч-
ними і духовними. Витворювалася людина, що не здатна
(не має можливостей) спиратися на себе – тільки просити
державу. Звідси інфантилізм сучасників, які вже десять
років очікують від нової держави зарплатні, пільг, деше-
вої ковбаси замість того, щоб брати на себе відповідаль-
ність за свою долю. (Це у Польщі та Литві громадянам по-
вертають власність, в Україні це практично неможливо).
Будівничі комунізму забезпечували абсолютну безправ-
ність людини: безмежність ГУЛАГу, розвинута система
репресій, від яких ніхто не був захищений. Тільки один

приклад. Українські дисиденти, Семен Глузман та Микола Горбаль, які пробували протистояти системі у «вегетаріанські роки» (вислів Анни Ахматової), безнадійно намагалися виборювати право на розпорядження своїм тілом після смерті. Згідно з інструкціями ГУЛАГу, жертв ховали, присвоюючи їм тільки номери. Особливою підсистемою цього безправ'я була система пошуку – вірніше видворення – ворогів в історії радянського тоталітаризму. В «Архіпелазі ГУЛАГ» Олександра Солженіцина викладає на хроніка тих подій. Ця практика закріпилася надовго: в структурі держави – репресивне право, репресивні органи і система стукачів-донощиків; інститути тюрем, таборів, камери досудового ув'язнення. Умови безправ'я в них майже не змінюються. Тільки в останні роки Україна під тиском європейської спільноти зробила перші кроки для зміни своєї каральної системи.

Людина в Україні і сьогодні не захищена правом, судовою системою і є тисячі сигналів цього. Тільки безправ'я стало іншим. Приклади майже щодня можна віднайти практично в усіх українських мас-медіа.

2. При тоталітаризмі майже абсолютно неможливою була індивідуальна поведінка. Система інспірувала покірність, постулат «жити як усі». Це досягалося створенням атмосфери страху, з одного боку, а з другого – виховуванням манкуртів – людей без пам'яті, – як «справжніх радянських патріотів». Система вимагала уніфікації думок, поведінки, одягу...

Особистість була додатковим фактором ризику. У соціологічному дослідженні «Покоління 1917» новосибірські соціологи дійшли висновку: виживали не розумні – їх вбивали у численних ГУЛАГах, не сильні – їх вбила війна. Виживали частіше аутсайтери – двірники, некваліфіковані робітники тощо.

Дисидентський виклик системі – то була спроба говорити з катом. Ціною діалогу, як правило, було життя.

Тисячі українських дисидентів (відомі імена лише частини з них) стали жертвами катівень. Історію їх життя ще не написано. З'явилися лише перші публікації: документи, щоденники, листування. Це, може, найбільший скарб нації на зламі тисячоліть.

Чи відновиться цінність особистості? Система змінюється дуже повільно: ЧК та НКВД в новітні українські роки заступили, безумовно більш м'які, Прокуратура та Податкова інспекція. Як у Станіслава Єжи Леца: якщо канібал їсть з виделкою та ножом – це прогрес? Не знаю, час покаже.

3. Викривлене духовне поле: винищення віри та релігії (історію церкви та синагоги в 40–70-ті рр. ми пишемо за доносами священнослужителів та уповноважених у справах релігій); заборонена культура: колючий дріт та берлінська стіна залишали радянській людині специфічні тексти. Серед них не було ані Біблії, ані культури – лише агітки, про які сьогодні вже і не згадують. Класичні радянські книги Федора Гладкова, Олександра Фадєєва мали щороку нову редакцію. Це духовне поле включало специфічну історію людства, що починалася з 1917 р., воно мало священні простори Москви як Третього Риму (четвертого не буде!) та революційного Петрограду. Імперськість була домінантною цінністю (навіть наприкінці 80-х рр. більшість населення найперше пов'язували себе з СРСР, ніж з Україною чи Казахстаном, – щоправда, в Естонії було інакше).

Система знищувала засади юдео-християнської традиції, насамперед етики, насаджуючи «в ім'я великих цілей доноси, принципи колективної відповідальності тощо. (Ще на пам'яті стаття Карного кодексу про «недоносительство»). Духовні нащадки Павліка Морозова формували не одне покоління радянських людей.

Захисною реакцією людей було подвійне мислення: «вони думають, що нам платять, а ми будемо робити вигляд, що працюємо». Іншою стороною цього феномену

взагалі ставав страх самостійного мислення. Його заступали чужі (партійні) рекомендації для життя. Згадаймо: колективні засудження робітниками теорій мовознавства, космополітів тощо. Як зупинити цю віртуальну реальність? Як після цього очікувати швидкого повернення до загальнолюдських цінностей? Не знаю рецептів. Знаю про величезну довжину цього шляху. Зроблені перші кроки, але ще не так давно я бачив демонстрацію української православної церкви Московського патріархату з гаслом: «ПАПА РИМСЬКИЙ – КАТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ».

Інформаційний простір – то було поле для вислуховування наказів – «рекомендацій» влади. Воно було принципово монологічним і виключало будь-який простір для діалогу. Усі рекомендації Йозефа Геббельса про пропаганду були враховані, засвоєні. То було метафоричне поле зі своїми знаками типу: «Слава КПРС» і «Плани партії – плани народу» і т. ін. То було інформування без негативної інформації про події в країні (згадаймо Чорнобиль). Вербальна інформація була важливішою за реальну. Це було при численних фальсифікаціях історії, коли всі попередні версії подій зникали з бібліотек, заборонялися і в приватних зібраннях.

Тоталітарна система не розвивала гуманітарних та суспільних наук. Лише мізерна частка бюджету АН України виділялися для історії і філософії, права та літератури, мистецтва та археології. Як писали дослідники цього періоду: слово було мертвим, адже воно дозволялося тільки в пропагандистських текстах та літературі соціалістичного реалізму. Суспільствознавчі та гуманітарні тексти того періоду сьогодні неможливо читати. Вони вже зайняли своє місце на смітнику історії і цікаві лише дослідникам, які аналізують ту патологію. (Є, безумовно, виключення, але вони тільки підтверджують правило).

Мова ставала колючим дротом (Дашевський). Ми ще довго будемо її позбавлятися. Думаю, що не менш ніж

декілька поколінь ще будуть віддзеркалювати той дріт. Адже мова – це одна з найконсервативніших систем пам'яті.

Вийти з того «котловану» (Андрій Платонов) дуже важко: офіційні мас-медіа – за своєю суттю – все такі ж радянські. Висвітлення касетного скандалу – традиційні радянські – пострадянські фальсифікації, брехня, перекручення фактів тощо. Зайдіть у бібліотеки: в райцентрах останні книжки – радянські. Десятиліття нового життя, нових текстів, нових ідей – наче не було. Це тільки у Києві, у Львові щось зрушилося. У Мелітополі чи Жмеринці про це майже не знають. Індекс цитування гуманітаріїв та суспільствознавців очолюють, як і раніше, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін. (Правда, молодь каже: «Карл Марс та Фрідріх Снікерс» – добре, що ці добродії не є вже авторитетами для них). То напіввипадкові приклади з майже безкінечного ряду.

Деякі висновки:

- Посткомуністичні суспільства в великій мірі зберігають в собі риси минулого, адже навіть його заперечення включає в себе ознаки попередника.

- Негативізм – обов'язкова риса змін («Долой КПСС» і «Україна без Кучми» тощо), проте серйозні зміни потребують десятиліть кропіткої роботи, яка тільки-тільки починається. Ми декларуємо прихильність до демократії, та не знаємо, що то є. «Як впізнають свободу ті, хто її ніколи не бачив?» (Станіслав Єжі Лец).

Суспільству доведеться змиритися з тим, що багато сучасників є фрустрованими, не здатними пристосуватися до нових умов. Не здатні вони і до зміни умов. На це треба зважати в усіх реформах.

Масштабність змін така, що роботи вистачить не одному поколінню. А в найближчі роки та десятиліття ще багато людей здебільшого будуть шукати себе в залишках

розподільчої економіки та номенклатурної кадрової політики.

Дива швидкої побудови «західної цивілізації» не буде. Буде (оптимістичний варіант) дуже важкий шлях розвитку. В якому напрямку? «Не вем!» (з польської «не знаю»). Що залишається? Робити свою безнадійну справу: будувати, об'єднуватися, продукувати ідеї, видавати книжки, народжувати дітей... І сподіватися на краще.

«ПОМАРАНЧЕВА ЗВИТЯГА» (Оцінки експертів)

На запитання анкети часопису відповідають: Тарас Возняк, Оля Гнатюк, Євген Захаров, Йосиф Зісельс, Олександр Ірванець, Вахтанг Кіпіані, Михайлина Коцюбинська, Мирослав Маринович, Олександр Пасхавер, Євген Рашковський, Всеволод Речицький, Євген Сверстюк, Дмитро Стус, о. Михайл Шполянський.

ВСТУП

До уваги читачів пропонуємо текст, що об'єднав відповіді на питання часопису «Дух і літера» про причини, феномен і можливі наслідки Української революції 2004 року. Експертами виступають відомі в Україні люди: правники, журналісти, публіцисти, історики, суспільні діячі... Більшість авторів текстів – це люди, які вітали революцію, а почасти були її активними учасниками. Це не заважає їм бути критичними в рефлексіях стосовно подій, аж до висновку Вахтанга Кіпіані: якщо нова влада не виправдає сподівань Майдану, ми зможемо вийти на Хрещатик знов і сказати їй: «Геть!».

На жаль, голоси супротивників Помаранчевої революції зібрати важко. Справжній діалог інтелігенції Сходу та Заходу, сподіваюся, попереду. Мабуть, пізніше цю вкрай необхідну роботу (див. о. Михайл Шполянський) буде виконано. У тексті представлено суб'єктивні сприйняття

подій революції, починаючи від питань і закінчуючи вибором експертів. Думаю, що з множини таких суб'єктивних рефлексій, десь у безкінечності й складається об'єктивна картина подій. За відомою формулою істориків: чим далі від Середньовіччя, Відродження та інших епох, – тим більше ми знаємо про ці періоди життя людства. Утім і сучасникам хочеться розуміти, що відбувається. Цей текст – одна із таких спроб розібратися в подіях найновішої історії України...

1. Наприкінці 2004 року, оцінюючи Помаранчеву революцію, світ заговорив про нову Україну. В чому Ви вбачаєте цю новизну? Які її ознаки? Наскільки зміни, на Вашу думку, довготривалі? Яке підґрунтя – економічне, соціальне, світоглядне – цих змін?

Євген Захаров, правозахисник (Харків)

На мою думку, те, що сталося, було закономірним, і світ, який заговорив про нову Україну, просто раніше її не помічав і не враховував. Український народ, який, з одного боку, попри усі голодомори, війни та переслідування, зберіг волю до незалежності, а з іншого боку – отримав її 1991 року як наслідок розвалу комуністичної імперії СРСР, – зовсім не був до неї готовим. Українська демократія, ослаблена репресіями, не змогла переламати ситуацію, і в країні запанував посткомунізм радянського зразка, який мав наслідком зубожіння широких верств населення, збагачення невеличкої купки колишньої партійно-комсомольської номенклатури, велику духовну, соціальну й економічну кризу. Водночас загальний вектор розвитку українського суспільства, попри всі розмови про багатовекторність, був євроатлантичним, але воно мало до нього доростити й дозріти. Мала сформуватися критична маса соціально активних людей, які відчували

би пріоритет європейських цінностей і могли переконати в їхній перевазі більшість загалу.

Економічне падіння країни призупинилося наприкінці 1999 року, і коли Віктор Ющенко очолив уряд, поступово з'явилися ознаки поліпшення ситуації у багатьох напрямках. Навіть настрої суспільства за дуже короткий час змінився, став оптимістичнішим. Справа Георгія Гонгадзе та плівки майора Миколи Мельниченка, дії Комітету «Україна без Кучми» прискорили процес протистояння влади та народу й оформлення його в політичній сфері на інституційному рівні. Після відставки уряду Віктора Ющенко стало ясно, що з'явилася політична опозиція, яка має усі шанси змінити перебіг подій у країні. Що й сталося у два етапи – спочатку на парламентських виборах 2002 року, коли перемога в опозиції була вкрадена, а потім під час президентських перегонів. Остання виборча кампанія проходила під знаком протистояння сили влади й сили народу, який і віднайшов насагу і мужність перебороти владу. Підґрунтя цієї перемоги – вихід на арену активних дій двох ненастраханих поколінь, позбавлених комплексу неповноцінності й наділеніх модерним світосприйняттям, посилення малого та середнього бізнесу, відкритість країни, масові поїздки українців за кордон, зростаюча зрілість масової свідомості та готовність до змін, посилення громадянського суспільства.

Отже, нова Україна зовсім не була новою. Події вересня-грудня 2004 року можна було очікувати, проте важко передбачити такий розмах, сотні тисяч людей на Майданах, насамперед у Києві. Я думаю, що головною рушійною силою, яка вивела людей на вулицю, була ненависть до влади, котра так брутально та безпardonно нав'язувала людям сценарій розвитку подій – змоги терпіти далі режим Леоніда Кучми вже не було. Тим паче, той, хто йшов йому на зміну – Віктор Ющенко, – викликав

велику симпатію і довіру. Я був певний, що висунення кандидатом у Президенти Віктора Януковича – це тільки засіб переграти опозицію й залишити Кучму ще на якийсь термін. Я був переконаний, що Янукович не виграє вибори, і питанням для мене було тільки – чи виграє Ющенко зараз, чи він переможе дещо пізніше, оскільки важко було оцінити апріорі готовність влади йти до кінця у своєму бажанні залишитися і готовність народу не дати знову себе обдурити.

Що стосується довготривалості змін – то, на мою думку, вони невідворотні, якщо тільки не буде сильного зовнішнього впливу, що завадить суспільному поступу. Це зовсім не означає, що розвиток буде винятково позитивним. Будуть кризи, поразки, скандали, розчарування... Проте загальний євроатлантичний вектор модернізації збережеться.

Тарас Возняк, літератор (Львів)

Новизна України після Помаранчевої революції полягає в тому, що вперше на повну силу в ній запрацювали механізми громадянського суспільства. Щонайперше це стосується такого громадянського інституту, як вибори. Чи це перші відносно вільні вибори в Україні? Ні. Такі чи майже такі вибори та референдуми були на початку 90-х років, до режиму Леоніда Кучми. Однак відносна свобода вибору тоді була обумовлена розгубленістю та деморалізованістю постсовєтської номенклатури. На той час олігархат ще не сформувався і не міг істотно впливати на перебіг виборів. Отож вони відбувалися відносно вільно. Натомість під час Помаранчевої революції інституції громадянського суспільства переламали жорсткий опір олігархічних структур. Взагалі революцію 2004 р. здійснив середній клас, який непомітно виріс за останнє десятиліття. Саме він став базою для інституцій громадянського суспільства. Таким чином, українське суспільство почало

наближатися, щодо своєї структури, до структур країн Центральної Європи. Попри все, українське суспільство в аспекті розподілу національного продукту поволи віддаляється від сформованої у часи президентства Леоніда Кучми кричущої диспропорції, коли вкрай мала суспільна верства контролює левову частку суспільного продукту. Чим збалансованішою ставатиме майнова структура суспільства, тим стабільнішим воно буде. Гадаю, що саме у цьому можуть бути гарантії подальшого розвитку України. Наскільки стабільним буде поступ, залежатиме також від того, чи будуть ці процеси вирівнювання у суспільстві доведені до кінця.

Михайлина Коцюбинська, літераторка (Київ)

Новизна передусім у тому, що світ нарешті відокремив у своїй свідомості Україну від Росії і збагнув, що вона знаходиться не десь там на Балеарських островах, а таки в центрі Європи і що європейські цінності їй аж ніяк не чужі. Гадаю, що найбільшою новизною був потужний моральний потенціал Помаранчевої революції. Не суто соціально-економічні спонуки, а загальнолюдська домінанта цих подій. Світ побачив обличчя Майдану, мав змогу зазирнути в очі – а то, на правду, добрі очі. Розумні, живі, з іскоркою здорової іронії, здатні спалахнути праведним гнівом і зволожитися сльозами у найсвятіші моменти. І це освітлене помаранчевим спалахом обличчя стало обличчям України. Чи надовго? Хочеться сподіватися. Залежить це від дальшого розвитку подій, від того, наскільки вдасться уникнути дошкульних падінь – як економічних, так і моральних. Та в анналах історії це обличчя вже зафіксоване. Обличчя нації, хай і недосформованої, обтяженої минулим негативом, але вже не «ембріонної» (якщо згадати Стусову формулу «вічно ембріонна Україна»).

Йосиф Зісельс, правозахисник (Київ)

Новизна України для світу – це відкриття України як суб'єкта історії та світової політики. Окрім нечисленних спеціалістів, у світі, в основному, майже нічого не знали про Україну. Україна була периферійним уламком мало-зрозумілого пострадянського простору, в якому вбачали більше невизначеності, ніж загрози. Усі залишки колишньої величі, включно з природними ресурсами, дісталися Росії.

Для мене новизна України складається, передусім, із двох факторів: ірраціонального та раціонального.

Україна здивувала весь світ і найперше себе несподівано могутнім сплеском енергетики народу – «пасіонарністю». Цю ірраціональну обставину можна намагатися пояснити, але розуміння ці пояснення не додадуть. І влада, й опозиція готувалися до виборів настільки добре, наскільки могли, одна про одну знали практично все: про людські й матеріальні ресурси, організаційні можливості, резервні плани... На пасіонарність не розраховував ніхто – саме виходячи з її ірраціональності. Дехто розраховував на диво, але це були абстрактні мрії.

«Пасіонарність» неможливо організувати і проти неї неможливо боротися. Вона приходить нізвідки і зникає в нікуди. Її, мабуть, можна спровокувати, проте ніхто не знає, як і чим. Та й ті, хто її, зрештою, неусвідомлено провокує, не тільки не ставлять перед собою такої мети, а й всіляко намагаються уникнути її.

Народ, до якого завітала «пасіонарність», якимсь дивом раптово перестрибує до першої ліги світової першості, і тоді тільки від самого народу та його нової еліти залежить, чи втримається він на цьому рівні та в якій ролі.

Спершу й опісля все більш-менш зрозуміло, але самий момент переходу є «нуль-транспортванням», тобто «чудом», яке часто, можливо, майже завжди, очікують, але яке, зрештою, відбувається за невідомими законами.

Раціональний фактор новизни України, на мій погляд, полягає передусім у тому, що за останні два десятиріччя в Україні сформувалися значні масиви громадян (по кілька мільйонів кожен), які разом із найбільш національно свідомою й національно-демократично організованою групою старшого покоління створили й електорат Ющенка, і головний людський ресурс Помаранчевої революції. Йдеться про людей нової (для України) ментальності чи ідентичності, що її можна умовно назвати «європейською», на відміну від іншої ментальної групи, яку також умовно можна назвати «євразійською».

Коли політологи говорять про створення політичної нації або про щось до цього подібне, ця термінологія нічого не пояснює, а навпаки, за впізнаваними ярликами криється смисловий туман.

Перша група нової ідентичності – істотна частина молодого покоління українських громадян, чие ментальне становлення припало на 90-ті роки з їхнім колапсом комуністичної імперської системи. Це покоління сформувалося не завдяки, а радше всупереч попередній владі, яка, на щастя, полишила це покоління напризволяще. Значна частина цього покоління нічим не зобов'язана владі: ні переконаннями, ні освітою (її здобували, переважно, за рахунок сім'ї), ні місцем працевлаштування (переважно це комерційні та іноземні структури). На відміну від «олігархів» та їхніх команд, що були зобов'язані владі всім і тому захищали її, нове покоління хотіло жити у світі, де правила гри не змінюються щодня залежно тільки від того, з якої ноги встав «гарант» або його клевети; де успіх у житті і добробут дістаються не завдяки наблизеності до Президента і демонстрації відданості, а завдяки освіченості, наполегливій праці й активній громадянській позиції.

Друга група – це мільйони українських робітників, що побували в цивілізованих країнах на заробітках, та їхні

сім'ї. Принцип той самий: нічим не зобов'язані владі – ні матеріальним добробутом, ані елементами нової ментальності, надбаними під час «закордонних відряджень».

Усі згадані вище групи і складають якісно нову і, головне, масову реальність України – і є прообразом її майбутнього середнього класу, аналогом «третього стану» – основної організуючої сили часів Великої французької революції.

Всеволод Речицький, правозахисник (Харків)

Я думаю, що нова Україна – це суспільство, яке несподівано для всіх раптом випередило свій час. Практично ніхто з інтелігенції – розуму нації – серйозно не очікував і не передбачав революційних подій. Коли Віктор Ющенко говорив про те, що може «заговорити вулиця», це сприймалося майже як риторична фігура, не більше. Тому стара влада практично нічого не зробила для запобігання революції.

Звісно, у революції були певні економічні, історичні та світоглядні передумови. Але я думаю, що головною рушійною силою подій була просто емоційна втома суспільства й конкретних людей у ньому від життя, яке вже не відповідало органічним потребам здорової, активної людини. У країні був очевидний брак свободи, перспектив розвитку особистості, багато політичного лицемірства й відвертої нудьги у сфері культури.

Саме тому, що підґрунтя революції було емоційним, я не вірю в можливість якоїсь реакції (деградації) суспільства до попереднього стану. Емоційний стан – це справді та ріка, в яку неможливо вступити двічі. З іншого боку, я боюся чергового поширення в Україні ілюзій щодо приходу «доброї влади». Держава – це необхідне зло, яким треба оперувати за певними правилами. Американські батьки-засновники це добре розуміли й створили позбав-

лену «сентиментальності» конституційну систему для своєї країни. Щось подібне мала би вчинити саме тепер Україна.

Оля Гнатюк, літераторка (Польща)

Нова Україна – це країна, в якій суспільство стало суб'єктом, а не об'єктом політики. На мою думку, неможливе вже повернення до старого режиму, старого стилю правління. З економічних чинників я б виокремила бунт середнього класу. Хоча кажуть, що в Україні середнього класу не існує, він таки існує – в тих масштабах, в яких це було можливо. Спроба підкорити цих людей державно-мафійним (чи навпаки) структурам, пришестья «донецьких» призвело до того, що ці люди не мали чого втрачати. Отже, вони зробили свою ставку. Але, роблячи це, вони приєдналися до «чогось більшого за них». Хочу звернути увагу ще на одне, не таке масштабне, а попри те – вагоме для майбутнього України явище. До цього бунту приєдналися українські громадяни, які тимчасово перебувають за межами України (іноді це «тимчасово» перетворюється на «тривало», хоча мало хто говорить, що «на постійно»). Вони майже однотайно проголосували проти цієї влади, цієї системи правління, цієї економіки, яка змушує їх шукати заробітку за кордоном, залишаючи свої сім'ї та свою освіту в Україні, і мандрувати «по хліб». Ці люди хочуть повернутися в Україну, хочуть, щоб їхні гроші (у масштабах держави – це мільйони євро), вкладені у відбудову власної домівки, в освіту для дітей, у здоров'я їхніх батьків, що доглядають їхніх дітей, дали їм певне майбутнє. Такий мій досвід спілкування.

Коли йдеться про історичні чинники, які мали вплив на події, – найочевиднішим видається український досвід демократії: на сучасному етапі, – пробудження паростків громадянського суспільства у 90-х та у міжвоєнний період у регіонах Західної України, зокрема в Галичині та на

Волині. Як виявилось, неабияку роль відіграла молодь, що суттєво відрізняє ситуацію в Україні від російської, де носіями досвіду демократії є дуже нечисленні представники старшого покоління.

о. Михайло Шполянський, письменник (Миколаїв)

«... утиски приносять терпеливість, а
терпеливість – досвід, а досвід – надію,
а надія не засоромить, бо любов
Божа вилилася в наші серця Святим
Духом даним нам»
Рим. 5. 3–5

Розуміючи правочинність і навіть необхідність різних підходів до оцінки подій, що відбулися, одразу ж чітко окреслю свою позицію: для мене головна значимість Помаранчевої революції полягає не у царині політичній, економічній або навіть соціальній, але – саме в духовній. Ідеали ж євроцентризму, про які багато нині говориться, для мене вельми відносні. Є в них і привабливий бік: Європа «святих каменів», культурної й духовної традиції, Європа – самовартісної особистості, Європа – єдності у багатоманітності. Проте є й неприйнятне, про що не будемо зараз говорити детально (втім, це здебільшого ментальна експансія Нового Світу). Однак не питання вектора зовнішньополітичних симпатій обумовило події в Україні. Переконали: головне відкриття Помаранчевої революції – духовного порядку. Господь відвідав народ Свій. Не у релігійних рефлексіях і ремінісценціях, а в живому прояві Сили і Духа. І тому я можу говорити тільки про єдиний «-центризм», що має сенс, – духовний україноцентризм.

Те, що відбулось, я сприймаю не інакше, як чудо Боже. Аналізуючи різні аспекти подій нещодавнього минулого й сьогодні, неможливо не побачити, що далеко не все

збігається з ідеалом. І, одначе, те, що пережили учасники подій, – не вирвати із серця й пам'яті. Бог є любов. Любов у Христі – не пристрасть, а готовність «як хто свою душу поклав би за друзів своїх» (Ів. 15. 13). Мир – не пасивність, але відсутність хоч би якої злостивості, агресії (характерно, що зустрічні агресивні порухи каналізувались у гумор: «Леопольде, вибач нас!»). Радість – не ласе сибаритство, а добротворна енергія, що примножує сили. Милість – не дозована добродійність, а повна самовіддача, таким чином, аби «люди... мали серце одне й одну душу... і в них усе спільним було (Дії, 4. 32). Свобода у Христі – не розгул юрби, «російський бунт» (і не лише російський – який контраст – березневі події в Киргизії!), а єдність у Дусі, «а де Дух Господній, – там воля» (2 Кор. 3. 17).

І сказав Господь словами пророка Ісаї: «На мені Дух Господній, бо Мене Він помазав, щоб Добру Новину звіщати вбогим, послав Він Мене проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння, відпустити на волю помучених, щоб проповідувати рік Господнього змилювання» (Лк. 4. 18, 19).

Усі ми відчували це – Господь був із народом Своїм на Майдані:

«Бо Я голодував був – і ви нагодували Мене, прагнув – і ви напоїли Мене; мандрівником Я був – і Мене прийняли ви. Був нагий – і Мене зодягли ви, слабував – і Мене ви відвідали, у в'язниці Я був – і прийшли ви до Мене... що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх, – те Мені ви вчинили» (Мт. 25. 35, 36, 40).

Звичайно, можна сказати, що все це – надто штучні паралелі високого й профанного, проте... Паралель оприявнює загальний напрям подій, і цього вже достатньо. До того ж питаємо: чи може Богоприсутність бути чимось профанним? Інша річ, що Богоприсутність одні відчують, а інші – ні. Але так завжди і було у релігійному житті...

Знаковими для мене назавжди залишаться слова простої жінки, мовлені на вулиці біля Адміністрації Президента у напружений момент блокади: «Батюшко, адже правда, така любов між людьми може бути тільки в раю?» Справжні любов, миролюбність, самовідданість, взаємоповага, єдність – що могло дарувати все це тій спільноті, яку ми звикли називати натовпом? Що інше, як не благодатний покров Горній? Люди піднялися «над собою». Відсутність п'яних і матюгальників, зниження рівня злочинності та захворювань – усе це також свідчення, хоча й від протилежного. Свідчення відвідин Божих. А також – свідчення того, що народ сприйняв ці відвідини, не проминув їх. І це особливе чудо у нашому світі речей і споживацтва. Це й є синергізм. Це й є народження душі загальноукраїнської нації.

Банальна нині думка про народження нації на «майданах» країни для мене сповнена особливого змісту: я бачу це народження не в «інтересах», а в душі. Тисячоліття рухомої мозаїки тіла-душі-духу народу, координата «Схід – Захід» і точка європейської осі, тривкість і мінливість, велич і падіння – історія України та її народу. Аж ось підсумок до третього тисячоліття – розрізнені й майже антагоністичні фрагменти.

І тоді Господь відвідав народ Свій. Майдан завдяки благодаті Божій став плавильною піччю, у якій фрагменти набули єдності, народилася нація. «Журиється жінка, що родить, – бо настала година її. Як дитинку ж породить вона, то вже не пам'ятає терпіння з-за радощів, що людиною зродилась на світ...» (Ів. 16. 21).

Так, усе це чистісінький ідеалізм. Але не забуваймо – ідеалізм як ідея є філософським обґрунтуванням релігії. І тому в контексті цього належить говорити саме так.

Проте ідеалізм не скасовує тверезості. А це вже зовсім інша історія...

Церква припускає, що нація, як і кожна людина, є явищем духовно цільним, має свого Ангела-охоронця. І нація, як і людина, може очолюватися своїм Ангелом, а може й забути про нього, піти від нього. Це й є висока свобода – свобода вибору Добра, свобода вірності Богові. Що буде з нами? Залежить від кожного з нас, і саме в цьому, у своєму предстоянні, ми доконечно відповідальні перед Творцем. А на урочистості загального Добра (аби не піддатися ілюзії хіліазму, зробимо суттєву поправку на емпірику політичного життя), на збереження Дару в загальнонаціональному вимірі ми можемо тільки покласти надію...

Вахтанг Кініані, журналіст (Київ)

Феномен під назвою «Помаранчева» (або «Оранжева») революція, на мій погляд, уже можна розглядати окремо від її прямих політичних наслідків. Сам факт настільки фантастичних за емоційною напругою і людським масштабом зрушень у країні, де, як вважалося, відсутні й громадянське суспільство, й сильні політичні партії, й реальний середній клас, і традиція саме вуличного вирішення політичних криз – дозволяє визначити ці 17 днів осені-зими 2004 року як демократичну революцію. Класичну, за зразком східноєвропейських народів, «оксамитову» буржуазно-демократичну революцію. Безумовно, з деякою українською специфікою.

Спільними зусиллями народу й тодішньої української опозиції тюркське за походженням слово «Майдан» увійшло до світового лексикону як символ мирного спротиву корумпованій антидемократичній системі.

Колись в інституті довелося вивчати історію індійського ненасильницького опору британським колонізаторам, і звідти запам'яталося слово «сатьяграха». У дослівному перекладі із санскриту це означає «непохитність в істині». Ця доктрина Ганді включала в себе поєднання масових акцій – мітингів, демонстрацій, пікетів, страйків,

бойкотів – із радикальнішими заходами на зразок відмови від сплати податків (у нашому випадку це можна порівняти з переходом деяких міліціонерів і податківців «на бік народу» і заявами окремих глав адміністрацій про те, що вони виконуватимуть резолюції Комітетів національного порятунку, а не Адміністрації Медведчука). Отже, і наша революція може (і має!) увійти до світових підручників як приклад нового за формою (багатоденне стояння на площі) неагресивного опору.

Водночас важко говорити про «нову Україну», яка нібито постала внаслідок цих подій. Помаранчева революція не стала революцією у повному сенсі цього слова. Вона поки що не принесла відчутних незворотних змін не тільки «базисним», а й «надбудовним» сферам суспільства.

Наприклад, узяті на озброєння ідеологію оновлення кадрового складу української влади можна тільки вітати. Але! Як і раніше, процес не люстрації, а ротації відбувається за цілком непрозорими і не визначеними наперед критеріями. Скажімо, незрозуміло, якими мотивами керується новий Президент Віктор Ющенко, коли наближає до себе й демонструє довіру старому-новому Генеральному прокурору Святославу Піскуну. Якщо він незамінний «професіонал» – про це й треба казати. Якщо він «патріот», то тоді суспільство має знати про хоч би окремі зразки його діяльного громадянського патріотизму. Якщо він усього лише «термінатор», який має розчистити місце під сонцем від рудиментів минулого, то й про це треба казати. Уголос.

Очевидно, зміни в Україні відбуватимуться за поставленим з ніг на голову відомим ленінським алгоритмом – «крок вперед, два кроки назад». Тобто – поступ уперед ніби вже відчувається (принаймні, на емоційному рівні), але постійно стикаємося з рецидивами «кучмізму» у різ-

них сферах. Ці рецидиви і є «кроком назад». Є небезпека, що коли цих кроків виявиться забагато, може розпочатися «Реконкіста» – відвоювання нинішньою «опозицією» втрачених позицій. Спочатку в політиці (бо на носі чергові вибори до Верховної Ради та місцевих органів влади), а потім – «далее везде»...

Мирослав Маринович, літератор (Львів)

Почну із зовнішнього спостереження. До згаданих подій Україна лише скаржилася, що її у світі не розуміють, і намагалася викликати його жалість. Світ, відповідно, вважав Україну невдахою і ще більше цурався її. На Майдані Україна вперше взялася сама за свою долю – і світ моментально визнав її. Як на мене, всі українці мають намотати собі це на свій розкішний козацький вус...

Якщо говорити про речі сутнісні, то і для світу, і для самої України справжнім відкриттям був рівень глибокого народного демократизму. На відміну від 1990-х років, Україна вже не прагнула екзотичної свободи й демократії, не розуміючи, що це таке. Тепер вона чітко усвідомлювала, що вона хоче чесних і справедливих виборів, свободи слова і преси, невибіркового застосування закону, свободи підприємництва, свободи творчості тощо. Хоч як Леонід Кучма намагався згвалтувати демократію й запровадити новітній есендівський, тобто квазі-радянський, стиль управління, 13 років навіть обмеженої демократії не минули даремно: в народі (особливо серед молоді) накопичилося живе й практичне розуміння того, як повинна діяти демократія.

Друге відкриття – готовність народу йти на певні жертви задля утвердження моральних принципів. Останні перестали бути принципами, про які згадували лише в неділю у храмах (чи в суботу в синагогах, чи в п'ятницю в мечетях). На ці принципи тепер не просто можна було спертися. Уперше за багато років стало очевидно, що вони

можуть принести виграш, що мораль – це не втіха для слабких і безпорадних невдах. Україна перемогла вірою в ті принципи, які у значній частині західного суспільства давно вже сприймаються з постмодерністським скепсисом. І виявилось, що відродження моральних принципів у функціонуванні державно-суспільних структур може стати пасіонарною та об'єднавчою ідеєю для всіх регіонів України.

Однак у парі з успіхом завжди приходиться нова небезпека. У своїй історії українці й раніше виявляли спроможність до солідарності бунту. Значно гірше було із солідарністю щоденного рутинного творення. Найближче майбутнє покаже, чи зуміємо ми не занепасти духом, розчарувавшись у недавніх героях після перших же їхніх кроків, і не махнути звично рукою, мовляв: «Усі вони однакові – я знову ховаюсь у свою затишну хатку скраю».

Олександр Ірванець, письменник (Київ)

«Нова Україна» – це дуже милий, особливо для Заходу, штамп. Звісно, ми справді оновилися. Але ці зміни поки що важко вважати незворотними. Варто остерегатися розчарування, яке може настати в суспільстві після певного часу діяльності нового уряду й Президента, і відкату в суспільній свідомості як неодмінного й закономірного наслідку цього розчарування. Як приклад хтось із журналістів наводив Москву 1991-го року: там теж бабусі виносили млинці та пиріжки оборонцям Білого дому, а сьогодні там одностайно славлять Президента і збирають підписи про його третій і подальші терміни. Хотілося б помилитися і на прикладі Києва пересвідчитись у протилежному. Сказав же нам один діяч: «Україна – не Росія».

Дмитро Стус, літератор (Київ)

В Україні, точніше, власне в Києві, нуртувало давно. Трішки стабілізувалося суспільство, дещо поліпшилося фінансове забезпечення людей, і багато киян як і в 1980-ті

отримало можливість перейматися чимось іще, крім добування хліба насущного.

І коли увага людей знову навернулася до справ суспільних, більшість із них відразу із прикрістю усвідомила цілковиту неспроможність політиків різного штибу захистити здобутки періоду демократизації. Корупція, неповага до думки громадян, відсутність позірних ознак громадянського суспільства, повна сваволя чиновництва та бюрократичного апарату... Все це драгувало. І роздратування виявилось настільки сильним, що кияни (а той факт, що в інших містах масового саморуху людей помічено не було, здається, не треба особливо доводити) вийшли на вулицю. Масовість – найбільша та єдина особливість «помаранчевих» тижнів – була настільки значною, що це привернуло увагу до України навіть завжди байдужої до нас Європи, що схарапудилася, здається, не менше від наших політиків: цього не чекав ніхто.

На жаль, жодних змін, окрім нових людей у старих владних кабінетах, поки не видно. Декларації про «чесність» та «порядність» «нових-старих» особисто мене не переконують. Позитивний лише факт зміни бандитської команди іншою. Якою? – покаже час. Принаймні особисто я переконаний, що доки суспільство не чинитиме постійного тиску на свій – нехай навіть найкращий і найчесніший – уряд, чогось доброго сподіватися не випадає.

Євген Рашковський, літератор (Росія)

Не можу нести відповідальності «за всю Одесу», але особисто для мене «жовтогаряча» революція в Україні – революція без злостивості, зненависті, мстивих слів та емоцій – знаменувала собою подальший можливий шлях народів Східної Європи, цього справжнісінького «Напівсходу», від панівної в ній (і почасти ще пануючої) «куль-

тури» перманентного політичного насильства. У цьому сенсі Помаранчева революція, справді, – обітниця нової України. Тієї України, котру доведеться будувати на нових засадах постіндустріального співжиття, що об'єктивно переростає рамки «червоних» і «біло-блакитних» систем бюрократичного капіталізму.

Євген Сверстюк, літератор (Київ)

Це передусім питання до світу: в чому він бачить новизну. Я думаю, що до нас повернулася віра в себе і відкрилася реальність нашої сили в протистоянні злу, яке організувалося і легалізувалося.

Олександр Пасхавер, економіст (Київ)

«Оранжева революція» – важливий етап історичного подорослішання України. Це стрибок розвитку, що має велетенський потенціал у справі формування політичної нації, капіталістичної економіки й ліберальної демократії. Серйозність перемін підтверджує заміна владного прошарку, що відбувається драматично. Але поки що ми бачимо тільки потенціал. Не місяці, а хіба що роки дадуть уявлення про те, як Україна реалізує цей потенціал: спокійно, системно, цілеспрямовано чи криваво й суперечливо. Ризики перетворити перемогу на поразку, як це неодноразово було в українській історії, величезні. Передусім через відсутність еліти як прошарку громадян, що зріс природно, а не був призначений обставинами, підготовленої та вихованої у відповідних традиціях, із наявним відчуттям місії.

Основною рушійною силою «Оранжевої революції» був багатомільйонний прошарок громадян, що самі себе забезпечували, що вирости й фінансово зміцніли за останні п'ять років. Державна машина, контрольована «олігархами», корупційна й застійна, заважала їм рости. Цій новій буржуазії, верхньому прошарку середнього класу,

який зароджувався, потрібні були Закон і свобода діяльності. Їхні інтереси збіглися з європейськи орієнтованими цінностями населення заходу й частково центру України, з протестними настроями молоді. Протестні настрої посилювалися страхом перед криміналізацією старої влади.

Головним ризиком поточного моменту в поведінці нової влади є можливість перенесення методів революційної опозиції до технологій державного управління й реформування. Доцільність замість законності, тиск замість системності – прямий шлях до невдач.

2. Чи були ці дні моментом істини для української нації? В якій мірі революція торувала шлях до Європи та відштовхувалася від простору зон та Гулагів? Як узагалі оцінюєте наш європейський потенціал?

Вахтанг Кініані, журналіст (Київ)

Дні Помаранчевої революції виявились найвищим злетом українського народу протягом останніх кількох століть. Значення цих днів, на мій погляд, вище, ніж подій серпня 1991-го року, коли було проголошено незалежність України. Адже Акт проголошення самостійності – це був вибір (навпіл із переляком!) політичної еліти на вимогу національно-демократичної меншини, то був компроміс, який не дав нам можливості стати другою Литвою чи Польщею.

Нині ми стали свідками та учасниками масового народного руху за власну гідність. Мені вже доводилося писати, що за останнє десятиліття ми постійно вибачали Леоніду Кучмі та його оточенню все – від дерибану «Криворіжсталі» до, на жаль, це правда, – убивства журналіста Георгія Гонгадзе. Але цього разу найдіяльніша і наймодерніша частина суспільства вибухнула, бо нам спробували нав'язати не просто роль «юго-западного підбрюшья» Росії, а й роль статистів у театрі абсурду. Якби українці не

повстали проти «пропозиції» обрати президентом двічі кримінальника, то навряд чи був би якийсь сенс у подальшому існуванні такої нації... Саме у цьому і був, на мій погляд, «помаранчевий» момент істини.

І це на тлі того, що нині відбувається у Росії, Білорусі, пострадянській Середній Азії, Азербайджані, Вірменії та Молдові – жахливе звуження демократичних свобод, авторитарність політичних режимів і повне відчуження народів цих країн від будь-якого, навіть ефемерного, впливу на ухвалення найважливіших рішень. У нас на Майдані і довколо нього було інакше. Це був перший досвід поєднання інтересів політичного класу (і опозиції, і влади) з інтересами і поглядами дуже широких народних мас. Від «вершків» до «корінців». Суспільний вплив київських бізнесменів і львівських інтелектуалів був у дні революції майже рівний голосу селянки з Полтавщини чи харківського студента.

Європейськість України та українців – велика і вічна тема, яка заслуговує окремої дискусії. Якщо коротко – ми є європейцями. Але радше географічно, ніж психологічно. Советська, «відрубна» від решти світу ментальність залишається сильною. Сильнішою, принаймні, наших же спроб рухатися «геть від Москви» і «вперед до психологічної Європи».

Об'єктивно кажучи, процеси десоветизації, декагебізації, декучмізації в Україні, за умови їхньої реалізації, мають наблизити нас до традицій Старого Світу. Можна зробити припущення, що вектор тяжіння «європейця» Ющенко на Захід може бути слабшим за напрямок дії «антиєвропейця» Путіна. І тоді ми можемо стати для Європи такою собі «Південною Кореєю» на тлі Росії-«КНДР». Нас вони будуть змушені підтримувати, бо, хай там як, але саме ми є і будемо ближчим часом балансом для «верхньої вольти з ядерними ракетами». Ось у цьому сенсі ми і будемо «європейцями».

Реальний шлях до євроструктур набагато складніший, ніж виконання певних пунктів у деклараціях і меморандумах. Буде багато розчарувань. Зокрема, готовність політичних керівників нації до самообмежень і самопожертв викликає скепсис уже зараз.

Олександр Ірванець, письменник (Київ)

У ті два тижні стояння на Майдані наш «європейський потенціал» був, мабуть, найвищим у Європі – вищим за французів, німців і поляків – без жартів. Яким чемним був Майдан, як прекрасно поводитися люди! Жодного хамства, жодної недобррозичливості чи нещирості. Особисто мені видавалося у ті дні, що це Бог нарешті звернув свій погляд на Україну, і доки Він не відводить від нас Своїх очей, люди все роблять правильно. Аби ж ми всі якомога довше перебували у Його полі зору... Та, мабуть, у Бога є ще інші клопоти, інші народи та країни. Тому важливо, щоб усі ми вже у нових умовах залишалися такими, якими були в ті дні.

Михайлина Коцюбинська, літераторка (Київ)

Так, безперечно, ці дні стали моментом істини, потужним зусиллям вирватися з постсоветського духовного простору. Вже у постатях двох кандидатів персоніфікувалися два напрями розвитку, ці дві цивілізаційні моделі – соціально-економічні, культурно-національні, морально-психологічні. З одного боку, продовження й увічнення у різних вимірах нашого постсоветського, постколоніального статусу. Як прогнозував уїдливиий Сашко Ірванець, «за такими йдучи людьми, крізь Монголію і Корею до Європи дійдемо ми...» З другого – органічне, свідоме плекання себе в Європі та Європи в собі. Наш європейський потенціал оцінюю обнадійливо. Це не означає готовності миттєво влитися в сучасні європейські політичні й економічні параметри. Таку ситуацію треба готувати поступово й плекати на ґрунті суттєвих

внутрішніх трансформацій, потрібних не так Європі, як передусім нам самим. А в нас – про це свідчить історія, культура, психологічний типаж – «Європа» завжди була і є присутня. Ми не ті «аборигени», яким треба починати з нуля.

Оля Гнатюк, літераторка (Польща)

Гадаю, що без Помаранчевої революції «прорив» до Європейського Союзу був би неможливий. Простір свободи, яким ставала у тижні Помаранчевої революції Україна, – як на мене – логічне завершення українського прагнення. Щодо європейського потенціалу – сказати, що він є великим, це не сказати нічого. Тепер ідеться про те, наскільки швидко Україна зможе почати переговори з ЄС. І – ясна річ – наскільки члени ЄС готові відкинути стару стратегію «Russia first». Коли запитання розуміти в історичному сенсі, себто наскільки це було осмислене бажання порвати з тоталітарним минулим, я б відповіла, що Україна віддавна від нього відштовхується. Проте Помаранчева революція не була часом для роздумів над минулим. Цей час розумного розрахунку ще настане.

Євген Сверстюк, літератор (Київ)

Безперечно, ці дні були моментом істини і виявом волі до життя. Україна завжди була в Європі, і за це проголошували ногами понад п'ять мільйонів українських громадян, які втекли. А скільки їх втекло б у 30-ті роки, якби відкрили кордон? А про що говорять хвиля за хвилию української еміграції на Захід? Причому вона там, в основному, залишається з Україною.

Дмитро Стус, літератор (Київ)

Не варто говорити про якийсь момент істини для української нації як такої. Це цілковите перебільшення. Перший тиждень (далі була технологічна боротьба за

владу) – однозначна заслуга киян, які відстоювали власну гідність, яку було настільки брутально потоптано, що не витримали навіть завжди переважно політично неактивні мешканці столиці.

Під цим оглядом кияни, а з ними всі українці, мають прецедент, факт постановня якого дозволяє себе поважати. Не більше, але й – не менше. Переконалий, події на Майдані не були революцією: радше це був прорив давно визрілого гнійника, який ніхто не пробував лікувати. Намагання нової влади уникнути структурних змін в управлінні це лише підтверджує. Влада царька-чиновника на місцях анітрохи не похитнулася.

Щодо європейського вибору, то він неминучий і зумовлений передусім кризою Росії й пострадянського простору. Утім, поки він йде «зверху» як вибір нового лідера та його команди. Хотілося б, щоб «знизу» це підкріплювалося розвитком «ринків праці» у регіонах і бодай частковим обмеженням чиновницьких беззаконь на всіх рівнях. Без цього для мене будь-який вибір втрачає сенс.

Мирослав Маринович, літератор (Львів)

Так, це був очевидний момент істини – здобуття нової (чи повернення добре забутої старої?) власної ідентичності. У 1991 році Україна ще не могла відразу отямитись і вийти з-під тіні Третього Риму. Сьогодні чи не вперше вона це зуміла зробити. Причому набуття нової ідентичності стало фактом, який люди переживали як цінність – переживали із позитивними емоціями. Помилки Росії сприймалися радше з гумором, аніж з агресією. Тобто чи не вперше в українців з'явилася та довгоочікувана певність себе, яка не веде до агресії щодо інших ідентичностей.

Новітнє народження України разюче змінило геополітичну ситуацію, що страшенно розсердило творців нового статус кво – нового закріплення сфер впливу. Україна

порушила ту геополітичну «стабільність», яку з такими трудами відновлювали «закрійники» нового світового порядку. У цій схемі стабільності бляклій і скорумпованій Україні відводилася роль пішака у шаховій партії Росії, яка й мала нести відповідальність за процеси на своїй «канонічній» території. За задумом, Грузія та Україна мали бути головним боєм лише Росії, але не Європи. Обидва ж пішаки запрогнули підняти свій статус, що, очевидно, спотворило елегантність шахового ендшпілю.

Коли ж розсипався давній геополітичний стереотип і відважні аналітики зазирнули поза його руїни, то стало очевидно, що, за певних обставин, Україна може мати блискуче європейське майбутнє. Це поки що не конкретні візії та програми, а лише перші вигуки здивування, перші прозріння, яким Україна своїми вправними діями ще мусить надати реальної плоти.

Тарас Возняк, літератор (Львів)

З огляду на стихійне формування в Україні громадянського суспільства та його справжньої бази – середнього класу, Україна, справді, як суспільний організм поволі наближається до усереднених європейських стандартів. Як довго триватиме цей процес – залежить від швидкості економічного зростання та швидкості деолігархізації країни. Звичайно, великий бізнес залишиться. Однак він не може домінувати у суспільному житті та політиці. У розвинених суспільствах більша частина національного продукту створюється малим та середнім бізнесом – зорганізувавшись у те, що ми називаємо громадянським суспільством, він і визначає шляхи розвитку. Натомість на тлі загального зубожіння український олігархат, спираючись на свою монополію у доступі до матеріальних благ, вирішив монополізувати і владу. Помаранчева революція почала процес виправлення цієї диспропорції. Однак це саме процес. Він тривав до Помаранчевої

революції, він триватиме і після революції, оскільки поле трансформації лежить в економічній сфері, в якій «менти істини» неможливі й неприпустимі – як правило, це кризи, які ні до чого доброго не приводять. З огляду на загальну тенденцію до справедливішого в економічному сенсі суспільства, в котрому домінуватиме саме середній клас, а отже, розвиватимуться інституції громадянського суспільства, гадаю, що Україна має непогану перспективу. Причому перспективу, яка навіть не залежить від політичної волі якихось харизматичних груп чи лідерів, а є доволі об'єктивним процесом економічної трансформації України. Дехто називає її європейською, однак я не бачу жодних підстав, щоб не називати її австралійською чи американською.

Всеволод Речицький, правозахисник (Харків)

Так, я думаю, що на Майдані Незалежності в дні революції втілилася, так би мовити, сама правда життя. Я провів тиждень на Майдані, й мені здалося, що дух і розум Майдану були вищими від духу й розуму навіть революційної еліти. Сталося несподіване – український Помаранчевий мітинг вніс корективи до теорії політичної поведінки мас Еліаса Канетті.

Звичайно, Помаранчева революція суттєво виструнчила й водночас скоротила європейські перспективи України. Після революції український народ став політично зрозумілим для європейців. Можна сказати, що революція зробила з України політичну націю, яка справді усвідомлює сенс свободи. Якщо європейці – це люди, які (за Гегелем) є відданими свободі, то такий відтепер мають вигляд і українці.

Що ж до взагалі європейського потенціалу України, то тут у мене залишаються певні сумніви. Європа – це регіон свободи, але й водночас – простір самодисципліни. Чи є сучасна Україна дисциплінованою в європейському сенсі

країною, сказати важко. Думаю, що українці в політичному сенсі більше подібні до північних американців. Та сама первісна нелюбов до централізму й державності...

Узагалі, коли я вкотре слухаю або читаю про європейський імператив (вибір) для України, мене обсідають певні сумніви. Чесно кажучи, я думаю, що орієнтація України на США була би для неї значно продуктивнішою. Але при цьому не слід забувати, що Сполучені Штати створили європейські дисиденти, тобто європейці, які через різні причини емоційно, культурно й політично «посварилися» з Європою.

о. Михайло Шполянський, письменник (Миколаїв)

Практично на це питання я відповів раніше. Додам лише тільки ще раз, що «європейський потенціал» для мене вартісний саме в контексті збереження української самоідентичності. І для цієї задачі я бачу тільки єдине вирішення – на підставі синтезу притаманного українському народові різноманітного досвіду християнської емпірики створення справді христоцентричного суспільства, домінантою котрого буде любов (зокрема й до іншославних – євангельське почування) й повага до особистості. «Східним» відчуттям єдності подолати роздрібненість Заходу, «західним» відчуттям самоцінності особистості подолати східну стадність – чи й не величне завдання? Знов-таки утопія, але... «неможливе це людям – та можливе все Богові» (Мт. 19. 26) і «тому, хто вірує, все можливе!» (Мр. 9. 23). Принаймні всі реальні передумови для цього є, і ми споглядаємо пробуджену «повітрям волі» розмаїту активність людей: політичну, соціальну, творчу, так само і в царині релігійного життя (у контексті вищесказаного справді велику справу робить видавництво «Дух і літера»). І навіть програма нового уряду, як здається, говорить саме про це, що теж відчувається як чудо... Господи, благослови!

Йосиф Зісельс, правознавець (Київ)

Мені здається, що, відповідаючи на перше питання, я частково відповів і на друге. Момент істини, як і пасіонарність народу – ірраціональні поняття, їх можна поставити в єдиний шеренг. І в тому, і в іншому разі визначальним фактором є неясна могутня дискретність, розрив у логічному ланцюгу подій, нова якість, яку не можна звести до суми елементів, накопичених у минулому. На мить ми зазирали з нашого туманного, неупорядкованого і необлаштованого світу за потойбіччя обрїю, у «задзеркалля», побачили і відчули, якими ми можемо бути, щось значне встигли здійснити і повернулися до свого світу з відчуттям, що по-старому жити вже не зможемо. Наскільки це відчуття є відображенням змін, що відбулися в нашому народі, чи це – ілюзія, покаже час.

Вибори Президента і події, що їх супроводжували, розділили Україну умовно на дві частини. Лінія розподілу, на мій погляд, абсолютно не випадково пройшла з південного заходу на північний схід. Вона розділила Україну на частини, в яких домінують різні моделі ідентичності: «європейська» та «євразійська». Якщо це припущення правильне, то Помаранчева революція показала, що більша частина народу України може і хоче жити в Європі. Зіткнення двох моделей ідентичності – а революцію, по-моєму, можна розглядати і таким чином – зафіксувало миттєвий стан описаної лінії розподілу, яка, насправді, не статична, а пересувається в часі із заходу на схід. П'ять років тому ця лінія, можливо, пролягала західніше від Києва, а через десять років, не виключено, пройде Донецькою й Харківською областями.

Яка ж сукупність елементів ідентичності у різних її моделях, що ними ми намагаємось оперувати? Якщо розібратися із цим завданням, це уможливить і визначення нашого «європейського потенціалу».

За моїм уявленням, європейська модель ідентичності (зрозуміло, умовна), характеризується таким набором елементів:

- закоріненість у визначеній географії, культурі, релігійній традиції;

- підвищена релігійність, причому тип релігійності – радше не Віра, а Закон;

- готовність до повсякденної, нехай і копіткої праці та повільного, поступового накопичення добробуту;

- правова свідомість, законослухняність, прагнення до збереження стабільності правил і норм, що регламентують відносини з іншими суб'єктами і державою;

- скептичне ставлення до держави, готовність ділитися з нею невеликою часткою своїх доходів; недопущення втручання держави у приватне життя; ставлення до держави як до «неминучого зла»;

- скромність, прагнення бути нормальним народом, що не зазіхає на особливу «велич»;

- схильність до досягнення і додержання домовленостей, компромісність;

- індивідуалізм.

Набір елементів, що характеризують умовну «євразійську» модель ідентичності:

- «кочовий» характер ментальності; відсутність прихильності до визначеного географічного місця, розмитість культурних традиційних коренів, великий ступінь маргінальності;

- знижена релігійність, а в разі її наявності – релігійність як Віра, але не як Закон;

- слабка здатність до повсякденної, копіткої праці, до поступового накопичення;

- схильність до імпульсивності, до самопожертви, зневажання цінності людського життя, як свого, так і чужого, готовність до «подвигу» як творення, так і руйнування;

- відсутність правової свідомості: важливий не закон, а людина при владі, оскільки вона є джерелом благ та привілеїв;

- «обожнення» держави та державної влади, оскільки лише держава дозволяє і допомагає звершувати «подвиги» і бути великим народом;

- категоричність, максималізм, небажання йти на компроміси;

- колективізм.

Можна навести умовний приклад часів Помаранчевої революції:

- представник «європейської» моделі ідентичності: «Я голосую за свого кандидата, тому що він, коли стане Президентом України, створить багато робочих місць із гідною заробітною платнею, і ми зможемо жити, як цивілізовані люди»;

- представник «євразійської» моделі ідентичності: «Я голосую за свого кандидата, тому що він – наша людина (наш земляк) і, коли він стане Президентом, ми одержимо місця при владі і зможемо жити добре».

Звичайно, і набори елементів ідентичності, і наведені приклади багато в чому умовні, але, як мені здається, вони дозволяють краще зрозуміти домінанти різних моделей.

Таким чином, наш європейський потенціал визначається питомою вагою «європейської ідентичності» в українському суспільстві. Вона вже достатньо висока, аби перемогти на виборах, але ще недостатня, щоб швидко (за 5–7 років) стати європейською країною.

Євген Захаров, правозахисник (Харків)

Це були дуже хвилюючі дні – загальне піднесення, захоплення подіями, видовищем багатотисячного Майдану, рівнем самоорганізації людей, їхньої самоповаги, взаємодопомоги і «чуття єдиної родини». Усе це означало

легалізацію створення української політичної нації, крах посткомунізму в Україні, кінець міцної прив'язки до Росії (як влучно сказала Валерія Новодворська, «Україна ушла безвозвратно, никого не спросясь»), початок нового етапу в житті країни. Водночас я не можу сказати, що я переживав ці дні як момент істини (таке відчуття у мене було тричі – в лютому-березні 1987 року, коли поверталися з таборів друзі, в'язні сумління, під час падіння Берлінського муру і 19–25 серпня 1991 року), – мабуть, тому, що ці події були прогнозовані та очікувані, щоправда, не в такому масштабі. І все ж таки відчуття поступу історії в ці сімнадцять днів 21 листопада – 8 грудня було досить сильним.

Україна є, безперечно, європейською країною, але однією з найбідніших і найбільш провінційних. Іван Лисяк-Рудницький писав, що Богдан Хмельницький не міг перемогти, оскільки в Україні не було публіцистів, інтелектуалів і мудрих законодавців. З публіцистами нині у нас, нібито, все гаразд, а ось інтелектуалів та мудрих законодавців досі бракує. Парадигма освіти залишається багато в чому радянською, доступ до інтернету хоча й зростає, але повільно, наука, освіта і культура все ще фінансуються за остаточним принципом, а найактивніші люди все ще розмірковують, як би їм виїхати працювати в інші країни... В гуманітарній сфері ми дуже відстаємо від Європи. Проте є й непогані можливості для виправлення цього стану, тим паче, що західний світ, схоже, готовий допомагати нашому поступу. Отже, на часі наваздогінна модернізація в усіх сферах суспільного життя, саме це має визначити європейський потенціал України. Велике значення матиме також приєднання до «єдиної родини» українців більшої частини населення Сходу і Півдня, яке психологічно ще не відчуває себе громадянами цієї країни, зміцнення взаємозв'язків різних регіонів.

Євген Рашковський, літератор (Росія)

Момент істини? – Безперечно. До того ж не тільки за національно-українською, а й за глобальною шкалою.

Справді, починаючи від португальської Революції гвоздик (1974), по всьому глобусі прокотилася хвиля немстивих, антитоталітарних, буржуазно-демократичних революцій. Громадянсько-демократичних революцій. Якщо хочете, революцій людської гідності.

Момент же істини пов'язаний передусім із тим, що ці революції відображали непереборність і – я сказав би – самоцінність загальнодемократичних задач, які так чи інакше проявляють себе у різних, часто-густо несхожих суспільствах і які не можуть бути скасовані жодними соціалізмами чи культурами самотності.

Далі, ці революції, на відміну від буржуазно-демократичних революцій колишніх часів, відбуваються не за умов знеособлюючої, за суттю своєю тоталітарної економіки «вугілля й сталі», а економіки якісно нової – покликаної будуватися на інформації, знаннях, на взаємодоповнюючому характері відмінних одна від одної культур і людських типів.

Не випадково у цих мирних революціях таку величезну роль відіграв і, можливо, продовжуватиме відігравати духовний фактор – фактор внутрішнього подвижництва, фактор усвідомленої внутрішньої роботи особистості над собою. Роботи, що кидає відбиток на суспільне життя. Махатма Ганді, котрий відкрив і обґрунтував соціально-дійове значення цього фактора, назвав цей фактор сатьяграхою – впертістю в тому, що є істинним, сутнісним і святим.

І фактор цей має таке значення й таку силу, що багатьом доводиться або мімікрувати під нього, або – собі ж, у кінцевому рахунку, на лихо – застосовувати у боротьбі проти нього крайні засоби насильства: згадаймо вбивство превелебного Мартіна Лютера Кінга, о. Олександра Меня або Галини Старовойтової.

Загалом революції в історії – не стільки вирішення, скільки вільна або ж невільна постановка проблем. Тим паче, що біля витоків революцій стоять ідеалісти, потому до них долучаються «пробуджені», принижені, ображені, охочі до політичних карнавалів, а далі, особливо коли стає ясно, «хто взяв гору», – революційні процеси окульбачуються кмітливими (не розумними, не мудрими, а саме кмітливими) й пожадливими. Ласими до влади й перерозподілу багатств.

Але й це ще не все. В опозиціях до пореволюційних зрушень і перерозподілів об'єднуються й ображені, й ті, хто зазнав утисків, і розчаровані (особливо з тих, хто не встиг ухопити свою частку далеко не безберегового матеріального «пирога»), й ті, хто через ті чи інші причини не встиг виявити себе під час революційної перетруски, не встиг присусідитися до владних кабінетів та грошових потоків.

3. Хто в ці драматичні дні визначав хід подій? Які соціальні групи та які особистості були суб'єктами перетворень? Як оцінюєте зовнішні – стосовно країни – та суто українські рушії подій?

Мирослав Маринович, літератор (Львів)

Єдиною силою, яка наприкінці 2004 року визначала події, був Майдан як репрезентант усього народу. Без сумніву, Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко були надзвичайно важливими символами, які фокусували на собі духовну енергію народу. Але перші дні Майдану виразно засвідчили, що не вони керували стихією, а стихія несла їх – і таки винесла до вершини слави. Їхня неоціненна роль полягала в тому, що в часи революції вони зуміли піднятися до рівня своєї відповідальності та своєї слави. Також неможливо применшити значення виважених дій з боку окремих політичних постатей у парламенті,

колишньому уряді, СБУ, іноземних дипломатів тощо. Але всі вони мали сенс лише в тому випадку, якщо стояв Майдан. Отож безсумнівним творцем успіху був Бог, Який на решті дійшов висновку, що слід покарати режим Кучми й керівництво Росії за наругу над Його правдою, і відібрав у них розум. Кара за гординю й знуцання над гідністю людини була прилюдною та вражаючою.

Тому мені смішними видаються спроби викрити якусь-там змову «Пори» з Департаментом США, підступи НАТО чи зловорожу діяльність агента міжнародного імперіалізму – Джорджа Сороса. Жоден із цих чинників не втримав би людей на Майдані й не наповнив би людські серця таким потужним ентузіазмом преображення.

Євген Захаров, правозахисник (Харків)

На мою думку, каталізатором подій були молодіжні та інші громадські рухи, насамперед, громадянська кампанія «ПОРА» (чорна). Саме вони масовими й безстрашними публічними акціями відкрито засудили кучмізм і довели, що влада вже не в змозі опиратися. Завдяки ним великі маси людей позбулися страху й приєдналися до публічних дій. Другою великою рушійною силою став український бізнес – і малий, і середній, і великий. Більшість українських підприємців вже втомилися від надмірної опіки режиму, залежності від нього і не бажали далі відчувати свою вразливість перед усією державною машиною. Саме підприємці найбільше підтримали Майдан.

Виявили свою спроможність і різноманітні організації громадянського суспільства, які впливали на різних напрямках на перебіг подій: захищали активістів від переслідувань, вели моніторинг доступу кандидатів до ЗМІ, інформували про події українську й міжнародну спільноту, забезпечували, наскільки могли, контроль за законністю виборчого процесу, фіксували порушення виборчого законодавства. Саме факти системного і грубого

порушення принципів і засад виборчого процесу, зафіксовані правозахисними організаціями, були визнані Верховним Судом України як докази того, що неможливо достовірно встановити результати виборів під час другого туру 21 листопада.

Безумовно, важливу роль відіграли лідери опозиції, насамперед, Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Микола Томенко та Олександр Зінченко. На мою думку, велика заслуга Ющенка полягала в тому, що він намагався уникнути силових дій і зміг переконати в цьому сотні тисяч своїх прихильників.

Найбільшими за всю коротку історію незалежності були зовнішні впливи на виборчу кампанію. Насамперед це стосується Російської держави, чие втручання у внутрішні справи України під час кампанії було безпрецедентним: це й участь десятків російських політтехнологів, які нав'язали сценарій розколу України, протиставлення Сходу і Заходу, маніпулювання громадською свідомістю, побудоване на брехні щодо Ющенка та його команди не тільки в Україні, а й у Росії, це й участь в агітації священиків Української православної церкви Московського патріархату, це і публічна підтримка кандидата від влади з боку російського Президента Путіна, його участь у військовому параді 28 жовтня, завчасні привітання Януковича з перемогою і ще багато чого.

Протилежний вплив спостерігався з боку Польщі, яка підтримувала Ющенка, спочатку не афішуючи цю підтримку на публічному рівні, а потім, після другого туру виборів 21 листопада, вже майже відкинувши дипломатичні умовності. Це стосується не тільки польського суспільства, а й польської держави. Так, Президент Квасневський відіграв велику роль у переговорному процесі, на переголосування 26 грудня приїхали численні спостерігачі з Польщі, і деякі з них – за державні кошти.

Великим був, на мою думку, також охолоджуючий вплив США, які стежили за ходом кампанії, незаконними діями української влади і не давали їй дійти до відвертих злочинів і масового насильства. Постійні нагадування адміністрації цієї країни про необхідність чесних і справедливих виборів, особисті консультації з вищими посадовими особами України та наближеними до них політиками мали суттєвий стримуючий ефект. У тому ж ключі впливали на події країни Європейського Союзу, насамперед Німеччина.

Михайлина Коцюбинська, літераторка (Київ)

Вела перед, формулювала гасла, торувала шляхи та справжня політична й культурна українська еліта, яка таки проклонулася в нашому кучмізованому середовищі. Та головне, що все це щасливо знайшло відгук у народі, який втомився від брехні й тотальних ерзаців і усвідомив, що «пора» і «від мене залежить». Перед нами постав не «натовп», не «юрба», не «вулиця», як любив висловлюватися наш гарант, а народ – не як гіпотетичний імператив, не як віртуальна реальність, не як пропагандистське гасло, а у своїй плоті й крові, у справжньому сокровенному значенні цього слова.

І звісно, дуже суттєвим чинником була широка підтримка Майдану в світі. Зазирнувши завдяки телебаченню в очі Майдану, світ відразу повірив у нього і сказав йому «Так!». І це не в «американських валянках», а в тій незримій (та зримій) моральній підтримці полягала допомога Заходу. Не кажучи вже про наших земляків за кордоном, які жили й дихали в одному ритмі з Майданом.

о. Михайло Шполянський, письменник (Миколаїв)

Для мене очевидно, що суб'єктом подій був народ, і тільки народ (або можна сказати – загальноукраїнська нація, що народжується). «Зовнішні» щодо подій рево-

люції спостерігачі, як усередині країни, так і поза нею, постійно говорять про «впливи» та «вливання», про над-заорганізованість подій. Усе це нісенітниця. Тимошенко мала рацію, коли сказала (у Донецьку), що організаційні зусилля опозиції в загальному русі були ефективними не більш як на 10%. Я цими тижнями був і на Майдані Києва, і в регіонах. Засвідчую: народні зрушення були абсолютно вільними, йшли від серця. І саме ця однодушність визначила хід подій; усе інше – технічні елементи, що могли бути тими чи іншими, але нічого принципово не змінили б. Організаторів київських акцій є за що схвалювати, є за що й ганити (від одного з головних організаторів – Луценка – я особисто чув зізнання у крайній недостатності й неефективності їхніх зусиль). Але головний суб'єкт подій, повторюю – саме народ. І тільки у цьому контексті можна розглядати інші внутрішні та зовнішні фактори. Причому тільки внутрішні фактори були бодай скільки-небудь значущими. Зовнішні ж зусилля з різних боків (окрім хіба що чистого дарування дружби) бачаться мені як масштабна метушня, настільки ж енергійна, наскільки й безрезультатна. Події лежали у різних площинах, але побачити це можна було – тільки зсередини.

Особистості? Звичайно, обличчя нової влади – це Ющенко й Тимошенко. Що викликають, кожен по-своєму, симпатію. Лідер нації Ющенко – це, нарешті, та людина, яка не говоритиме з підлеглими матом. Це дуже багато. Саме це для мене – знак «відмежування від простору зон і ГУЛАГів». (При цьому я вважаю, що все-таки вибори не стільки виграв Ющенко, скільки програв Янукович: народ не захотів бути «бидлом і козлами»). Тимошенко – особистість, безумовно, харизматична, і тим викликає щонайпротилежніші емоції. Без стилізації, а цілком серйозно – українська Жанна д'Арк. Сподіваймося, що плоди діяльності і нашої «войовниці» виявляться для країни так само благодійними. І що час вогнищ минув...

Але ось питання із соціальними групами – це проблема. Проблема, можливо, найтаємничіша і потенційно найнебезпечніша. Я досі ніяк не можу бодай інтуїтивно вловити природу того леза, котре розділило народ на дві майже рівночисельні групи. А саме в цьому – головна проблема. Уявлення про вирішальне значення інформаційного тиску, шантажу влади тощо не витримують жодної серйозної критики. Так, у масштабах загальнодержавної статистики все це – реальні фактори. Проте необхідно зрозуміти проблему на особистісному рівні, а тут статистичні підходи не спрацьовують. Також не вдовольняє гадка про розділ за моральними, інтелектуальними, національними або іншими схожими категоріями (хоч би як обґрунтовувалося це соціальними моніторингами). Спростування таких схем наочне: кожен із нас знає людей і моральних, і освічених, яким чужа стадність та інформаційна залежність – але котрі зробили вибір на користь біло-блакитних. Для мене у цьому – таємниця.

«Будуть двоє на полі тоді, – один візьметься, а другий полишиться. Дві будуть молоти на жорнах, – одна візьметься, а друга полишиться» (Мт. 24. 40, 41), бо «Я ж прийшов “порізнити чоловіка з батьком його, дочку з її матір’ю, і невістку з свекрухою її”, і “вороги чоловікові – домашні його!”» (Мт. 10. 35, 36).

Забігаючи наперед, до теми п’ятого питання, але й у розвиток теми цього – продовжу. Отже:

Факт – електоральне розділення народу, що несе колосальний емоційний заряд.

Факт – разюча асиметрія у характері цього емоційного заряду між «жовтогарячими» й «біло-блакитними» по лініях миролюбність – агресивність, прихильність до правди чи омани, а також у почутті гумору.

Факт – територіальний фактор розмежування, що обтяжує проблему.

Факт ще один, що приховується усіма (однак я можу обґрунтувати його з цифрами). Останній тур виборів для тодішньої опозиції на південному сході був провальним. Янукович, який потону в брехні, залишений усіма прибічниками, окрім політичних блазнів, набрав на південному сході настільки багато нових голосів, що покрити ними фальсифікаційний зазор попереднього туру. Ющенко виграв тільки завдяки збільшенню кількості голосів у центрі та на північному заході. (Факт, що замовчується, оскільки оприлюднення його невігідне всім: «біло-блакитним» – як підтвердження фальсифікацій у другому турі, «жовтогарячим» – як свідчення провалу останнього етапу виборчої кампанії. Тим не менш, ігнорувати його вкрай недалекоглядно: не більш як за рік це може озватися катастрофою).

Усі ці факти життєво важливо усвідомити і, в підсумку, провести величезну інтелектуальну, соціальну й духовну роботу. Інакше до парламентських виборів ми прийдемо з порожніми руками, розгубивши все надбане: «Бо хто має, то дасться йому та й додасться, хто ж не має – забереться від нього й те, що він має» (Мт. 13. 12). Поки ж, із великим сумом зазначу, сутєвих ознак такої роботи не видно...

Олександр Ірванець, письменник (Київ)

Мені здається – молодь була рушієм Помаранчевої революції. Молоді люди з «Пори», студенти з Могилянки, з інших університетів визначали обличчя Майдану перших 2–3 днів, доки прокинулися старші генерації. Недаремно представники протилежної сторони волали в телеєфірі: «Матері! Заберіть дітей з Майдану!» Вони правильно визначили основну загрозу для себе. Крім того, всім зрозуміло, що це була революція заможних людей. Ресторанчики в комплексі «Глобус» під Майданом працювали в посиленому режимі. Помаранчеві светри і шарфи були виставлені у вітринах

дорогих butikів. Очевидно, це ознака постмодерної доби – пролетаріат якщо і відігравав якусь роль, то ця роль не була значною. Принаймні небагато людей било себе в груди зі словами «Я – робочий чоловік!» Класова належність не була важливою, просто люди раптом відчували себе дуже брутально і жорстоко обманутими – і вийшли на вулиці. Щодо особистостей – їх багато, їх не порохувати, і вголос не назвати, і в список не запхати.

Оля Гнатюк, літераторка (Львів)

Безперечним лідером, який визначав хід подій, був Ющенко. Без його харизми не було би Помаранчевої революції. Були б протести виборців – у досі нечуваному масштабі. Ні «Пора», ні інші лідери, зокрема, Юлія Тимошенко, не змогли би повести за собою мільйони людей. Соціальний статус, як мені здається, не мав суттєвого значення. Зокрема, інтелігенція, хоч і була в авангарді, проте, не вона визначала перебіг подій. Надзвичайно важливим – як на мене – було витворення суспільної солідарності. Без неї не було б успіху Помаранчевої революції. Саме ця солідарність, взаємоповага, а водночас – бажання відстояти своє право – викликали у світової громадськості величезну повагу та симпатію до українців, які так гордо сказали «досить» зловживанням влади, «ні» авторитарному режимові і «так» – демократії. Підтримка світової громадськості мала неабияке моральне значення. Без цієї підтримки, без спонтанних акцій поодиноких осіб і цілих спільнот уряди Польщі, Німеччини чи США не готові були б так ефективно і швидко діяти на захист демократичних прагнень українців.

Вахтанг Кініані, журналіст (Київ)

Для мене невідворотні зміни, власне, сама революція – «способ перехода от исторически изжившей себя общественно-экономической формации к более прогрессив-

ной» («Большая Советская энциклопедия») – почалися із повідомлення про те, що сурдоперекладач Першого національного телеканалу Наталя Дмитрук насмілилася сказати, власне, показати нації, яка у більшості своїй мовчала, – не через хворобу, а через страх: – «Вам кажуть неправду, вибори сфальсифіковані, наш президент – Ющенко». Час уже починає «з'їдати» частину вражень і емоцій. Але цей символічний постріл з минулого у майбутнє вартий занесення в аннали мирної революції.

Ззовні революція була схожа на тусовку ліваків-антиглобалістів десь у Європі. Але насправді це була глибоко національна революція. Можливо, остання на континенті, де внаслідок суспільної гальванізації народилася водночас і нація (двомовна, неоднорідна, мультикультурна), і держава, вільна від справ і зобов'язань попереднього маріонеткового проросійського уряду. Мова і про ЄЕП, і про УПЦ МП, і, хотілося б думати, про базу Чорноморського флоту в Севастополі.

Це була буржуазна революція. Революція тих, хто заробляє багато. Хто може собі дозволити бачити світ таким, яким він є, а не як у анекдоті – «очима Сенкевича». У кого було все, крім відповіді на питання – «за що ж ВОНИ з НАМИ так?!».

Всеволод Речицький, правозахисник (Харків)

Думаю, що хід подій визначали переважно стохастичні політичні процеси. Все розвивалося за схемою: стимул – реакція. Загалом, стара влада творила глупства, а народ реагував на це молоді й розумно. Проте великою була також роль Віктора Ющенка. Думаю, що стрімке вивищення цієї людини в дні революції становить яскравий політичний феномен. Це прецедент, який мала б ще дослідити політична наука.

Все мало такий вигляд, що масштаб особистості В. Ющенка зростав просто в усіх на очах. Ще років десять

тому політологи висловлювали припущення, що епоха політичної харизми цілковито вичерпала себе в світі. Але приклад Ющенка довів прямо протилежне.

На жаль, я не можу сказати, що рушійною силою Помаранчевої революції була інтелігенція. Остання більше демонструвала здоровий скепсис. Інтелектуали співчували революції, але не спромоглися стати її рушійною силою. Свого часу Михайло Грушевський був надто ерудованим і рефлексивним, щоб стати успішним практичним політиком. Щось подібне до цього можна сказати про загал української інтелігенції. Винятки – на зразок Ліни Костенко – тут тільки підтверджують правило.

Що ж стосується команди Віктора Ющенка, то це були не стільки українські інтелектуали, скільки вітчизняна версія того, що в Англії свого часу називали «gentry», водночас молододу буржуазією та новим дворянством.

Євген Сверстюк, літератор (Київ)

Хід подій визначила молодь: вона зрозуміла, що питання стоїть: «або ми, або вони». Дуже великий вплив мала офіційна Росія – вплив відразливий. Але й вплив підступний: намагання створити 5-ту колону і Вандею. Звичайно, була підтримка Заходу – коли виявилось, що є кого підтримувати.

Євген Рашковський, літератор (Росія)

Революція – завжди такий собі компроміс, ба більше – резонанс несхожих матеріальних і статусних зацікавлень і зазіхань різноманітних, часом навіть ворожих соціальних груп і психологічних типів. Але ці компроміси й резонанси завжди нестійкі, і в подальшому вони виявляються джерелом нових розчарувань, розлюченості, чублень і образ. Особливо ж там, де низький рівень духовної, правової та інтелектуальної культури.

Йосиф Зісельс, правозахисник (Київ)

Можливо, видається дивним або навіть парадоксальним моя усталена впевненість, що однією з основних організуючих та рушійних сил Помаранчевої революції став середній клас України, який тільки народжується. 21 листопада головною складовою ядра стали саме ці люди. Вони прийшли на Майдан Незалежності й протрималися там перші дні, поки не під'їхала підтримка із західних областей України. Передусім це були студенти, їх багато в Києві, і саме з лав студентів черпає свої нові й нові ресурси середній клас.

Такі зовнішні фактори як заяви, зустрічі й візити політичних лідерів країн Сходу й Заходу, на моє переконання, справили неоднозначний вплив, оскільки суспільство було вже розділене на частини згаданим вище чином. Тому будь-який зовнішній фактор радше сприяв поляризації, ніж примирював і згладжував конфлікт.

Із усього сказаного вище, видається, з очевидністю впливає, що основними рушійними факторами революції, включно з «пасіонарністю», були внутрішньоукраїнські сили.

Дмитро Стус, літератор (Київ)

Головна «заслуга» в тому, що відбулося – Кучми, Януковича, Медведчука та їхніх команд. Не зі знаком плюс, звісно, а зі знаком мінус. Люди вийшли не «за» («за», повторюю, було вже технологічним процесом боротьби за владу), а проти. Проти тих, кого ненавиділи і хто порушив одне з останніх громадянських прав. Цілковита непрофесійність, небажання рахуватися з настроями людей, почуття цілковитої вседозволеності зіграли злий жарт із командою влади, яка мала блискучі шанси здобути перемогу.

Тактично важливими були заклики Ющенка і «Пори». Проте любов до Ющенка проросла з ненависті до

Кучми-Медведчука-Януковича, тих, хто останніх років п'ять відверто збиткувався з власного народу, абсолютно не цікавлячись ані рейтингом своєї популярності (точніше – непопулярності), ні мінімальними потребами тих, кому повинен би був «служити» на державній посаді. Втім, варто кожного дня пам'ятати і повторювати: команду Кучми п'ять літ тому до влади привели й ті, хто в «помаранчеві» дні особливо активно з нею борюся! «Надії на Європу» (окрім якоїсь психологічної підтримки в критичні моменти перших днів і ночей) для людей Майдану особливого значення не мали. Якби люди власними зусиллями не протрималися перший тиждень, Європа спокійнісінько визнала б результати сфальшованих (не знаю якою мірою) виборів. Але люди, жителі Києва і народ України, дали відсіч. Це й стало підставою для світу рахуватися з нами. Може, ще не як з рівними, але вже як із достойними людьми та окремим народом.

Тарас Возняк, літератор (Львів)

Найбільш знаковою для мене була участь молоді, нових облич у Помаранчевій революції. Це вже революція нової генерації, якщо говорити про вулицю. Важливим був її карнавальний аспект революції. Подібні події в Росії мали б і, на мій погляд, матимуть вигляд страхітливий. Натомість регіт не лише знімав напруження, але й перетворював опонентів на шкідливих мишенят.

Водночас це революція людей, яким від тридцяти до п'ятдесяти – власне, революція не обездолених. Революція середніх і малих підприємців. У цьому сенсі це революція людей респектабельних, які зробили себе і свій бізнес самі, яким об'єктивно вже заважав печерний авторитаризм Леоніда Кучми. Вразили колони завантажених доверху джипів, які з помаранчевими революціонерами прямували звідусіль до Києва.

Що стосується допомоги ззовні, то вона була суто технічною – це радше була допомога (впродовж років прав-

ління Кучми) зберегти й розбудувати мережу суспільних інституцій, які стали інформаційною «кровоносною системою» громадського опору.

4. Які акції Помаранчевої революції були знаковими, визначальними, на Вашу думку? Що в цих подіях вразило Вас особисто? Як відомо, великі події віддзеркалюються і в найменших дзеркалах. Які епізоди Української революції, особисто пережиті Вами, найбільше вразили Вас в ці історичні дні? Як характеризуєте етос подій?

Євген Сверстюк, літератор (Київ)

Визначальними були перші дні: це було всенародне повстання. Вражала безкорисливість, в яку синьо-білі не могли повірити! А загалом було щось подібне і в 1917, і в 1943. Етос – животворна сила любови і віри.

Євген Захаров, правозахисник (Харків)

Найбільш знаковими подіями були, на мою думку, багатотисячний протест проти фальсифікації виборів та історичне рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року. Найбільше мене вразила масовість протестів і характер взаємовідносин людей на Майданах, а також те, що судді Верховного Суду змогли в цій справі вийти за межі української правової системи, позбутися шкідливого панівного впливу юридичного позитивізму і пристати до позиції природного права. Як на мене, такі рішення Верховного Суду (а це вже не єдине таке рішення його Палати з цивільних справ) є однією з ознак реальної зміни судової системи в майбутньому.

Вражаючих епізодів протягом виборчої кампанії та Помаранчевої революції було багато. Багато їх було й у мене особисто. Так, мене вразили організація і масштаб репресій проти активістів молодіжних рухів у жовтні й особливо в листопаді. Ці події наводять на думку, що існував план

нейтралізації молоді на період приблизно 15–25 листопада шляхом її ізоляції через нібито кримінальні злочини та адміністративні правопорушення. 16–18 листопада було організовано стеження за тисячами активістів одночасно в Києві, Чернігові, Сумах, Харкові, Вінниці, Херсоні, Кіровограді, Миколаєві, Луганську та інших містах, проведені профілактичні бесіди в СБУ, мовляв, треба вчитися, а не лізти в політику. Сотні молодих людей в ці дні були незаконно затримані за розповсюдження агітаційних матеріалів чорної «Пори», а часто без будь-якої причини, на них були складені протоколи про адміністративні порушення, найчастіше за статтею 185, частина друга КпАП (незаконний опір працівникам міліції) і планувалися рішення про адміністративний арешт терміном до 10 діб. У Києві, Харкові, Чернігові та інших містах були порушені кримінальні справи за нібито користування фальшивими грошима, зберігання наркотиків, зброї тощо. Я був свідком і учасником цих подій, оскільки активісти зверталися до правозахисних організацій – Української Гельсінської спілки з прав людини, Харківської та Вінницької правозахисних груп, Чернігівського та Луганського громадських комітетів захисту конституційних прав і свобод людини та інших – по консультації: як поводитися у спілкуванні із СБУ, міліцією та прокуратурою, а також по допомогу. Ми консультували молодих людей, запрошували адвокатів для представництва їхніх інтересів у судах під час розгляду адміністративних справ і вирішення питань про запобіжні заходи в кримінальних справах, із подальшим захистом під час слідства і згодом. Добре пам'ятаю, яким гарячим був мій мобільний телефон у ті дні, враження від спілкування з активістами, відчуття своєї близькості до них, бо з'ясувалося, що багато хто з них має, так би мовити, «правозахисне» світосприйняття. Тоді я ідентифікував рух «Чорної ПОРИ» як «правозахист у нападі» (навіть гасло «Свободу не спинити» відповідно відрізняється від

нашого старого гасла «За нашу і вашу свободу») і, сподіваюся, не помилився. Добре пам'ятаю і розгубленість деяких працівників міліції, зокрема, спецпідрозділів, багато хто з яких був зовсім не у захваті від необхідності виконувати незаконні накази, стежити за дітьми і затримувати їх, і хамство інших, які, навпаки, ще й глузували зі студентів – в одному випадку, наприклад, відібрали паспорти і вирвали потай з них одинадцять сторінок з реєстрацією, позбавивши їх тим самим можливості проголосувати. Загалом переважало обережне ставлення і міліції, і суддів до цих подій: можна сказати, що за винятком одного випадку в Сумах, усі затримані в адміністративному порядку пробули в ув'язненні не більше однієї доби, усі кримінальні справи були закриті ще до закінчення виборчої кампанії.

Вразила мене ще одна трагікомічна деталь: голодний папуга, який був змушений провести в клітці три доби сам-один у квартирі в Харкові, яку зняли затримані київські студенти з «Пори». Один із хлопців, Сашко Недашковський, устиг купити на пташиному ринку в Харкові папугу, а потім усіх затримали. Після звільнення студенти не ризикували одразу увійти до квартири, оскільки знали, що за їхньої відсутності там побували працівники міліції, і хлопці боялися, що їм підкинули наркотики. Тому вони увійшли в квартиру з її хазяїном і зі мною – для підстраховки. У квартирі все було перерите, все було догори дном, агітаційні матеріали «ПОРИ» зникли, а посеред кімнати стояла клітка із сумним-сумним голодним папугою (міліціонери насильно відправили Недашковського до Києва). За що ж безневинна птиця постраждала? Пізніше я дізнався, що її привезли до Києва Олександрю, попри всі перипетії виборчої боротьби.

о. Михайло Шполянський, письменник (Миколаїв)

Головне для мене (як і для всієї країни) почалось у перші дні після недоброї пам'яті 21-го – коли, як здавалося,

все якраз і закінчилося. Нахабна фальсифікація, усмішечки Януковича й жартики Ківалова, «Беркут», війська... І ось на екранах ТВ і по радіо, спочатку ніби невиразно, а згодом дедалі чіткіше з'являються повідомлення про багатокілометрові колони автомобілів, вантажівок, автобусів з людьми, що рухаються до Києва. КРАЗи й КАМАЗи, що йшли попереду, буквально скидали з доріг на узбіччя міліцейські загородження. Мій син на УАЗику влився до такої безкінечної колони, яка йшла з Криму, і з нею увійшов до Києва. По дорозі, у містах і селах, люди голосували й просили довести до Києва, і навіть де-не-де вітали гаїшники. Першу ніч він із хлопцями просидів на даху КРАЗа, що блокував будівлю адміністрації Президента, і бачив, як цілими підрозділами полишали очеплення спецназівці.

Це було харизматичне явлення народу, «VOX POPULI», що багато більшою мірою було «VOX DEI», ніж самі вибори. Це потрясло. І цей рух визначив усе подальше.

Через два дні я приїхав до Києва і, завдяки клопотанню Ніни Митрофанівни Матвієнко, одержав можливість виступити як священник УПЦ на «5 каналі» і сказати про те, що бути православним християнином зовсім не означає автоматично бути прибічником бандитської влади, що мімікрує під православ'я.

Але все це, звичайно, враження загальні, глобальні. Що сказати про «маленькі дзеркала»? Либонь, найсуттєвіший епізод – згадувані раніше слова: «така любов може бути тільки у раю». Але й багато чого ще. Збори «жовтогогарячими парохіянами» продуктів у церкві після закінчення недільного богослужіння, аби йти на вокзал годувати шахтарів («А чи нема в кого безлімітного мобільника, щоб вони могли поговорити з домом?») Слова двох молодиків у гурті «помаранчевого» народу, звернені до самотньої жінки з блакитною стрічкою: «Ми у захваті від вашої

мужності». Всюди сміх, усмішки, взаємна запобігливість. Відсутність і тіні національної, релігійної ворожнечі. Є й протилежні враження – купка розлючених осіб у «хресній ході», де сусідили ікони святих і портрети бандита, але й те, як мирно розступалося й пропускало їх «помаранчеве» море (там, де й окремії людині пройти було не просто).

Малі краплини, що віддзеркалюють світ...

Етос? – «Благословенний Господь, Бог Ізраїля, що зглянувся й визволив люд Свій! Він ріг спасіння підніс нам... у святості й праведності перед Ним по всі дні життя нашого... будеш ходити перед Господом... щоб народу Його дати пізнати спасіння у відпущенні їхніх гріхів, через велике милосердя нашого Бога, що Ним схід із висоти нас відвідав, щоб світити всім тим, хто перебуває в темряві й тіні смертельній, щоб спрямувати наші ноги на дорогу миру!» (Лк. 1. 68, 69, 75–79).

І контрапункт, від якого вбережи, Господи! – але про який не можна забувати: «і сказав: «О, якби й ти хоч цього дня пізнало, що потрібне для миру тобі! Та тепер від очей твоїх сховане це. Бо прийдуть на тебе ті дні, і твої вороги тебе валом оточать, і обляжуть тебе, і стиснуть тебе звідусюди. І зрівняють з землею тебе, і поб'ють твої діти в тобі, і не позоставлять у тобі каменя на камені, бо не зрозуміло ти часу відвідин твоїх» (Лк. 19. 42 – 44). «Ось ваш дім залишається порожній для вас» (Мт. 23. 38).

Граде Софії й Архистратига – чи вистачить тобі мудрості й вірності, щоб лунало в тобі: «Дім мій – буде домом молитви», «а народ говорив: “Це Пророк – Ісус із Назарету Галілейського”» (Мт. 21. 13, 11).

Михайлина Коцюбинська, літераторка (Київ)

Визначальним був сам феномен Майдану. Він знаменував кардинальні зміни у свідомості народу, довгождане зародження громадянського суспільства, поламавав

багато усталених стереотипів – як щодо прірви між поколіннями, так між українсько- й російськомовними. Продемонстрував, що зрушення не обмежується гаслами, що є конкретні люди, здатні творити конкретні справи. Люди відважні, обізнані й харизматичні.

Що особливо важливо, Майдан вніс в усі сфери нашого життя виразне й тепле начало людського. Атмосфера доброзичливості, взаємодопомоги, щиросердності Майдану – як модель людської поведінки в усіх – малих і великих, аж до планетарних – колективах на нашій Планеті Людей. На рівних з політичними гаслами й соціальними сподіваннями у свідомість увійшли родинні цінності – Ющенкова родина поруч із чільними діячами Революції, Ющенкова мати як моральний орієнтир, інтимне сприйняття мовби віддаленої від людини політичної сфери – чого варте те одностайне інтимне «Юля», яким народ нагородив свого майбутнього прем'єра (до речі, кажуть, на Заході входить в моду нова зачіска – коса навкруг голови...).

Для мене завжди особливо важать деталі, – а їх набиралося так багато! Почати з того, що всі поспіль мої знайомі, раніше не помічені ні в яких передвиборчих кампаніях, дні й ночі пропадали на виборчих дільницях, щоб завадити фальсифікації. У перші холодні й тривожні дні Майдану рано-вранці, ще тільки сіріє надворі, бачу у вікно, як із під'їздів то там, то там викочуються якісь дивні постаті, вбрані в усе найтепліше, і з якимсь помаранчевим акцентом – це щоб встигнути на Майдан якнайраніше з далекої Троєщини. Моя товаришка з Канади телефонувала мені по кілька разів на день, поки їй вдалося зловити по інтернету «5-й канал». А емоційним апофеозом духу Майдану став для мене момент, коли під час виконання Гімну України Ющенко нахилився до своєї доні й притиснув їй ручку до серця...

Оля Гнатюк, літераторка (Польща)

Перш за все – феномен Майдану. Особисто для мене велике значення мала польська солідарність з українськими громадянами. Від самого початку на Майдані були присутні польські студенти, а також польські журналісти. Саме завдяки польському телебаченню я мала змогу слідкувати за подіями. Це почуття, мабуть, знайоме багатьом – я буквально розривалася між програмою ТВН-24 (постійні новини) та інтернетом. Особливо зворушливим було привітання Валенси на Майдані, а також польський день – і рок-концерт групи Перфект. Коли на Майдані дружно заспівали «Хочемо бути собою» (*Chcemy być sobą*), мені здалося, що увійшли ми в цілком новий період. У той самий час у демонстраціях солідарності польські учасники співали «Разом нас багато». Ці слова повторювали всі, включно з польським президентом.

Вахтанг Кіпіані, журналіст (Київ)

Сам Майдан – вершина революції, і засіб її здійснення, і «красива телевізійна картинка». Я думаю, що феномен цього простору ще треба досліджувати – і соціологам, і культурологам, і політтехнологам. Навіть економістам – цікавим було б дослідження на зразок «Економіка Майдану».

Дуже вразила самополітизація дітей. Навіть зараз, через кілька місяців після відомих подій, мої Тамара (6 років) та Іларіон (3 роки) самі ставлять диски з музикою Майдану і бігають по квартирі з криком – «Фальсифікаціям – ні! Ні – брехні!»

Оксамитова революція стала модною. І в цьому був її переможний акцент. Жоден адміністративний ресурс не міг би зняти з мільйонів наплічників оранжеві стрічки, а з людей – шапочки, кашне, курточки, рукавички смертельно-небезпечного для авторитаризму кольору.

Помаранчева революція не могла програти! Бо люди перестали боятися. Мільйони людей зрозуміли, що слова з казки про прутик, який легко зламати, і віник, який у цьому сенсі нездоланий – правда. І важко й страшно лише тому, хто робить перший крок. Але перший крок зробили ті, хто вийшов на асфальт Хрещатика. Цих перших сміливців показали по телевізору, і нічого з ними не сталося. Далі – ефект «снігової грудки»...

Олександр Ірванець, письменник (Київ)

Всі акції були значущими. Опозиція трохи задовго розробляла план, але всі рухи і рушення були доцільними та доречними: походи під Центрвиборчком, облога АП, Кабміну (особливо класними були «барабани свободи», які гриміли в парку на Грушевського), Верховної Ради, Верховного Суду. Добре також, що приїзд шахтарів до Києва було зустрійо доброзичливо – добре і для шахтарів, і для прихильників Ющенка. Особисто я ще досі з естетичним кайфом пригадую випадок з сурдоперекладачкою на УТ-1, яка мовою жестів повідомила своїй глухонімій аудиторії «Наш президент – Ющенко. Не вірте тому, що вам кажуть. Вибачте, що раніше перекладала вам неправду». Яюсь хочу зібратися, поїхати на Телецентр і подарувати цій жінці букет квітів. Також ніколи не забуду молоді пари, як цілувалися під Головпоштою в той час, як з естради виступали Ющенко, Тимошенко, Томенко та інші політики. І спів «Ще не вмерла...» щовечора теж вражав мене, старого циніка.

Всеволод Речицький, правозахисник (Харків)

Не хочу мати вигляд надміру оригінальний, але мушу сказати, що визначальною акцією Помаранчевої революції була інвазія провінції в столицю. Фізичну сторону революції витягнули на собі богемні студенти й сповнені здорового глузду провінціали. Згадаймо: «Всі гуцули уже

тут – Януковичу капут. Так! Так!», або: «Шахтарям Червонограда Януковича не надо!!!» (граматика за оригіналом).

До стану мас дивним чином пасувала не зовсім канонічна українська мова революційних провідників. Парадокс, але українська мова Віктора Януковича формально була правильнішою за мову Віктора Ющенка чи Юлію Тимошенко. Проте емоційний відгук здобули в більшості населення саме вони.

В цілому, на моє переконання, вирішальним у Помаранчевій революції було те, що люди на Майдані не просто поважали Віктора Ющенка чи Юлії Тимошенко, а по-справжньому зуміли полюбити їх. А проти цього почуття будь-яка влада й політичні технології безсилі.

Загальний етос подій, на мою думку, визначали здоровий глузд і водночас рафінована піднесеність почуттів людей на майдані.

Мирослав Маринович, літератор (Львів)

Знаковою для мене стала духовна єдність історичних Галичини, Волині й Гетьманщини. Знаковим було входження Києва в роль природного керманіча, «первопрестольність» якого визнали майже всі удільні князівства. Все це було величезним зсувом континентальної кори, глобальним переміщенням магнітних блоків, наслідки якого ми тільки почали добачати.

Вразив мене гуманістичний, людинолюбний (у християнських термінах – євангельський) потенціал Майдану. Концентрація любові на цьому маленькому клаптику Києва була така величезна, що навіть «ворота пекла» не могли її подолати: ворожість опонентів там нітилась і морщилась, плановані провокації – розчинялись у морі людської доброзичливості. До цього не були готові навіть Церкви й релігійні організації, хоча про перемогу добра над злом вони свідчать щодня.

Нарешті, вразила мене етнічна й мовна гармонія, що панувала на Майдані. Маєте рацію: «великі події віддзеркалюються і в найменших дзеркалах», а тому надам приклади своїх власних двох люстерок.

Дзеркальце перше: коли з Майдану на перепочинок почали приїжджати перші посланці Українського Католицького Університету, вони зі здивуванням мені розповідали: «Уявіть собі, на Майдані НЕМАЄ ЗНАЧЕННЯ, ХТО ЯКОЮ МОВОЮ ГОВОРИТЬ!» Лише великими літерами можна передати оте потрясіння типових галичан, для яких мовний чинник традиційно є одним із найголовніших. За цими словами стоїть відкриття, що російська мова в устах українців стає дразливою для галичанина головним чином тоді, коли за нею стоять російські національні інтереси. Майдан об'єднав усіх довкола національних інтересів України, і мовні відмінності втратили свою відчужувальну силу.

Дзеркальце друге: в інтернетовому морі я в ті дні надібав статтю одного російськомовного автора (страшенно шкодую, що не запам'ятав його ім'я), який закінчив свою всуціль іронічну статтю «Спасибо Януковичу» подякою за те, що той відродив повагу до української мови, яка тепер «стала языком свободы». За цими словами, у свою чергу, стоїть відкриття, що українська мова може бути носієм не лише «відсталості», «селянськості», «хохляцького сервілізму», а й свободи, гідності й самоповаги. Мені як україномовному українцю хочеться понад сервери й модеми подякувати моему російськомовному колезі за це знаменне для мене визнання.

Йосиф Зісельс, правозахисник (Київ)

Наметове містечко з усіма його атрибутами, незгасний ентузіазм і неослабна динаміка подій, що змінювали одна одну. Передачі 5-го каналу, голодування його

журналістів, ТРК «Ера», категорично висловлена громадянська позиція тележурналістів державних каналів, відмова їх від замовної брехні в ефірі; міжконфесійний виступ на Майдані Незалежності; неділя 28-го листопада, коли у центрі Києва зібралося до 1,5 мільйона чоловік; братерське єднання різних за віком поколінь.

Моє особливе потрясіння – це особиста самовідданість людей, що складали тисячні потоки, спрямовані до Майдану Незалежності з найрізноманітнішою підтримкою. Чисельність цієї «групи підтримки» зростала, тільки-но в ефірі з'являлося повідомлення про колони військової техніки, що рухалися до центру міста, або про можливу загрозу силового варіанту розгону наметового містечка. Така поведінка характерна саме для «пасіонарних» періодів у житті народу.

Дмитро Стус, літератор (Київ)

Масовість – єдиний знаковий момент. «Ми не хочемо терпіти більше» – казали й підтверджували своєю багатодобовою присутністю на морозі вже не герої-одинаки, а понад мільйон киян, до якого відразу долучилися десятки тисяч приїжджих.

Вразила «непотрібність» людей псевдоорганізаторам. Пригадую, як познайомився з охоронцями чи, може, власниками шматочка ринку в Хмельницькому, які в першу ж ніч, коли скрізь чулися розмови про небезпеку танків, відразу ж поставили свій мікроавтобус поміж тих машин на Хрещатику, що повинні були утруднювати ймовірний рух військової техніки.

– Навіщо? – запитав.

– Революція! – відповіли гордо.

Два-три дні вони охороняли перші намети, польських і французьких журналістів, були в числі тих, хто брав в оточення Адміністрацію Президента... А наприкінці першого тижня поїхали до Хмельницького.

– Революція закінчилася. Почався бардак і торг, а торгувати ми можемо й дома. Мені довелося погодитися.

Пам'ятаю очі молодих студентів, здається, у ніч з вівторка на середу чи наступну, проти яких йшов кримський ОМОН (з кийками, щитами, касками, характерним звуковим супроводом) поблизу Спілки письменників. Молодь щосили зчепилася руками, аби не кинутися врозтіч від страху. За три метри, які віддаляли одних від інших, ОМОН зупинився, хоча прорвати малочисельну облогу міг без особливих труднощів. Але студенти – хлопці й дівчата, якими керував мій добрий знайомий, – здолали страх. Хоча після цього від напруження й виявлених надзусиль майже в усіх на очах були сльози, а багато хто пізніше й відверто плакав від пережитого. Проте вони подолали страх. І це – найбільше і, може, єдине досягнення Майдану. Важке, але, може, найпростіше, бо далі треба підтверджувати цю «найлегшу» перемогу щоденним життям. Дай нам (або бодай тим, хто здолав страх), Боже, сили не розтранжирити ті надбання.

Тарас Возняк, літератор (Львів)

В якомусь сенсі Помаранчева революція була революцією інтернету й мобільних телефонів. Навіть телебачення не змогло їх здомінувати. Узагалі революції отримують своє лице залежно від інформаційного рушія, який є найрозвиненішим у певний історичний момент. Велика французька революція є «революцією прокламації, листівки», революції Весни народів 1848 р., третя російська жовтнева революція 1917 р. – «революції газет», студентські революції 1968 р. у Парижі та Нью-Йорку – «революціями телебачення». Натомість українська Помаранчева революція – першою у світі «революцією інтернету й мобільного телефону».

Євген Рашковський, літератор (Росія)

Ще раз наголошую: для мене особливо значущим у «Помаранчевій революції» було харизматичне одухо-

творення, позбавлене зненависті. А також – рішучість і не-приневолена організованість молоді, молоді частини громадянського суспільства. І все це виявилось, великою мірою, зумовленим тією обставиною, що в «жовтогарячій» Україні загальнодемократична проблематика поєдналася з проблематикою національною (те, що споріднює Україну з країнами, скажімо, Вишеградськими і чого ми не спостерігаємо в Росії).

До речі, «Оранжева революція» є одним із проривів в історії народів Східної Європи, де «культура насильства» споконвіку живилася взаємонакладенням соціальних та етнічних факторів й абсолютизацією «силових» підґрунть політики й влади.

Але, врешті-решт, макроісторичними процесами рухають не етнічні, не геополітичні, а духовні сили. Етнічність, економіка, політика, влада – все це, можливо, й історично необхідні, проте часткові й далеко не адекватні прояви духу.

Не будши послідовником гегельянської традиції, я тут солідарний із Гегелем або Кроче. Але з одним суттєвим застереженням. Духовне самоусвідомлення людини полягає не тільки й не стільки у пошуках свого неповторного й невисловлюваного «я» (індивідуального, групового, конфесійного, національного або класового), скільки у вмінні розчутити й розгледіти свій зв'язок з іншою людиною. Божественне, Боже в людині – не субстанція, а всеосяжний зв'язок. Або Комунікація – у вимогливому, філософському сенсі цього слова. Гідність внутрішньо поєднаних людей і є внутрішньою шифрограмою свободи. А завдяки їй – також історії.

5. Які сценарії розвитку Ви пропонуєте на найближче майбутнє? Які Ваші побоювання та застереження? Які Ваші надії, які бажані та ймовірні позитиви розвитку?

Йосиф Зісельс, правозахисник (Київ)

Передусім хочу зафіксувати надто важливу для мене ідею: революція, особливо «оксамитова», – чудова подія в житті будь-якого народу і вона самодостатня щасливим відчуттям реальності миті перемоги, що переживається. Розчарування – суб'єктивний фактор, воно настає через невідповідність прогнозів та ілюзій: тоді, коли реальний результат розвитку не збігається з тим, що очікувалося, про що мріялось. У розчаруванні радше провина суб'єкта, який розчарувався через своє недосконале прогнозування.

Не слід налаштовуватися на ілюзії щодо прийдешнього, виходячи винятково з енергетики та привабливості самої революції. На мій погляд, немає і не може бути жодних логічних наслідків революції, якщо в народі достатньо масово не накопичилися нові якості. Проте таке трапляється тільки в разі іноземної окупації або тоталітарного режиму, коли нові якості або властивості, що не схвалюються режимом, не можуть відкрито оприямнюватися і накопичуватися. Попередня влада не була ані окупаційною, ані тоталітарною. Вона була, радше, сподіваюсь, останньою формою збереженої «феодальної» ментальності, авторитарної свідомості.

Стосовно ж спроби прогнозу майбутнього розвитку країни, то, на мою думку, в економіці після незначного падіння темпів зростання ВВП цього року настане доволі тривалий період підйому. Інвестиції ззовні збільшаться, але будуть все-таки меншими за рівнем, аніж очікується.

Нові політичні еліти зміцнять своє лідируюче становище у суспільстві після парламентських виборів, проте одночасно сформується опозиція, спочатку роздрібнена, та з потягом до об'єднання.

Природно було б, якби внаслідок політичного структурування виникли два могутні політичні блоки праворуч і ліворуч від умовного політичного центру і низка

дрібніших блоків і партій. Це дозволило би стабілізувати політичний процес та уникнути сильних політичних потрясінь у майбутньому.

Застороги стосуються, передусім, недооцінки гуманітарного спектру проблем, який нова влада вважає, вірогідно, другорядним фактором.

Побоювання викликає також можливе спрощення рішень, на думку нової влади, головного завдання, – боротьби з корупцією; і, головне, розчарування суспільства за відсутності відчутних результатів цієї боротьби.

Захоплення помстою колишнім політичним супротивникам також може призвести до дискредитації нових політичних сил.

Глибокий прошарок кадрових змін, заснованих винятково на політичній прихильності людей, що перебувають на різноманітних посадах або претендують на них.

Можлива масова реприватизація здатна підірвати довіру як зовнішніх, так і внутрішніх інвесторів до перспектив стабільності й тим самим істотно зашкодити економіці.

Реалізація вказаних імовірних негативних тенденцій може уповільнити процес консолідації суспільства, зберегти в ньому нестабільні зони і відцентрові устремління.

Однаке зберігається достатньо висока вірогідність того, що через десять років Україна, зокрема й формально, стане частиною Європи.

Михайлина Коцюбинська, літераторка (Київ)

Знаю, певна, що буде дуже важко. Нова влада ступає по мінному полю. Помилки, зриви, негаразди, мабуть, таки неминучі. Адже все це роблять не янголи Господні, а живі люди. Та ще й в атмосфері, коли недоброзичливці з культурною назвою «опозиція» буквально чигають на кожен хибний крок (перед очима радісне обличчя віце-спікера комуніста Мартинюка, коли він зловтішно оголосив

про перенесення засідання Ради – всього на один день! – у зв'язку з тим, що ющенківці не можуть домовитися...). Не всі з нової команди викликають у мене повне довір'я. Та й об'єктивно – спадщина нерозв'язаних проблем, ідеологічних порізень, наслідки багаторічного зомбування – вкрай тяжкі. Та вся надія на те, що досвід і дух Майдану не згаснуть, що людина, яка випросталася, не захоче знову пригинатися.

о. Михайло Шполянський, письменник (Миколаїв)

Жодним чином не буду оригінальним, стверджуючи, що до середини літа ми всі зрозуміємо: чи вийшло «як завжди», чи довготерпіння Боже не дасть загинути добру, що народжується. Мій особистий прогноз: буде, як у Грузії – набагато гірше від того, про що мріялося «на барикадах», але краще від минулого, і з невмирущою (в найстійкіших оптимістів) надією на життєдайність ідеалів революції.

Про головну свою засторогу я вже писав: не видно жодних позитивних кроків для розв'язання проблеми «біло-блакитних». Торжество переможців видається вкрай недоречним, нерозумним і нешляхетним. Викликає побоювання також некомпетентність нової влади, партійні екзальтації під час розподілу «пирогов влади», період «міжвладдя», що затягнувся. Однак щонайбільш – начотна відсутність зворотного зв'язку, замкненість і неприступність «найдемократичнішого уряду» (можливо, й анітрохи не більша, ніж замкненість попередньої влади, але, на тлі обіцянок і сподівань – овва...). Демарш проти «журналістського кілерства» – дикий ексцес тоталітарної свідомості. Звичайно, зрозумілий економічний і організаційний цейтнот, але ігнорування «другорядної» (як, вірогідно, здається декому) царини громадянських відносин загрожує парламентським матом.

Утім, час іще є. Жвавий і багатовекторний діалог із громадськістю, здатність почути голос спеціалістів, зо-

крема і в царині гуманітарних інтересів (у чому, природно, найслабше місце політиків-прагматиків), здатність до каяття, визнання помилок, навчання і змін, здатність до соборності мислення – передумова позитиву розвитку. Практично це може оприятитися у розширенні сфери діалогів, у заохоченні створення відповідних діалогових структур (громадського й наукового характеру), взаємодії з ними. Задля цієї мети – оптимізації зворотного зв'язку із суспільством – не шкода збільшити кількість радників і експертів; суспільною користю це окупиться стократно.

Отже, втримати дух Майдану, дух миру й єдності, дух активного добра, дух відкритості й чесності – завдання для лідерів нації, кожного з нас і всього народу. «Пильнуйте й моліться, щоб не впасти в спокусу, – бадьорий бо дух, але немічне тіло» (Мр. 14. 38), «бо Духа дає Бог без міри» (Ів. 3. 34). Благослови, Господи!

Оля Гнатюк, літераторка (Польща)

Перспективи.

Перетворення ніколи не бувають безболісними, особливо коли їм передує таке велике піднесення, свідками якого ми були. Сподівання українських громадян на зміну порядку, на добробут, на гідне життя – потенційно величезний позитивний капітал. Вірю, що за ним піде щоденна праця для блага свого суспільства, своєї громади, свого доквілля. Адже так багато слід ще зробити, щоб люди хотіли себе ототожнювати зі своєю країною, із малою батьківщиною, щоб власне подвір'я стало невід'ємною їхньою частиною. Якщо вголос висловити те, чого найбільше боюся, то це зневіри. Бо перед новим урядом безліч надзвичайно серйозних проблем – від внутрішніх до міжнародних. Бо неможливо все відразу змінити, про що прекрасно знають клерки середнього рівня і тому почуються безкарними. Бо нелегко боротися з най-

більшою болячкою українського суспільства – системою хабарництва, а про це найкраще знають ті, хто пробував розірвати це страшне коло.

Щодо перспектив – вони віддавна не були такими добрими, починаючи від міжнародної ситуації України, закінчуючи величезним позитивним суспільним капіталом. Пошли, Боже, якнайбільше розумних і добрих людей.

Олександр Ірванець, письменник (Київ)

Я дуже хочу дивитися в майбутнє з оптимізмом. Я вірю, що в найближчі 15–20 років Україна буде у Європейському Союзі. Але усвідомлюю, що шлях до Європи буде важким і тернистим. Ще не раз ми будемо червоніти за скоєні помилки. Але дуже хочеться сподіватися, що назагал наш рух буде правильним.

Всеволод Речицький, правозахисник (Харків)

Від прогнозів на найближче майбутнє хотів би утриматись просто тому, що не вірю у прогнозований поступ. Політика, як і наука, не може передбачити власного прогресу.

Що ж стосується бажаних перспектив розвитку, то на місці нової влади я б терміново переписав Конституцію України в бік раціонального прагматизму за змістом й спрощення політичної системи – за формою.

Переконаний, що насправді Україні імпонувала б не «політична реформа» за версією Олександра Мороза, а перетворення України на цілковито президентську республіку. Президент – голова виконавчої влади. Прем'єр-міністр – суто «адміністративний», права людини – за американською моделлю «негативні», тобто тільки такі, що їх можна ефективно захистити в суді. На додачу – справжнє місцеве самоврядування й відмова від усіх обмежень на свободу слова й взагалі інтелектуально-го самовираження.

Євген Сверстюк, літератор (Київ)

Необхідність суворого очищення. Необхідність морально-етичного максималізму. Необхідність зміни тону на громадянський у ЗМІ. Боротьба за дорогу до Європи тільки починається. Потрібна мобілізація сил.

Вахтанг Кіпіані, журналіст (Київ)

Мені здається, що головним результатом Майдану та Революції є усвідомлення, що як прийде час, ми знайдемо в собі сили вийти на цю площу ще не один раз. Навіть якщо нам доведеться писати на плакатах поруч такі імена як Ющенко чи Тимошенко і гасло «Геть!».

Мирослав Маринович, літератор (Львів)

Сьогодні я остаточно повірив у те, про що ще зовсім недавно писав у своїй книзі «Українська ідея і християнство»: в нашій частині світу йде повільне, але невпинне піднесення цивілізаційної ролі Києва. Цей процес є і буде складним, він зазнає ще не одного відступу, але глобальна тенденція вже очевидна. Параметри людської цивілізації сьогодні є іншими, ніж у час піднесення, скажімо, Москви. Епоха імперіальної уніфікації етнічних ідентичностей відходить, поступаючись місцем плюралістичній гармонізації їх за принципом «єдність у багатоманітті».

Звідси випливає принципове і засадниче табу на різні форми національної гордині, пихи та антагонізму. Настає час не антитези, що гордо торжествує свою перемогу, а синтези, що примирює всіх. Тому перед нами постає завдання, як повернутися в Європу, не пориваючи з Росією; як вийти з-під монополії Москви, не будуючи антагоністичного Четвертого Риму. Це завдання, яке за суттю своєю є дуже європейським і цивілізаційно перспективним. Дай тільки, Боже, щоб і народ, і його лідери були гідні цього високого завдання.

Тарас Возняк, літератор (Львів)

Зазвичай, після революції настає активна чи повзуча контрреволюція. Зрештою, це нормальний процес самозбалансовування суспільства. Деякі зміни у суспільстві незворотні. Водночас «термідор» приходить не одразу. Ще є час, і можна зробити чимало. Однак потрібно працювати, а не займатися безкінечними інаугураціями та самолюбуванням.

Дмитро Стус, літератор (Київ)

Чиновник закономірно переможе «революціонера». Йтиме процес зближення з Європою, більшість вчорашніх ввійде в число нової влади. Проте факт кількомільйонного Майдану буде тим запобіжником, який стримуватиме нову владу від цілковитого скочування до старого, точніше сказати, примусить хоч трішки очистити чиновницьке середовище і запобігатиме повторенню особливо великих зловживань.

Я не мав особливих ілюзій, а тому не маю підстав чогось побоюватися. Маю надію, що суспільство таки спроможеться на створення хоча б миршавенького та хирлявенького, але якого-не-якого громадянського суспільства, а опозиційний тиск примушуватиме владу хоч трішки зважати у своїх діях на народ, яким вона керує. Сподіваюсь, що триєдність «Чорновіл – Вітренко – Корчинський» українці таки переростуть, бо якщо опозиція матиме такий вигляд, то доведеться визнати, що ми не маємо жодних шансів побудувати суспільство «з людським обличчям».

Щиро бажаю успіху новій команді, дуже хочу вірити, що багатьом новопризначеним міністрам і губернаторам вистачить сили та мудрості знайти себе в новій ролі, й вони зможуть подолати клановість, що неминуче виникає в середовищі «команди», яка надто довго перебувала в опозиції й боролася за владу.

Євген Захаров, правозахисник (Харків)

Можна сподіватися, що новий уряд просто за рахунок наведення порядку в бюджетній і податковій сферах, ліквідації пільг корупційного порядку та інших заходів уже протягом 2005 року забезпечить значне поповнення доходної частини бюджету, що надасть можливість суттєво збільшити заробітну плату в бюджетній сфері та пенсії. У майбутньому можна чекати поліпшення соціально-економічної ситуації в країні та поступового підвищення рівня життя, зближення рівня доходів багатих і бідних (сьогодні різниця між ними в 7–8 разів більша, ніж у країнах Західної Європи та США).

Події в політичній сфері матимуть суперечливий характер. З одного боку, буде зберігатися інерція Помаранчевої революції, поступове звільнення країни від рудиментів кучмізму. Складається враження, що нова адміністрація хоче ліквідувати можливу опозицію з боку політичних сил, які уособлюють владу, що пішла, – Партію регіонів, СДПУ(о) тощо. Про це красномовно свідчать порушені кримінальні справи за фактами фальсифікації виборів, незаконного використання бюджетних коштів, незаконної приватизації, а також перевірка державних монополій – Укрзалізниці, Укртелекому, Укрпошти тощо. У цьому ж ряду вимоги розкрити імена колишніх агентів КГБ, які зараз перебувають на державній службі, вимоги провести люстрацію, підготовка відповідних законопроектів, обіцянка Президента провести великі кадрові зміни. Слів немає, українське суспільство вкрай потребує декомунізації, яка була відкладена з початку 90-х років внаслідок об'єктивних причин, для якої вже утвердився термін «декучмізація». Необхідне моральне очищення суспільства, зміна політичних еліт, заміна бюрократичного апарату. Але існує серйозна загроза перетворення цих процесів на переслідування невинуватих, тому є дуже важливою їхня реалізація під контролем права.

З іншого боку, революція фактично не відбулася, оскільки не було зміни еліт, появи нових лідерів, збільшення доступу народу до влади – трьох важливих ознак будь-якої революції за Ханною Арендт. Навпаки, доступ народу до влади навіть зменшився внаслідок реформи Конституції, прийнятої парламентом 8 грудня 2004 року. Тому можна чекати численних конфліктів усередині різнобарвної команди Ющенка, перехід до опозиції деяких політичних сил із коаліції «Сила народу», наприклад, Соціалістичної партії. Однією із суттєвих причин цього, можливо, стане конституційна реформа, яку затято відстоюють соціалісти і яка насправді має бути зовсім іншою, оскільки в прийнятій версії вона гальмує суспільний поступ і шкодить інтересам і Президента, і парламенту, й уряду, і тому має бути скасована. Те ж саме стосується центральних питань реформ, таких як судова, бюджетна, податкова, пенсійна, адміністративна тощо, які можуть стати яблуком розбрату між колишніми союзниками. Отже, можна чекати серйозних дискусій і політичних бійок у парламенті й поза ним, а в українському політикумі такі проблеми невідворотно є наслідком інтриги і кризи.

Розвиток подій суттєво залежить також від успіхів у розкритті й завершенні справи про вбивство Георгія Гонгадзе та розслідуванні подій, зафіксованих у записах майора Мельниченка. Поки не буде поставлено крапку із цими записами, тобто не буде розслідувано, які розмови справді відбулися, а які вигадані, чи всі розмови справді відбувалися, – з наслідками у вигляді порушення кримінальних справ за фактами злочинів, про які йдеться в записах, доти ці записи будуть отруювати атмосферу в країні й гальмувати її розвиток.

Вже перші тижні дій нової адміністрації засвідчили, що наші лідери нехтують правом з огляду на політичну доцільність. Про це свідчить і призначення Президентом губернаторів одночасно з членами уряду (а за Конститу-

цією Президент має затверджувати губернаторів за поданням Кабінету міністрів), і надання, всупереч Конституції, надмірно широких повноважень Раді національної безпеки і оборони, й інші дії. Це свідчить про доволі далекі від бажаних уявлення Президента та інших керманічів про верховенство права. Викликає занепокоєння також стиль роботи Секретаріату, який перетворюється на другий центр виконавчої влади і дуже цим нагадує колишню Адміністрацію Президента Кучми. Зауважимо, що всі ці явища якраз є наслідками недолугої конституційної реформи. А куди як краще було б, якби Президент був головою виконавчої влади і особисто очолював уряд.

Сподіваюся, що все ж таки загальний вектор демократичних перетворень буде зберігатися, і запорукою цього бачу зміцніле громадянське суспільство й особисті якості Президента Ющенка, який, на мою думку, ще не розкрився як політик у всій повноті.

Євген Рашковський, літератор (Росія)

Усвідомлення всіх цих речей, як мені уявляється, може якоюсь мірою визначити майбутню долю людської гідності і в Україні, і в суміжних регіонах, і будь-де у світі. Адже закорінена у віках і всотуюча в себе нові хвилі людського досвіду – загальнолюдського й національного – внутрішня культура, демократизм у стосунках між людьми й убезпечена правом свобода – лише псевдоніми людської гідності. Але це – найкращі з псевдонімів. Однак вони вимагають до себе вдумливого, а часом і самозреченого ставлення. В історії немає нічого раз і назавжди даного й гарантованого.

ПІСЛЯМОВА

Безумовно, я не стану коментатором опублікованих текстів. Природно, кожну тезу можна сприйняти або за-

перечити, але це вже ролі читачів. Я лише зупинюся на окремих міркуваннях, які або не прозвучали, або прозвучали тихо і потребують уваги в першу чергу. Я додам декілька штрихів до картини подій, котрі передували революції, нагадаю стратегії Кучми-Януковича на президентських виборах та спробую доповнити думки колег, оцінюючи значення і перспективи Помаранчевої революції.

Мені здається, що мої колеги недостатньо переконливо (можливо, це – моя провина, я не поставив відповідне питання) розповіли про цинізм і жорстокість влади у боротьбі за утримання своїх позицій. Це була безпрецедентна суміш брехні, насильства, нехтування елементарними нормами моралі та права. Нагадаю лише окремі факти і події:

Тотальне цькування бізнесменів, помічених у співчутті до опозиції: тисячі підприємців були залякані і розорені, власників низки підприємств змусили емігрувати, організовуючи «кілерські» податкові перевірки, фабрикуючи карні справи, використовуючи кримінальні угруповання, якщо не допомагали інші технології.

Майже тотальне знищення незалежних мас-медіа – насамперед телебачення та тиражних газет. Проведення безпрецедентної мас-медійної кампанії «За Януковича». Перед першим туром виборів Янукович з'являвся на каналах TV в десятки разів більше, ніж Ющенко. Технологія «темників» – вказівок з адміністрації Кучми щодо того, як висвітлювати певні події на каналах TV – орвеловські «міністерства правди» повинні були імітувати розмаїття думок.

Влада відпрацьовувала на місцях – (Мукачеве та інші) сценарії фальсифікації виборів із використанням спеціально тренуваних кримінальних угруповань: підпалювали урни для голосування, викрадали мішки з бюлетенями, били незалежних спостерігачів і представників

преси, формували протоколи виборчкомів, купуючи чи підробляючи підписи членів комісії;

Держслужбовців змушували агітувати «за Януковича» в школах, лікарнях і в'язницях, а потім фальсифікували результати волевиявлення громадян, якщо вони не задовольняли замовників;

Команда Кучми-Януковича формувала залізничні поїзди та автобуси, в яких десятки тисяч людей подорожували по всій Україні і на спеціальних дільницях вкидали до урн сотні тисяч бюлетенів «за Януковича» за фальшивими відкріпними талонами. Тільки в Миколаєві, в 1-му турі виборів 30% виборців голосували за відкріпними талонами;

Безпрецедентними були технології підрахунку голосів на виборах: підсумки голосування передавали на транзитний сервер команди «провладного кандидата», а потім, порціями, до обрахункового центру Центральної виборчої комісії;

Державні структури (МВС найперше) організовували акції насильства, намагаючись деморалізувати опозицію. Можна наводити сотні прикладів цього. Влада була переконана у своїй всесильності. В. Медведчук – голова адміністрації Л. Кучми – неодноразово заявляв, що В. Ющенко в жодному разі не стане Президентом країни. Як ми знаємо, сталося інакше.

Альтернативою до дій влади була поведінка опозиції, поведінка народу. Як з'ясувалося, ресурси людської солідарності аніяк не менші, ніж ресурси влади, накопичені шляхом обкрадання власного народу. Ось окремі приклади:

Близько 35 тисяч квартир кияни офіційно – через штаби – надали у дні революції гостям з усієї України. Тут вони могли не тільки переночувати, а й отримати одяг. Їх приймали як рідних і близьких. За нашими оцінками таких квартир було значно більше – знайомих, друзів, ко-

лег по роботі і навчанню приймали на поселення не через штаби без формального обліку;

Спершу спонтанні приношення на Майдан одягу, взуття, їжі, ліків швидко переросли в більш організовані. Прямий канал та сайти в інтернеті повідомляли, що необхідно саме сьогодні. Тисячі тюбиків зубної пасти або десятки тисяч шкарпеток (і нових і заштопаних), або теплі пальто, куртки, валянки несли на Майдан школярі, пенсіонери, бізнесмени...

Якщо на київських базарах купували картоплю або капусту для Майдану, то ціни падали одразу вдвічі. Дещо із власного досвіду: коли для автопробігу дружби, організованого активістами «Пори», знадобилися художні листівки із дивовижною роботою Бориса Єгіазаряна «Музика» і текстом «Мир Вам. Мир Вашому Дому. Мир ділам Вашим», то наклад (близько 20 тисяч) було надруковано за лічені години і практично безкоштовно. Добрих ангелів Бориса роздавали як благословення.

У штабі Ющенка я сфотографував два оголошення:

«Католицька церква св. Олександра (вул. Костьольна, 17) відчинена 24 години на добу. Ви можете зайти, помитися, зігрітися, випити гарячого чаю, отримати теплий одяг». І поруч:

«Запрошуємо до синагоги на вулиці Шота Руставелі (м. Палац Спорту), надаємо їжу і тепло».

А Православна і Євангельська церкви розбили свої «брзентові храми» на Хрещатику... Нагадаю, що в Києві влада боролася з народом, адже 75% киян ще в першому турі голосували «за Ющенка», а ще 11% голосували «за Януковича» за відкріпними талонами, тобто, скоріше за все, за них голосували.

* * *

Тепер я спробую зробити деякі підсумки.

Українська революція дивовижно світло прозвучала

у світі початку XXI ст. Такого співчуття і підтримки від демократичних держав, лідерів, інтелектуалів чи просто громадян давно вже не було. Причина цього – розгубленість людства перед загрозами тероризму, національної та релігійної нетерпимості, іншими викликами сучасності. І нескінченні питання без відповіді, питання до себе і до інших: невже тільки бомбардування – єдиний спосіб зберегти цей світ? Невже насильство можна перемогти лише ще більшим насильством?

Гадаю, дуже багатьом людям Європи і Америки, як власне й інших континентів, психологічно важко було (і є!) прийняти акції союзників в Югославії та в Іраку як діяння в ім'я торжества демократії. Відчай охоплював дедалі більше число інтелектуалів, які невідворотно розділили-ся на прихильників цих акцій та тих, хто їх засуджував.

Помаранчева звитяга, світла і безкровна, повернула надію не тільки українцям, але й громадянам пострадянського світу, що відчувають реінкарнації радянськості на своїй землі. І європейці, і громадяни інших континентів побачили, що людяність і правда можуть – хоча б іноді – перемогти і без насильства, без крові. Скільки було свідоцтв того! Цей сигнал почули у дні революції. Про це свідчать і привітання Вацлава Гавела і Леха Валенси, Михайла Горбачова; з помаранчевими стрічками і прапорами сиділи депутати і в стінах Європарламенту!¹

Спогади про Помаранчеву революцію залишаться важливим життєвим досвідом для її учасників. Одним із небагатьох досвідів в людському житті, коли і «ми робили історію», і наш голос почули. Революція перетвориться на національний міф, і це – сподіваюся – допоможе

¹ Щоправда, в іншій частині світу нас лякали розколом в державі, вівтали фальсифікацію виборів, як «виборів без суттєвих порушень законів і принципів демократії» (аналогічно, тими ж словами описували і демократичність «виборів» в Белорусі та Казахстані...). Втім, усього цього можна було очікувати, неочікуваним виявилось тільки українське «Ні!» в цьому звичному хорі голосів.

людям зберегти людяність, допоможе виховувати наступні покоління не тільки на історії кривавих бунтів, але й на прикладі мирного та безкровного «неспротиву злу насильством».

Проте дуже скоро прийде усвідомлення, що революція жодних проблем не вирішує, а лише, в кращому випадку, створює більш сприятливі умови для нових спроб покращити життя. А проблем тисячі й тисячі.

Нова влада і нове суспільство беруться до вирішення цих проблем. Вже бачимо перші успіхи і перші помилки. Але брехні стало менше. Віри у чесність влади більше. Найбільш незахищені верстви населення – пенсіонери і малозабезпечені – отримали виплати, що дозволяють краще харчуватися і купувати принаймні частину ліків. Важко повірити, що митні збори справді, хоч інколи, ідуть до бюджету, а не до кишень чиновників. Скінчилися «темники» і мас-медіа стали значно об'єктивнішими. Є, звісно, й інші сигнали: некомпетентність нових чиновників і їхні конфлікти; перші – і, природно, неефективні – кавалерійські атаки на економіку. Дуже скоро стало очевидним, що успішність організаторів народного спротиву корумпованій владі не гарантує їм уміння вирішувати складні суспільно-політичні проблеми: кадрові помилки нової влади дедалі помітніші. Але сторінку минулого перегорнуто. Почалися зміни, які обнадіюють. Сподіваюся, реалістично, а не утопічно. Ми ще не скоро будемо отримувати європейську зарплату (думаю, такий шанс мають хіба що наші онуки), ми ще не скоро будемо лікуватися у якісних клініках, ми ще не скоро перевиховуємо наших чиновників, врешті-решт, ще не скоро змінимося ми самі.

Ми це усвідомлюємо. Але ми порівнюємо себе не тільки з іншими народами, але і з тим, як ми жили вчора. Тому ми мріємо про кращий рівень життя, про законність в країні, про можливість побачити світ... Гадаю, наші шанси на краще життя зростатимуть. Але лише за

однієї умови – ми будемо відстоювати свій вибір та будувати цей світ щоденно, спираючись на гуманістичні цінності людства.

* * *

Відповіді експертів на анкету про українську революцію ми отримали в першій половині 2005 р., і тоді ж я склав коментар. Читачі ж прочитають цей текст на початку 2006 р., і вони чекатимуть відповіді на нові питання: Чи серйозно революція змінила країну? Чи вдалися владі перші кроки? Чи люди, яким Майдан довірив свою долю, виявилися гідними обранцями? Чи можливі зміни в країні, підточеній корупцією, брехнею, лицемірством можновладців? Чи готові ми, що вирости в атмосфері рабства, до свободи? Ці та інші питання, що виникають сьогодні, потребують нових досліджень. Але їхньою темою буде вже новий об'єкт: не феномен революції, а закономірності розвитку українського суспільства в новий історичний період.

А революція? Вона залишається миттю свободи, що подарувала радість перемоги над злом в ті світлі морозні дні в Києві. Звитяга залишається феноменом «дивовижних людей у дивовижні часи» (Т. Коробова, журналістка). Сотні і тисячі могли б повторити за Володимиром Войтенком (редактор журналу «Кіно-Коло»): «Я вперше на Майдані відчув себе вільним громадянином і досі відчуваю цю свободу, що дозволяє мені розраховувати на власні переконання та сили в житті».

Думаю, Помаранчева революція не виключно український феномен, але і надія для демократичних сил всього пострадянського світу. Успішність українських перетворень може дати віру людям, які вже зневірилися боротися за правову державу, за чесні вибори, за свободу слова. Альтернатива дивовижно проста: фальсифікація виборів і придушення опозиції або вільні вибори; телебачення і преса, що поширюють темники або журналісти, які

працюють професійно; олігархічні клани, що керують країною, або суспільство, що контролює розвиток країни із врахуванням інтересів усіх прошарків суспільства... Цей список легко продовжити. Врешті-решт – це вибір між європейським і євразійським стилем життя (Йосиф Зісельс). Чи витримає нова українська влада і нове суспільство таку відповідальність – буде видно. Від цього залежатиме не тільки вектор розвитку України, але й сподівання багатьох людей і в Росії, і в Казахстані, і в Білорусі... Час пішов. Мусимо лише пам'ятати, що всі ми не просто сторонні глядачі, а й учасники подій, суб'єкти історії та сучасності. Київський Майдан це переконливо довів.

«МАЙДАН. СВІДЧЕННЯ» (Передмова до книжки)

Майдан – знакова подія новітньої української історії, яка означила цивілізаційний вибір народу та країни. І цей вибір – європейські цінності: свободи та права людини, верховенство права і гарантії прав меншин у взаєминах суспільства та влади. Альтернатива цьому добре відома нашому народові – знищення чи паплюження національної культури, відсутність держави як інституції, що має стояти на захисті своїх громадян, безліч жертв та понівечених доль.

Знаємо, раби не бунтують: на захист прав гідності встають люди, для яких свобода є цінністю. Майдан став ареною протистояння між народом та корупційною владою негідників, для яких ані людина-громадянин, ані інтереси нації не були пріоритетами.

За перемогу Майдану заплачено найдорожчим – життям сотень кращих синів та дочок народу, тисячами поранених. Це – велика ціна, проте, на жаль, в історії людства інакше не буває.

Ми перемогли на цьому етапі важкої дороги до свободи. Але за свободу, за гідність треба боротися щодня – інших шляхів немає.

Фіксація подій та осмислення феномену Майдану – в текстах свідчень учасників. Ми зібрали їх та представляємо на суд читачів.

* * *

Ризикуючи життям в ім'я гідності та свободи, люди обстоювали свої переконання – «протистояли духом». Такою була мотивація дій. Майдан сподівався на те, що влада прислухається до сотень тисяч і мільйонів голосів, які об'єдналися заради змін – не сталося. На початку подій був мирний протест та бажання знайти рішення в конституційний спосіб. Проте дуже швидко влада показала, що вона ігнорує опонентів та воліє спиратися на силове придушення мирного протесту. Відповіддю Майдану була масовість учасників, а коли влада застосувала зброю – мужнє відстоювання своєї правоти. «Кожен, хто приходив на Майдан, додавав гарантію безпеки», – це розуміли всі. Бувало, що збиралися десятки й сотні тисяч людей. Однак вночі чи в моменти прямого протистояння з озброєними охоронцями влади, оборону тримали наймужніші – справді герої. Вибір був нелегким. «Найважче було прийняти рішення – залишити все, що в тебе є, й піти», – говорив один з бійців. «Я розуміла, що в будь-який момент можу загинути» – ділиться своїм пережиттям інша учасниця подій. Розповідали – кожен по-своєму – як долали страх. А водночас стверджували, що «Майдан був найспокійнішим місцем», бо чим далі від подій, тим було страшніше. Формулювалися постави гідності: «Коли загинули хлопці, коли гинули наймолодші, ми вже не мали права не йти в бій». Чимало людей Майдану намагалися зробити все, щоб не допустити кровопролиття. Але влада, яка поводитися дедалі агресивніше, не йшла на діалог з народом, такого шансу не залишала. Люди розповідали, як не могли себе змусити кидати «молотова» чи бруківку. Хтось так і не зміг перейти цей бар'єр, а інші бралися за зброю в безвиході вибору – чи поразка і приниження, чи перемога.

Якщо на початку Майдану барикади були більше символічними, а діалоги мирними та ненасильницькими, то

в січні і пізніше відбувалися справжні збройні зіткнення. Влада не йшла на поступки, і ставало дедалі зрозумілішим, що мирного вирішення конфлікту не буде: «Люди почали кидати "молотов" від безнадії – з того боку їх ніхто не чув». Радикалізація, в тому числі серед учасників Майдану, зростала, і не було тому ради.

В січні-лютому 2014 року відбулися найдраматичніші та найтрагічніші події. Беркутівці та інші «спецназівці» почали стріляти – спочатку гумовими кулями, а потім і бойовими патронами. Вони наче на полюванні цілили людям в очі, в перенісся, для них не було бар'єрів – вбивали і журналістів, і медиків. «Бійці отримували поранення один за одним», – розповідав сотник із Самооборони Майдану. Вбитих уже теж рахували десятками. Відповідь Майдану була адекватною – зброю застосували проти охоронців влади. Сподівання спецназівців, що вони безкарно вбиватимуть, не виправдалися. І коли почали стріляти в них – силовики спочатку відступили, а потім розбіглися. Так Майдан переміг своїх опонентів не тільки духовно, а й збройно.

* * *

Чимала частина свідчень книги – розповіді про події від бійців Самооборони. Важко переоцінити їхні ролі в перемозі Майдану – це вони винесли на своїх плечах найбільший тягар протистояння, це вони найбільше постраждали, це їм було найтяжче. Наведу лише декілька цитат із свідчення одного з бійців Тараса Тима: «Коли з нашого боку з'явилися перші жертви, коли почалися оті захоплювання в полон, побиття, ще не смерті, просто такі брутальні речі, що людей роздягали, випускали голими бігти до себе, били, тоді було видно, як народ не те, що озлоблюється, але народ стає якимось таким жорсткішим – так, у нас боротьба, і ми будемо битися до останнього, тому що на нашому боці є правда»;

«Там, на тій передовій весь час була стіна зі щитів дерев'яних, і це було найважче – стояти і тими дерев'яними щитами просто стримувати постріли і гранати, і під постійним потоком води з водомета».

* * *

Мабуть, одним із найдивовижніших феноменів Майдану стала його самоорганізація. Спеціалізовані, ефективно діючі групи охопили величезний спектр потреб Майдану. Люди створювали інфраструктуру спротиву – на різних етапах це були то наметові містечка, то барикади; то мобільні медичні бригади, то польові медичні пункти і підпільні госпіталі. Були сформовані групи охорони поранених у лікарнях та постачання ліків для поранених. Добровольці забезпечували Майдан дровами під час лютих морозів, виготовляли саморобну зброю, щити та бронезилети – цей перелік дуже легко продовжити. Було забезпечено інформаційну підтримку Майдану – сотні журналістів висвітлювали події та протистояли державницькій брехні: інтернет-спільнота інформувала світ про події Майдану десятками мов, а юристи організували правовий захист заарештованих учасників подій. Кухні Майдану годували десятки тисяч людей щодня протягом майже трьох місяців протистояння.

Дуже важливим чинником подій став Автомайдан, роль якого і в забезпеченні ресурсами, і в порятунку поранених, і в організації тиску на владу важко переоцінити. Працювали й аналітичні центри, які намагалися допомогти лідерам Майдану формувати стратегії дій, прогнозувати етапи протистояння з владою і адекватні дії майданівської спільноти.

Важливі ролі були й у певних бізнес-спільнот: вони – здебільшого люди малого та середнього бізнесу – забезпечували ресурсні потреби Майдану: інфраструктурні, медичне устаткування, дорогі ліки тощо. Люди, що узур-

пували владу «дістали всіх», і тому громадяни об'єднали свої зусилля в боротьбі з нею.

«Люди приходили, бачили, що треба, і робили», – розповідають наші респонденти. «В цій революції кожен виконав свою місію та відіграв свою роль» – про це говорять майже всі. На Майдані було багато освічених творчих людей, які задавали певний стиль боротьби із системою. «Ми підтримували ненасильницький спротив всіма можливими шляхами», – ділиться своїм досвідом Андрій Меаковський. На Майдані і навколо Майдану відбувалися перформанси, мистецькі акції музикантів, поетів, художників, дизайнерів. Працював Відкритий університет Майдану, в рамках якого було прочитано сотні блискучих лекцій. В Українському домі функціонувала Бібліотека Майдану – в мирні етапи книжки користалися великою популярністю.

Окремі свідчення у цій книзі розповідають про мистецтво Майдану: про ікони, написані в ті дні та освячені священниками, малюнки на касках і щитах. На сотнях і тисячах промовистих фотографій відтворено обличчя учасників цього воістину історичного дійства.

Неможливо в короткій передмові розповісти про роль усіх груп – учасників Майдану. Але про деякі з них, зокрема про медиків і священників, треба сказати обов'язково.

* * *

Потреба в медичній допомозі майданівцям була величезною. В мирні періоди треба було допомагати хворим – витримати морози було нелегко. Але дуже скоро почали з'являтися люди, побиті охоронцями і прислужниками влади – беркутівцями і «тітушками». На Майдані було створено оперативні медичні бригади, а згодом і медичні пункти, які поступово переросли в госпіталі. Влада спробувала тиснути на Майдан і через лікарні – майданівцям відмовляли в медичній допомозі, поранених

викрадали або кваліфікували як злочинців і запроторували до тюрем. Майдан відповів створенням власної мережі осередків медичної допомоги, організацією груп безпечного транспортування поранених, охороною в лікарнях. Проте найдраматичніші події відбулися тоді, коли війська влади почали стріляти у людей. Медики під кулями виносили поранених і часто самі ставали мішенями для вбивць. Мужність медичних працівників вражала, хоч лікарі часто наголошували, що вони аполітичні. Але у відповідь на агресію влади, як спеціалісти і як громадяни, приходили на Майдан. Будучи вірними клятві Гіппократа, допомагали не тільки демонстрантам, а й солдатам внутрішніх військ. «Це був час хірургів, – говорили лікарі Майдану. Свідчили: «Ми шили не тільки на столах, а й на стільцях і на підлозі», «ми реанімували на тротуарах». Думаю, що про ці сторінки подій ще буде більш докладно розказано з часом.

* * *

«Люди асоціювали свою позицію як боротьбу на стороні Добра», – свідчить отець Василь Рудейко. І десятки, сотні священиків усіх Церков, а також рабини і муфтії, були в цьому солідарні зі своїм народом. «Те, що там відбулася літургія, освячувало жертву не тільки тих людей, що були на Майдані, а мільйонів людей по всій Україні, – говорить отець Михайло Димид. – Через літургії ця жертва ушляхетнювалася, і це важливо».

«Ми не маємо права мовчати, коли Божі заповіді порушуються», – наголосив отець Богдан Огульчанський. Священики благословляли людей, що відстоювали біблійні цінності, сповідали вірних, підтримували людей словом в моменти розпачу і зневіри: «І дуже важливо, що священики були поруч з людьми, які падали жертвами, яким треба було закрити очі і над якими треба було помолитися».

Майдан об'єднав віруючих різних релігій. Про це свідчили представники майже всіх релігійних громад. Чи вдасться втриматися на цій висоті духу? – Будемо сподіватися. Але й сьогодні очевидно – Майдан був ареною людяності, віри й надії, і роль духовних осіб, які допомагали своїм вірянам, – гідна поваги, осмислення і наслідування.

* * *

Характерно, що громада київського Майдану об'єднала людей з усієї країни – це не був регіональний спротив. На захист свободи встали всі, хто поділяв вибір Майдану: і галичани, і буковинці, і жителі Півдня та Сходу України. Свідки звертають увагу і на значну участь жінок у спротиві: «Ми, жінки, не тільки бутерброди робили», і на участь молоді в доленосних подіях: «Він запитав, чи є мені 18. Я сказав, що є», і на ролі людей старшого віку, особливо киян, і на етиці солідарності Майдану: «Єднаймося, бо ми того варті!».

Майдан розмовляв і українською, і російською, і це була двомовність порозуміння, а не розбрату. Події тих днів руйнували стереотипні характеристики українців – «моя хата скраю» – народ повстав та захистив себе і своїх нащадків. Надія на краще майбутнє, хоча й дуже обережно, чимало разів звучить у свідченнях – «місто стане добрішим» чи «країна бідна, але вона вже інша».

* * *

Про все не розповіси, але майже все є у свідченнях наших респондентів – учасників Майдану. Їхні тексти, я певен, будуть читати, перечитувати та вивчати і наші нащадки. І це попри суб'єктивізм розповідей, їхню фрагментарність та емоційність – а як інакше! – і, може, надмірні надії на майбутнє. Але такі особливості жанру усної історії. Ми записали понад 300 спогадів – лише частина їх увійшла до книги. Тексти були розшифровані та

відредаговані. Перед нами було досить складне завдання: з одного боку, зберегти автентичність оповідей, а з іншого – зробити тексти доступними для сприйняття потенційного читача. Ми залишили за рамками книжкової публікації недоказові судження респондентів, які переповідали те, чого самі не бачили. Також поза книгою залишилися емоційні обвинувачення на адресу інших учасників подій. Ми намагалися відтворити хронологію Майдану, його географію, ролі різних спільнот і людей. А тому, збираючи свідчення, ми квотували кількість респондентів з різних груп. Ми свідомо не брали інтерв'ю у лідерів – намагалися почути отих «звичайних» творців історії. Чи вдалося нам стати хронікерами свідків та подій – судити читачам. Ми намагалися виконати свою роботу відповідально та професійно.

Сприймаємо підготовку та видання Книги свідчень Майдану як частку великої роботи, яку здійснюють також й інші учасники подій – свідки та дослідники сучасної української історії. Лише всі разом ми зможемо максимально достовірно задокументувати доленосні дні для майбутніх поколінь. Насамкінець хочу подякувати усім своїм колегам, чії імена вміщено в книзі. Без майже дворічної щоденної роботи більше ніж ста людей цей Проект ніколи б не відбувся.

Цю книгу ми присвячуємо пам'яті тих, хто віддав своє життя за майбутнє України.

III. САМВИДАВ

ОБСУЖДЕНИЕ ПРОЕКТА КОНСТИТУЦИИ СССР 1977 ГОДА

I. ВВЕДЕНИЕ

I.0. Обсуждение Проекта Конституции СССР – один из немногих случаев в советской истории, когда гражданам была предоставлена возможность публично высказать мнение об основных проблемах жизни общества и государства.

I.1. Так как в центре внимания были правовые методы решения этих проблем, то необходимо хотя бы вкратце охарактеризовать роль права в регулировании общественных отношений. По словам одного из теоретиков права, «Правовые нормы устанавливают связи, отношения. Они координируют и систематизируют. Они обобщают и кодифицируют в гибкую и продуманную систему другие системы социальных норм...» Правовая регламентация лежит в основе социального порядка. С ее помощью социальные конфликты вместо их насильственного разрешения становятся предметом определенной процедуры. Правовая регламентация обеспечивает безопасность, стабильность, преемственность социальным отношениям. Она обеспечивает покой и порядок, не затрагивая вопрос о содержании того или другого.

В некотором роде она выполняет охранительные функции в обществе. Правовая норма способна инкорпорировать в себя любую систему социальных ценностей. Последнюю мысль следует немного уточнить: при рассмотрении любого периода жизни общества право воспринимается в контексте близлежащих исторически систем права. В наше время оно уже немислимо без процедур судебного рассмотрения дел, без

деклараций политических свобод и т.д. И нейтральность правовых норм исчезает, даже если за декларациями следует практика выхолащивания их сути.

Характеристика ролей права не оставляет сомнений в чрезвычайной важности этих социальных норм для жизни граждан. Очевидно, поэтому важность права для общества обуславливает и значимость обсуждения Конституции – свода основных принципов права.

1.2. Высказываться в советской печати можно было, зная «разумные пределы». Не вписавшиеся в них довольствовались устным монологом в кругу друзей либо искали возможности обратиться к народу через зарубежные печать, радио. Мнения «знавших пределы» доступны изучению. Диапазон их достаточно широк: от самых смелых и глубоких, чудом просочившихся сквозь фильтры цензур, до самых убогих, рожденных в головах, не затронутых человеческой культурой.

Эти дополнения граждан к Проекту Конституции и судьбы дополнений в обсуждении – предмет изучения. Внимание было сосредоточено на серьёзных предложениях, показавших теоретические возможности права в решении общественных проблем, а также на несерьёзных – их подавляющее большинство – как характеристике правосознания большинства людей, так и условий обсуждения, от которых зависели пути всех предложений либо на страницы прессы, либо в текст Конституции, либо в мусорные корзины редакций газет, журналов, Конституционной комиссии.

1.3. Эта работа написана на основании анализа около полутора тысяч уточнений и дополнений к Проекту. Всего в Конституционную комиссию «поступило около 400 тысяч предложений...» /Л. И. Брежнев/. Данных о том, какая часть из них была опубликована, нет. Обобщены публикации обсуждения газеты «Правда», «Литературной газеты», журнала «Советское государство и право».

Выбор названных газет и журнала для работы был продиктован желанием охватить наиболее серьёзную часть обсуждения,

не пропустив при этом его закономерности и характерные моменты. Трудно оценить, удалось ли решить эту нелегкую задачу, однако следует отметить, что:

- выборочный просмотр материалов обсуждения в других центральных, республиканских и районных газетах показал, что сущностно в них ничего нового нет: и структурно – ни по статьям, и ни по уровню предложений;

- газета «Правда» перепечатывала предложения граждан из местных и республиканских газет, не ограничиваясь публикациями писем только своих читателей и корреспондентов;

- основную долю серьёзности рассматриваемого обсуждения дали юристы-теоретики, мнения которых были опубликованы журналом «Советское государство и право».

Сравнительно высокую репрезентативность собранных материалов характеризует то, что более 70 процентов уточнений и дополнений, принятых для окончательного текста Конституции, попали в выборку. При этом заметим, что некоторые предложения были учтены, хотя их не публиковали по цензурным соображениям.

Такой репрезентативности выборки способствовала большая неравномерность распределения поданных предложений по статьям Проекта. К некоторым из них были «десятки тысяч совпадающих по содержанию предложений» /Л. И. Брежнев/. И статей, собиравших стереотипные предложения, было не одна-две, а более десяти.

Вне сомнения, некоторые оригинальные мысли граждан не попали в полторы тысячи выбранных, однако все массовые предложения известны – они повторялись десятки раз, не заметить их было невозможно.

Техническое замечание

1.4. Все ссылки в тексте работы над Проектом Конституции и Конституцией даны по нумерации статей окончательного текста обсуждавшегося документа – Конституции. Соответствующие статьи Проекта при необходимости отыскать не трудно – значительных колебаний нумерации не было.

2. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНСТИТУЦИИ СССР

Анализ Конституции СССР – самостоятельная задача, выходящая за рамки целей и задач работы. Обратим внимание лишь на некоторые особенности Конституции СССР, поскольку они важны для анализа обсуждения Проекта.

2.1. Конституция СССР не охватывает своими статьями некоторые отношения граждан, общества и государства, давно ставшие предметом правового регулирования в других странах. В одних случаях эти отношения вовсе не упомянуты, в других – неполнота или аморфность текста статей делают маловероятным создание чётких законов, подзаконных актов на такой основе. Вне Конституции СССР – вопросы прав, полномочий, компетенции Председателя Президиума Верховного Совета, статуса и полномочий Совета обороны. Не оговорены принципы проведения референдума, не названы условия, процедуры реализации права республик на выход из состава СССР, не оговорены недопустимость посягательства на жизнь, телесная неприкосновенность граждан. Вопросы выбора места жительства внутри страны, вопросы религиозной пропаганды, принципы организации судебной защиты граждан также вне Основного Закона. Этот перечень легко продолжить.

2.2. Конституция СССР содержит наряду с основными принципами права, подлежащими детализации в законодательстве, немало положений, не требующих своего продолжения в правовых нормах. Такие положения способствуют формированию у граждан установки на необязательность законов в Конституции. На этой благодатной почве становится обыденным разрыв между Основным Законом и законами, имеющими практический смысл. Примеры – положения 15-й статьи Конституции: «цель общественного производства при социализме – наиболее полное удовлетворение растущих материальных и духовных потребностей людей» или 69-й статьи: «Интернациональный долг гражданина СССР – содействовать развитию дружбы и сотрудничества с народами других стран».

2.3. Конституция СССР содержит статьи с идеальными декларациями, об осуществлении которых мечтало и мечтает

человечество. Их провозглашение сочетается с недействительностью, которая в большинстве случаев коренится в отсутствии экономических, политических, правовых, организационных гарантий прав и свобод. Идеально звучат слова: «Вся власть принадлежит народу» /ст. 2-я/ и принципы деятельности Советов народных депутатов – «коллективное, свободное, деловое обсуждение и решение вопросов в условиях гласности...» /ст. 94-я/, и – «судьи и народные заседатели независимы и подчиняются только закону» /ст. 155-я/, и равенство граждан перед законом и судом /ст. 156/... Но сколько раз даже в официальном обсуждении Конституции подвергли сомнению реалистичность этих и аналогичных положений! Это проявляется и в настойчивом требовании создать орган контроля за соблюдением Конституции, оговорив принципы его деятельности, и в наивном пожелании «обязательно публиковать повестку для сессии Советов», и в уточнении о том, что «подчинение судей и заседателей только закону» соседствует с необходимостью их подчинения партийной дисциплине, согласия с партийной расстановкой кадров...

2.4. Конституция СССР не содержит статьи-требования о непротиворечивости конституционных норм друг другу. А они противоречат. Например, провозглашается право граждан объединяться в общественные организации /ст. 51/, а согласно ст. 6-й «ядром... общественных организаций является Коммунистическая партия...». Следовательно, граждане объединяться могут только тогда, когда объединяются с членами КПСС, заранее соглашаясь с тем, что члены партии – «ядро»...

2.5. Терминология Конституции СССР намного шире юридической. В текстах статей нередки замены языка науки понятиями обыденной речи, весьма далекими от точности, однозначности. Это приводит к неопределенности таких статей. Например, текст статьи 62-й звучит: «Защита социалистического Отечества есть священный долг каждого гражданина СССР. Измена Родине – тягчайшее преступление перед законом». При обсуждении справедливо отмечали, что по формулировке «Измена Родине...» непонятно как расценить государственную измену граждан, родившихся не на территории СССР. Никакой

юридической определенности нет и в условиях для политических свобод: «в соответствии с интересами народа и в целях укрепления и развития социалистического строя» /ст. 50-я/, а также в условиях для объединения в общественные организации: «в соответствии с целями коммунистического строительства» /ст. 51-я/. Каковы процедуры определения этих целей и интересов, изменяющихся чуть ли не ежедневно?

2.6. Контроль за соблюдением Конституции СССР возложен на Президиум Верховного Совета СССР. Принципы, процедуры, организации контроля нигде в Конституции не оговорены.

Это предрасполагает к созданию украшательских статей. А так как и других предрасположенностей к результатам «для галочки» в общественной жизни страны немало, то жизненность конституционных статей различна. Диапазон ее – от идеологической бутафории, выдаваемой за реальность в речах с высоких трибун, до осуществления на практике провозглашенного положения через сложный механизм всех видов гарантий.

3. УСЛОВИЯ ПУБЛИЧНОГО ОБСУЖДЕНИЯ. СПЕЦИФИКА РАЗЛИЧНЫХ ОРГАНОВ ПРЕССЫ

3.1. Обсуждение Основного Закона страны проводилось без законных оснований, ибо правовых норм для обсуждения важнейших проблем общества и государства не существовало. Поэтому ни права граждан, выступающих с предложениями, ни обязанности органов печати, радио, телевидения по отношению к гражданам, ни права и обязанности Конституционной комиссии не были очевидны. Это благоприятствовало произволу редакторов и цензоров при селекции писем для публикаций, позволяло Конституционной комиссии замечать только те предложения, которые она хотела замечать.

3.2. В таких условиях характер обсуждения, либеральность или реакционность публикаций определялись не только взглядами и правовой культурой авторов писем. В значительной степени картина публичного обсуждения в каждой газете, каждом журнале зависела от дозволенного – согласно роли в обществе – диапазона серьезности и честности, а в этих преде-

лах – от общественных взглядов редакторов и цензоров. Однако необходимо подчеркнуть, что и диапазон, и пределы были чрезвычайно малы, что определялось всей совокупностью условий политической жизни страны. Ведь граждане знали заранее о невозможности серьёзного рассмотрения социальных проблем, а редакторы чувствовали пределы своей либеральности, за которой для них следовала бы потеря работы. Поэтому в опубликованных предложениях основные постулаты Конституции сомнению не подвергались. Самые смелые дополнения и уточнения либо последовательно развивали далеко не всегда последовательный текст конституционной декларации, либо уточняли гарантии осуществления права, свободы, либо, в редких случаях, указывали на необходимость правового регулирования упущенного отношения.

3.3. Газета «Правда». В каждом номере её, начиная с объявления об открытии обсуждения и до официального закрытия, публиковалось 10–15 статей и заметок о Конституции. Как правило, одна-две статьи были о преимуществах и достижениях страны, столько же – репортажи корреспондентов с обсуждений Проекта на собраниях трудящихся и остальные материалы – формулировки предлагаемых изменений и дополнений. Иногда печатались также обзоры мнений граждан о какой-либо статье Проекта Конституции. Публикации «Правды», в общем-то, отразили мнение большинства людей о Конституции. И если некоторые предложения – по разным причинам – не попали на страницы газеты, то это явно были не мнения большинства.

3.4. В «Правде» и других центральных газетах обсуждением называли, как правило, публикации уточнений, дополнений к Проекту Конституции.

Местная пресса в рамках этой же акции печатала в основном свои малосодержательные традиционные статьи. Новым в них было только обязательное упоминание слова «Конституция». Единичные серьёзные статьи или предложения – не более двух-трёх за весь период обсуждения – только подтверждали правило.

3.5. Публикаций «Литературной газеты» по поводу обсуждения Проекта Конституции было немного. В основном это парадные статьи без мыслей по сути проблем. Было, однако, и

несколько интересных, проблемных статей: о недопустимости непроизводительного использования квалифицированного труда, о судебной защите трудовых прав интеллигенции, еще две-три... Газета как бы прошла мимо обсуждения. Несерьёзность обсуждения Проекта в «Литературной газете» может показаться странной. Ведь на памяти материалы о важных социальных проблемах на страницах этой же газеты. Причина, по всей видимости, в специфической «смелости» редакции: самые смелые разоблачения ее почти всегда останавливались перед поиском *социальных закономерностей* аномалий. Обвинить конкретного чиновника много легче, чем выявлять социальные причины явлений, ответственность за которые должна нести власть. И половинчатость оборачивается пассивностью-трусостью, а в иных случаях и мирно уживается с апологетичностью и охранительством. Середины нет.

3.6. Журнал «Советское государство и право» стал трибуной юристов-теоретиков. (Украинский правовой журнал «Радянське право» уже такой трибуной не стал. Несколько барабанных статей официальных идеологов – всё, что было опубликовано в журнале под рубрикой «обсуждение».)

В двух номерах журнала появились отчёты об обсуждении Проекта Конституции в основных союзных юридических институтах и учреждениях. Предложения юристов, набранные петилом и уместившиеся менее чем на 50-ти страницах, глубже и серьёзнее, чем все остальные тысячи и десятки тысяч опубликованных предложений «простых советских граждан». В этом проявилась характернейшая особенность советской общественной жизни: мысль изучающих общество не становится достоянием его граждан. Она является прерогативой – и игрушкой – узкого круга профессионалов. А обществу остается эрзац мысли – обыденное сознание, исполняющее роль знания.

3.7. Сопоставляя публикации материалов обсуждения Проекта различными органами прессы, невольно замечаешь звенья сложного механизма селекции мысли. Мнения, противостоящие официальным, либо кем-то приписанные к таким, были поставлены за рамки публичного обсуждения. Об этом говорит отсутствие многих очевидных, необходимых предложений к статьям и значительная неравномерность уровня предложений в однородных изданиях, которую можно объяснить только

«вкусами» редакций. Дополнения и уточнения поскромнее, но все еще дельные, нашли приют на страницах ведомственных, цеховых изданий и реже – на окраинах страниц более популярных газет, где смелость строго дозировалась, уравновешивалась серостью. И однако – сквозь всё – незримо рос массив мысли: складывалась из крупиц лучшая часть обсуждения (из увидевшего свет, конечно). Все прочие предложения – чаще лепет, а не слова, чаще чувства без их осознания – мнения большинства – заполнили страницы газет и журналов. Создавалось впечатление, будто глубину мысли стремились возместить громадным количеством одинаковых примитивных предложений. Очень было похоже, что оригинальность суждений снова, как в средние века, – порок, а не достоинство.

4. ОБЗОР ОПУБЛИКОВАННЫХ МАТЕРИАЛОВ ОБСУЖДЕНИЯ

Обсуждение статей о социально-экономических правах граждан

4.1. Число голосов, собранных различными статьями Проекта Конституции, отразило осознаваемое значение статей. Явными рекордсменами были следующие статьи: 60-я – об обязанности трудиться, 66-я – об обязанностях родителей воспитывать детей, а детей – заботиться о родителях, 40-я – о праве на труд, 41-я – о праве на отдых, 8-я – о правах и обязанностях трудовых коллективов, 16-я – об экономике СССР и руководстве ею, 45-я – о праве на образование, 44-я о праве на жилище, 35-я – о равенстве женщин и мужчин, 18-я – об охране окружающей среды, 14-я – о распределении материальных благ соответственно затратам труда...

4.2. Вопросы организации и оплаты труда, труда как права и как обязанности, проблемы трудовых коллективов – основная тема обсуждения Конституции. Практически десятая часть всех опубликованных предложений была посвящена этим вопросам. К статье 14-й о «свободном труде советских граждан» – большинство дополнений были о необходимости коммунистического отношения к труду, о повышении качества и количества труда, о способствовании научно-техническому прогрессу,

о необходимости «дорожить честью», «приумножать славу» и строже наказывать тунеядцев. Фразу статьи «результаты труда определяют положение человека в обществе» умудрённые опытом советовали уточнить: «и морально-политические взгляды».

При обсуждении права на труд, оплату по труду, права выбора профессии, работы и гарантий этих прав /ст. 40-я/ предложения были более серьёзными. Писали о необходимости правового регулирования труда пенсионеров, женщин, больных. Предлагали оговорить правовой статус системы трудоустройства, назвать минимальный размер заработной платы (вошло в Конституцию), предусмотреть правовые гарантии для творческого роста в соответствии со способностями и накопленным опытом. Требовали (наверное – громко сказано – *просили*) возвращения для интеллигенции судебной защиты трудовых прав, подорванной аттестацией: формулировали «право на труд в соответствии с профессией, специальностью и квалификацией, право на свободный выбор работы». Но были и требования другого рода: ввести «обязательную профессиональную ориентацию для сельских школьников», оговорить приоритет общественных потребностей при декларации права на выбор профессии и места работы. Участники обсуждения заботились об укреплении и развитии знаменитого принципа: «граждане для государства, а не государство для граждан», советовали решать государственные вопросы, пренебрегая интересами граждан. Ещё одна трудовая статья – 60-я статья Конституции – о добросовестном труде и соблюдении трудовой дисциплины как «обязанности и деле чести граждан». Очень много дополнений было о необходимости усилить наказания за нарушения трудовой дисциплины, за уклонение от общественно-полезного труда. Советовали «хорошо трудиться», «повышать производительность и качество труда», укреплять своё здоровье...» и не давать есть тем, кто не работает. Призывали руководителей «ставить в своей деятельности государственные интересы на первое место». А в одном из писем – отчаянный призыв: «все руководители плановых, хозяйственных и других организаций и органов несут ответственность за высокоэффективное использование рабочих рук, за чёткий, высокоорганизованный, с полной отдачей труд своих подчиненных, за достижение максимальных народно-хозяйственных результатов». Предложения к ст. 8-й

продолжают трудовую тему. Осознание своего положения в коллективе – обязательная и первичная форма представлений об отношении личности и государства. Так как граждан, чьи взгляды на проблему исчерпывались этой формой, – немало, то было опубликовано множество предложений в развитие формулировки Проекта. Советовали: «вписать право коллектива спрашивать с каждого за плохую работу», «обязать коллективы способствовать политическому, нравственному, профессиональному воспитанию и росту», «членам коллектива дорожить традициями его», «содействовать воспитанию рабочей смены», «создавать здоровый психологический климат», «рассматривать научно-технический прогресс как одно из первоочередных дел» и прочее, и прочее... Были, правда, и мысли посерьёзнее: «оговорить формы участия коллективов в составлении народно-хозяйственных планов», «обязать органы народного контроля проводить анализ производственно-хозяйственной деятельности предприятий...». Но таких предложений лишь несколько.

4.3. Условное второе место по числу собранных голосов – у статей об остальных социально-экономических правах: на отдых, образование, жилище. Характер обсуждения и уровень предложений аналогичны предыдущему. Поэтому ограничимся изложением конструктивных и характерных мнений. К праву на отдых /ст. 41-я/ предлагали: «Предусмотреть ответственность должностных лиц за сверхурочные работы», ликвидировать «чёрные субботы», «обеспечить регулирование рабочего дня в колхозах на основании закона». К этой же статье было опубликовано много требований кадровых рабочих о дополнительных льготах для них – своеобразная грань активности рабочего класса в новых условиях. К праву на жилище /ст. 44-я/ советовали: уравнивать в этом праве всех граждан, включая проживающих в ведомственных домах: предоставить льготы молодожёнам при индивидуальном и кооперативном строительстве; заменить текст о «справедливом распределении (жилья) под общественным контролем» более чётким – о распределении жилья в условиях гласности, под общественным контролем на основании закона. При обсуждении права на образование /ст. 45-я/ граждане предложили вписать в Конституцию: «обязанность – хорошо учиться», «отдавать приобретённые

знания строительству коммунизма», «стремиться приобретать знания и применять их на благо Родины...».

Серьёзное предложение – «О необходимости широкой, общедоступной, постепенно совершенствующейся системы непрерывного образования и самообразования для взрослых».

Однако, кроме *самых обсуждаемых*, в Конституции ещё много чрезвычайно важных статей, не удостоенных внимания большинства. Далее представлен обзор мнений, высказанных при их обсуждении.

4.4. Глава первая. Политическая система

Остановимся на предложениях граждан к текстам двух ключевых статей главы – ст. 4-й и ст. 6-й; 4-я статья провозглашает законность деятельности государства. Граждане предлагали: «ввести судебную защиту конституционных прав граждан», «оговорить приоритет норм международного права по отношению к советским законам в случаях подписания и ратификации СССР международных договоров и конвенций» (это предложение, конечно, не из популярной прессы – публикация журнала «Советское государство и право»).

О статье 6-й, посвященной «руководящей и направляющей силе советского общества, ядре её политической системы – Коммунистической партии...», публичные мнения, конечно, традиционно хвалебные. Другие не могли быть опубликованы. Среди славословий едва различимы несколько слабых голосов, пытавшихся смягчить всевластие партии: оговорить отсутствие у партии иных интересов, кроме интересов народа (что невозможно до тех пор, пока партия – не весь народ), призвать КПСС «избегать подмены Советских и государственных органов». Однако гораздо увереннее и последовательнее звучали другие предложения – правда, Л. И. Брежнев в заключительной речи осудил такие мнения, но и эти его слова ведь необходимо соотносить с практикой. Формулировали: «Партия руководит социалистическим общенародным государством на основе Устава КПСС, осуществляет всестороннее усиление своего влияния и проведение политики в органах государственной власти через депутатов – коммунистов, объединяющихся в Советах в партийные группы» и «Коммунистическая партия выдвигает из своих рядов руководителей всех уровней», и она «честь, ум, совесть эпохи», и – дальше некуда.

4.5. Глава вторая. Экономическая система

Самые характерные предложения к статьям главы – призывы сделать эффективной экономику социализма. Колхозам советовали рационально и бережливо использовать каждый гектар земли, в соответствии с ее экономической оценкой; всей экономике – создать эффективные механизмы хозяйствования». Во многих письмах – неудовлетворённость тружеников поля и станка, инженеров и ученых половинчатостью хозяйственного расчёта.

Все они ищут ответчиков за плохую работу строителей, поставщиков, плановиков, железной дороги..., за свою плохую работу.

Привлекли внимание граждан также статья 13-я, о «пределах личной собственности» и ст. 17-я – о «допускаемой индивидуальной трудовой деятельности». Многие возмущались нетрудовыми доходами сотрудников, соседей, знакомых... Советовали «строго наказывать», ввести различные ограничения при выращивании, изготовлении, продаже. В одном из писем фигурировал вопрос: «Что такое нетрудовые доходы?» И, судя по обсуждению, в Основном Законе трудно найти ответ на этот вопрос. В прессе было опубликовано также множество просьб к государству не препятствовать, а помогать в организации личного хозяйства, при индивидуальной трудовой деятельности.

4.6. Глава третья. Социальное развитие и культура

Пустые или реакционные предложения к статьям о социальной однородности общества /ст. 19-я/ и о культуре /ст. 27/ иногда соседствовали с более серьёзными предложениями, чаще всего – менее идеологизированными вопросами. К конституционным обещаниям государства способствовать социальной однородности граждане добавляли, что «равенство наций и народностей уже достигнуто», а к декларации о цели государства – «свободном развитии способностей, творческих сил и дарований граждан» /ст. 20-я/, – завершая круг мысли, писали: «в интересах общества и государства». Обещание власти «заботиться о сохранении и приумножении духовных ценностей» /ст. 27-я/ дополняли советом «обязать каждого советского гражданина приумножать их». В одной из публикаций на основании обобщения опыта травли деятелей культуры, используя сменявшие друг друга ярлыки и лозунги, предлагали

такую формулировку статьи: «В основе многонационального советского искусства лежат принципы партийности и народности. Отражая действительность в её революционном /!/ становлении и развитии, советское искусство активно участвует в общественном прогрессе, формирует на основе эстетического идеала коммунизма /?/ духовный мир советских людей. Метод социалистического реализма, которым руководствуется наше искусство, исключает проявление антигуманизма, безыдейности, самоцельного формотворчества».

При обсуждении статей об улучшении условий труда /ст. 21/, индустриализации села /ст. 22/, росте доходов трудящихся /ст. 23/ весомые дополнения соседствовали с малосущественными. Последних, конечно, было много больше. Из серьёзных предложений: вместо «улучшения условий труда» предлагали «оздоровление и облегчение» их, вместо «полного вытеснения тяжёлого физического труда» говорили более чётко – о «постепенном вытеснении»... Советовали дописать «как можно скорее» к «вытеснению тяжелого труда», а также многочисленные «с целью», «на основе» ко всем статьям. Также почти ко всем статьям добавляли «повышать качество продукции и снижать ее себестоимость».

Статьи о здравоохранении /ст. 25/ почти не обсуждались. Это можно объяснить только ненормальными условиями обсуждения. Ведь очень важно правовое регулирование этих областей деятельности, а конституционные формулировки статей – нечётки. Среди предложений – пожелание сформулировать отдельной статьёй положения о здравоохранении, отделяющие бытовое обслуживание и коммунальное хозяйство. В этом же предложении была дана более четкая формулировка о здравоохранении. Раздавались призывы конкретнее обговорить обязанности государства по развитию здравоохранения, а не ограничиваться констатацией существования упомянутых систем.

Среди мыслей граждан по поводу статьи о науке /ст. 26/ в числе мелочных уточнений было немало проектов чиновничьих циркуляров, обещавших заинтересовать экономику «развитого социализма» во внедрении науки. Вот формулировки: «государство повышает требовательность к работникам министерств относительно «внедрения достижений научно-технического прогресса», «внедрение результатов

исследований вменить под личную ответственность руководителей», «усилить ответственность предприятий перед государством» за внедрение всё тех же результатов...

Были предложены и новые статьи к главе: «Государство, в зависимости от роста производительности общественного труда, осуществляет курс на сокращение рабочего дня и рабочего времени, предоставляя преимущества женщинам, имеющим малолетних детей, многодетным матерям, трудящимся, совмещающим работу с учёбой, изобретателям и рационализаторам, другим категориям трудящихся, нуждающимся в сокращении рабочего дня»; «В интересах наиболее полного и постоянного обеспечения граждан общественно значимой информацией о событиях внутренней и международной жизни, а также выявления общественного мнения Советское государство обеспечивает развитие и демократическое функционирование печати, телевидения, радио»; о равенстве наций, провозглашающем «равноправие наций (а не граждан – об этом есть статья) во всех областях политической, экономической и культурной жизни»; «О содействии государства развитию экономики и культуры всех наций и народностей, укреплению их дружбы, развитию социалистических национальных культур, свободному развитию языков всех народов СССР»; «О содействии государства распространению идей научного коммунизма...».

4.7. Четвертая глава. Внешняя политика

Статьи главы сообщают, что СССР проводит политику мира, выступает за широкое международное сотрудничество, определяет цели внешней политики, принципы отношений с другими странами, в том числе – отдельной статьёй – со странами социализма. Большая часть предложений к главе несерьёзна: проводить не просто политику мира, а «ленинскую» и, по другой публикации, «активную»; в тексте «выступает за упрочение безопасности» – предлагали «борется» за то же. Однако были и интересные мысли: добавить преамбулу к статье об отношениях с другими странами /ст. 29/ – «Подтверждая свою верность целям и принципам ООН СССР строит свои отношения с другими странами...», а ведь об ООН нигде в Конституции не сказано. И к этой же статье: «Соблюдая международные соглашения о правах человека, СССР сотрудничает с другими

странами в целях создания эффективных международных гарантий обеспечения и охраны прав человека».

А вот совершенно неожиданно для публикации даже в специальном журнале! К статье 30-й об отношениях с социалистическими странами предлагали «раскрыть» принцип социалистического интернационализма, как включающий «полное равноправие, взаимную выгоду в экономических отношениях, взаимопомощь», и дописать: «СССР активно участвует в укреплении мощи и защиты мировой системы социализма» – предложение генерала.

Украсило обсуждение главы мнение о необходимости следующей статьи: «Советское государство всеми средствами массовой информации и пропаганды ведёт активную идеологическую борьбу с буржуазной, реакционной и ревизионистской идеологией, защищает чистоту /!/ марксистско-ленинского учения, утверждает преимущества социализма перед капитализмом». Сколько их, жаждущих «чистоты», стремящихся оградить народ от культуры человечества?!

Было опубликовано и предложение дописать статью о «борьбе за мир, пропаганде мира, защите мира и защите социалистического общества как священном долге граждан». В скольких предложениях обсуждения упоминали «священность»! Относили её, правда, не к традиционным религиям.

4.8. Глава пятая. Защита социалистического отечества

В главе две статьи: о защите Отечества как важнейшей функции государства и деле всего народа, о Вооруженных силах СССР /ст. 31/ и статья 32-я – об обеспечении государственной безопасности и обороноспособности страны. Дополнений к этим положениям в прессе было немного, да и все – только к первой статье: «Вооружённые силы пользуются уважением и любовью народа», «Вооруженные силы – оплот мира», о важности военно-патриотического воспитания. Предлагали оговорить «конституционно-правовой статус Совета обороны». Статью о государственной безопасности граждане обходили стороной – так надёжнее. В Конституции только названа деятельность по государственной безопасности, но даже принципы её не оговорены, так как стало бы очевидно, что они противоречат декларируемым далее политическим правам и свободам. Но об этом говорить и немислимо было, конечно.

4.9. Глава шестая. Равноправие граждан

К статье 33-й «О едином союзном гражданстве» – несколько повторяющихся предложений: включить упоминание о паспортах. Что за этим? Не нашедшая удовлетворения гордость советским паспортом или надежда на правовое регулирование паспортного режима? Трудно ответить. О недейственности деклараций, утверждающих равенство граждан вне зависимости от национальности /ст. 36/ и равенство перед законом /ст. 34/, писать нельзя было. Поэтому оставалось второстепенное: предлагали «равенство перед законом вне зависимости от должности», советовали назвать в Конституции «гаранта равноправия – социалистический правопорядок», оговорить «свободу выбора национальности», «недопустимость оскорбления национального достоинства». Были и другие предложения: обязать граждан «высоко нести великое знамя дружбы народов», «бороться с националистическими предрассудками», а заодно и с «идеологическими диверсантами». При обсуждении равенства прав мужчин и женщин /ст. 35/ развернулись дремлющие интеллектуальные способности многих граждан. Сколько раз повторялись мнения – «нужна ли статья?», «и так равны» и т.д. и т.п.! Не понимавшие проблему были в большинстве. Но были и конструктивные предложения – о необходимости разделения сфер мужского и женского труда, конкретизации положения о льготах женщинам, в том числе кормящим и многодетным (в тексте статьи Конституции формулировки чрезмерно абстрактны). О правах и свободах иностранных граждан в СССР, в том числе о праве убежища для преследуемых по политическим мотивам советские граждане не высказывались. Статьи хороши. Не оговорено в них только право советских граждан, преследуемых по тем же мотивам, просить убежища в иных странах.

4.10. Глава седьмая. Основные права, свободы и обязанности граждан

Это основная глава Конституции, наиболее важная для граждан. Поэтому обзор обсуждения начинался с описания обсуждения социально-экономических прав, обязанностей. (Остальные статьи главы определили политические и культурные права граждан.) Открывает главу статья 39, обещающая гражданам СССР обладание всеми правами и свободами,

провозглашёнными Конституцией. В просмотренных газетах, журналах непосредственно к этой главе только одно добавление: к неопределённой формулировке о недопустимости использования прав и свобод «в ущерб обществу и государству» прибавляли столь же абстрактную «в ущерб делу строительства коммунизма...» Фактически же сомнения по поводу жизнечности этого обещания содержатся во многих дополнениях к иным статьям. Это и рефреном звучавшие призывы контролировать соблюдение Конституции и пожелания – уравнивать различных граждан в праве на жилище, и сомнения по поводу политических деклараций Конституции...

4.10.1. Статья 46-я определила право граждан пользоваться достижениями культуры, статья 47-я – свободу художественного и технического творчества, статья 68 – обязанность граждан беречь духовные ценности. Эти свободы, права и обязанности граждан в области культуры, впервые вошедшие в Конституцию, не стали предметом серьезного обсуждения. Прорвавшихся сквозь цензуру мыслей о культуре совсем немного. Предлагали определить законодательно цели печати, телевидения, радио, их место в жизни общества, обязанности по отношению к ним должностных лиц, организаций и учреждений. При обсуждении свободы технического творчества многие дополнения были о гарантиях внедрения результатов исследований и изобретений. Уповали на государство, должностных лиц, стимулирование, честь граждан... Были дополнения и о свободе художественного творчества, вернее, о наступлении на неё: «творцы должны «видеть свой долг в верном служении советскому народу во имя его счастья и процветания», «использование художниками прав и свобод не должно наносить ущерб интересам общества...» Глубоко вдолблены в сознание убогих духом мысли об имманентной враждебности художников – интеллигенции вообще – «обществу, то есть государству». И убогие готовы травить «не таких, как все» по первому зову, по первой указке. Обязанность беречь духовные ценности, обращённую в Проекте к гражданам, предлагали распространить и на государство. Была опубликована формулировка статьи, гораздо более четкая, чем в Проекте (и Конституции): «Государство обеспечивает сохранность для нынешнего и будущего поколений памятников истории и культуры как национального достояния

и неотъемлемой части мирового культурного наследия. Государство поощряет участие государственных и общественных организаций в деле сбережения памятников и их пропаганды». Свою редакцию статьи дал и поэт из Подмосквья. Ему трудно было писать прозу: он предлагал беречь «Память о борцах, отдавших жизнь за дело Октября, за идеалы коммунизма... (большой перечень)», писал, как «священна забота о сохранении святынь и реликвий – документов, дневников... (опять большой список) людей, отдавших жизнь за идеалы коммунизма...». Похоже, формулировка больше подходит для мемориальной доски, чем для Конституции. Вот и всё, что было просмотрено в публикациях о культуре. А большинство проблем творчества, сохранения и распространения культуры, как и ранее, вне права – во власти произвола чиновников.

4.10.2. Обсуждение политических прав и свобод – ещё более убого. Наверное, молчание граждан – самое веское доказательство отсутствия этих прав, свобод. Ведь серьёзность обсуждения их зависит от жизненности свободы слова, печати...

48-я статья – о праве граждан на участие в управлении государственными и общественными делами. Предложений к ней не было. По всей видимости, потому, что эта слишком общая декларация – введение к тексту следующих статей. 49 статья – «право вносить в государственные органы и общественные организации предложения, критиковать недостатки...» Почти все дополнения вращались вокруг призывов «наказывать преследующих за критику» (учли в Конституции) и «тщательно рассматривать предложения и заявления граждан, давать... исчерпывающие ответы по существу, принимать необходимые меры». Предложений правового уровня не было – ни организационные гарантии, ни условия публичности, гласности не рассматривались, хотя текстом статьи они не предусмотрены. 50-я статья Конституции – о свободах слова, печати, собраний, митингов... «в соответствии с интересами народа и в целях укрепления и развития социалистического строя». Так как трактовка интересов народа и целей социализма – прерогатива власти, то свободы урезаются. И остаётся просьба к государству «поддерживать движение народных корреспондентов» и несколько мыслей посерьёзнее из правового журнала: «о праве на получение своевременной, полной и объективной информации

о важнейших событиях внутренней жизни страны и жизни за рубежом», «О необходимости закрепить (в Конституции) свободу выражения мнений как политический институт, охватывающий все политические свободы, которые предоставляются в целях обеспечения участия граждан в социальном управлении путем выражения мнений».

Следующее политическое право – право объединения в общественные организации /ст. 51/. Граждане предлагали систематизировать правовые нормы о деятельности общественных организаций, а также создать правовые основы для образования союзов, организаций, движения борцов за мир. Статья 52-я – о свободе совести. Она определяет права исповедовать или не исповедовать религии, вести атеистическую пропаганду. Дополнения: «вести наказания за привлечение несовершеннолетних к исполнению религиозных обрядов», «запретить всякое принуждение к исполнению» тех же обрядов. Как будет расценено отношение совести к нерелигиозным системам взглядов – право не определяет. К статье 53 – о семье и браке были опубликованы просьбы граждан выдавать кредиты молодоженам на строительство жилья, не забывать о возведении дошкольных учреждений в жилых районах и т.п. А 54-я – статья опять политическая – о неприкосновенности личности, о запрещении ареста без разрешения суда либо прокурора. Предложения к статье интересны: «о необходимости дополнительных гарантий неприкосновенности личности при задержании граждан», о «гарантиях невозможности посягательства на жизнь, здоровье, телесную неприкосновенность». Неприкосновенность жилища не обсуждалась /ст. 55/ – молчали граждане. А вот охрану законом личной жизни граждан, тайны переписки, телефонных переговоров и телеграфных сообщений /ст. 56/ предлагали дополнить положением о тайне усыновления. Политические аспекты статьи не обсуждались – ведь не уличать же специальные службы в нарушении Конституции?! 57-я статья – об уважении личности, охране прав и свобод. В газетах было несколько морализаторских предложений и одно интересное: о праве не только на судебную, но и государственную и общественную защиту личности. Такое положение могло бы быть юридическим основанием права граждан обращаться в прессу, в государственные и общественные организации для защиты нарушенных прав.

Право обжаловать действия должностных лиц в суде и право на возмещение ущерба, причинённого незаконными действиями /ст. 58/ привлекло внимание многих. Было опубликовано немало интересных дополнений: о праве граждан, арестованных до вынесения приговора, обращаться не только к прокурору, но и в судебные органы; о запрещении направлять жалобы граждан на рассмотрение лицам и организациям, на которых поступили жалобы; о возмещении ущерба (полного либо частичного) за счёт тех, кто произвёл незаконные действия; о необходимости наказаний и за бездействие в ситуациях, которые требовали действия; о необходимости перечня дел, по которым действия должностных лиц и учреждений могут быть обжалованы в суде; о создании административных судов; о праве обжаловать в суде действия должностных лиц, нарушающих конституционные права граждан...

Гласом в пустоту звучали все эти предложения, ведь ни одно из них не было принято, ни по одному из них никто не отвечал авторам.

4.10.3. Вслед за свободами были перечислены обязанности граждан. По статье 59-й «Гражданин СССР обязан соблюдать конституцию СССР, советские законы... с достоинством нести высокое звание гражданина СССР». Предлагали дописать обязанность защищать идеалы социализма и быть патриотом (по Конституции!), «ставить общественные интересы выше личных» и – по традиции обсуждения – наказывать – на этот раз за несоблюдение Конституции и законов. Обсуждение обязанности трудиться /ст. 60/ уже было рассмотрено. Следующая обязанность – беречь социалистическую собственность /ст. 61/. Сквозь мелочные и несерьёзные предложения пробиваются мысли – поиск граждан: чьё же оно, народное добро? Надежды возлагали на «ответственность должностных лиц», «руководителей», всех – «от рабочих до вышестоящих должностных лиц».

Обязанность граждан СССР «оберегать интересы советского государства...», выполнять «священный долг – защиту Отечества, помня, что «измена Родине – тягчайшее преступление», определила ст. 62. Было высказано сомнение по поводу формулировки «измена Родине» как не юридической.

«Почётную обязанность советских граждан» – воинскую службу /ст. 63/ не обсуждали – святыня. Еще один долг – «уважать национальное достоинство граждан, укреплять дружбу народов» /ст. 64/. Добавления многочисленны: «священный долг», «всесторонне и активно», «активно» просто и т.д. Было и такое предложение: «Быть готовым везде и всюду защищать честь и достоинство советского образа жизни и его идейную основу – марксизм-ленинизм». Статья 65 – о долге уважать права и законные интересы других лиц, содействовать охране общественного порядка. Советовали дописать «об оказании помощи и содействия органам правосудия», а не подписавший письмо, либо, по воле редакции, оставшийся безымянным чиновник представил такой текст: «Долг граждан СССР активно участвовать в защите социалистического государства от преступных посягательств. Гражданин СССР обязан уважать и защищать права государственных органов, общественных организаций и должностных лиц» //!. Вот уж аберрации ума, вот уж метаморфозы сознания! 66-я статья определила обязанности родителей воспитывать детей, а детей – помогать родителям. Обсуждение этих положений было очень активным. Под знаком наивной веры в могущество конституционной статьи для решения семейных дел поступило множество предложений. Уточняли грани ответственности родителей за детей: «нравственно воспитывать», «уважать родителей», воспитывать в духе...», «строже спрашивать», «наказывать нерадивых родителей...». Очень многие требовали вписать в Конституцию обязанность детей заботиться о родителях, не названную в тексте Проекта. Это положение было включено в окончательный текст Конституции. Индивидуальных предложений было немного, да и те – странные. Например, полковник милиции предлагал «воспитывать подрастающее поколение в духе *строжайшего соблюдения* принципов, правил и норм коммунистической морали».

Следующая статья Проекта Конституции провозгласила обязанность граждан беречь природу и заботиться о сохранении исторических и других культурных ценностей. В тексте Конституции положения разделили (ст. 67 и 68) после многочисленных обоснований целесообразности такого решения. Граждане писали о качественных различиях в творениях человека и природы. К статьям было предпослано немало и традиционных

советов: не «долг», а «патриотический долг», не только «сохранять природу», но и «преумножать её богатства» и т.п. Было опубликовано мнение о необходимости отнести призывы статей не только к гражданам, но и к государственным и общественным организациям.

Последняя статья седьмой главы об интернациональном долге граждан – «содействовать развитию дружбы с народами других стран...» Все дополнения только типа «священный», «активно» и ни одного по существу. К главе были предложены и дополнительные статьи: «Права и свободы граждан направлены на обеспечение могущества и процветания страны» – автор объясняет, что это «положительная целевая функция основных прав и свобод». Автор также говорит «о гарантиях творческого роста и продвижения по службе в соответствии с образованием, накопленным опытом, способностями и вкладом в дело построения коммунизма»; о праве на благоприятные для жизни, труда и отдыха окружающие природные условия (как хочется добавить «и социальные»); о праве на формирование, развитие и применение своих творческих сил, способностей, дарований, на всестороннее развитие личности. Очень многого хочет автор, «но мечты его с ним», по словам поэта.

РАЗДЕЛ III. Национально-государственное устройство СССР

4.11. Глава восьмая. СССР – союзное государство

Ко всей главе – считанные предложения – к перечню союзных республик /ст. 70/ и к декларации о единстве территории СССР /ст. 75/ ничего, кажется, и невозможно было прибавить. Статьи о праве выхода республик из состава Союза /ст. 72/ и о приоритете союзных законов перед республиканскими /ст. 74/ недискутабельны по политическим причинам. Вот и осталось публиковать, что нации и народности «сплочены русским народом для совместного строительства коммунизма». «Богоизбранность» русского народа, долгие годы называвшаяся интернационализмом, глубоко осела в сознании граждан, «вытравить» эту формулу из истории нелегко. Больше предложений было к статье 73-й – о компетенции высших органов государственной власти и управления – подсказывали упущенные в тексте статьи сферы деятельности: финансовую, внешнеэкономическую, издание Конституции и законов и т.д.

4.12. *Главы 9.10.11. Союзная советская социалистическая республика. Автономная область и автономный округ*

В этих главах определены права, обязанности, компетенция союзных и автономных республик, автономных областей и округов. Дополнения и уточнения к этим главам – подобны. Вот основные из них:

- оговорить компетенцию нижестоящих властей в контроле за деятельностью предприятий и организаций соответственно союзного и союзно-республиканского подчинения (предусмотрено в Конституции);
- определить полномочия союзных и автономных республик, автономных областей по управлению на своей территории, кроме предусмотренного авторами Проекта подчинения вышестоящим властям (это также учтено при редактировании Конституции);
- вписать фразы о суверенности союзных республик, неоднократно «забываемые» в Проекте (и это учтено в окончательном тексте Основного Закона);
- предусмотреть представительство союзных республик при Совете Министров СССР и оговорить это в Конституции;
- оговорить, что АССР – это государство, а также перечислить области деятельности организаций и предприятий вышестоящего подчинения, подлежащих контролю автономной республикой.

По остальным вопросам конституционных прав союзных и автономных республик, областей и округов предложений от граждан не было. Не обсуждались важнейшие вопросы отношений союзных республик с другими государствами, вопросы развития национальных культур и многие другие. Характер большинства опубликованных предложений к 9-й, 10-й и 11-й главам – призывы к применению права для регулирования отношений, это только первые шаги «вмешательства» права в могущество административной власти. (Законодательное регулирование не ослабит могущество администрации, но оно может упорядочить отношения, может способствовать более успешному решению проблем).

4.13. *Глава двенадцатая. Система и принципы деятельности Советов народных депутатов*

Главу открывает статья 89, определившая Советы от Верховного до местных как единую систему органов государствен-

ной власти. Дополнение одно: «как систему **представительных** органов государственной власти». Предложения к другим статьям: различные сроки полномочий депутатов – от двух с половиной до пяти лет (много писем), пожелания каждому Совету иметь свое издание, а депутатским комиссиям «опираться на широкую общественность»; формулировка экономической цели руководства республикой, краем, областью – «обеспечение оптимального использования экономического потенциала и ресурсов»; оговорить полномочия Советов по руководству деятельностью народных судов; написать вместо «широкого привлечения граждан к участию...» – «обязательного широкого...» и т.д. Интересным было обсуждение статьи о народном контроле (ст. 92). Многие авторы предлагали превратить органы народного контроля в относительно независимый орган обществу, контролирующей деятельность органов государственной власти (чего захотели!).

Увлечшись этой утопией, писали о необходимости «независимости народного контроля от местных Советов», о дополнительных гарантиях трудовых прав для контролёров; о «создании развитой правовой основы деятельности НК». Была предложена интересная и чёткая формулировка статьи: «Комитет народного контроля образуется Верховным Советом СССР и является его органом. Нижестоящие комитеты образуются соответствующими Советами и находятся в двойном подчинении. Народный контроль действует в рамках, определённых Законом о Народном контроле. Органы Народного контроля проверяют законность и целесообразность действий государственных и хозяйственных организаций, социально-культурных организаций по выполнению государственных плановых заданий и принимают меры по устранению допущенных ими недостатков и их предупреждению. Контроль органов суда и прокуратуры направлен на обеспечение выполнения ими порядка рассмотрения обращений граждан. Органы народного контроля ведут борьбу с нарушениями государственной дисциплины, проявлениями местничества, ведомственным подходом к делу, бесхозяйственностью, волокитой и бюрократизмом, способствуют совершенствованию работы государственного аппарата. Рядом с названными либеральными предложениями были и мысли иного рода: пустые

по смыслу и парадные по форме, с фразами о «высоком долге» и утилитарные. Авторы утилитарных предложений советовали приспособить НК для проверки выполнения партийных решений, ограничив этим его функции.

4.14. Глава тринадцатая. Избирательная система

Предложения к главе считанные и малоинтересные:

- советовали для избрания депутатов низших ступеней проводить открытое голосование на собраниях трудящихся;
- дискутировали о номинальном возрасте для избрания в депутаты Советов разного уровня: 18-21-23;
- предлагали единый день для проведения выборов в различные Советы и утверждение избирательных комиссий исполкомами;

- подсказывали продолжение текста одной из статей: «мы, комсомольцы и молодёжь, воспринимаем право быть избранными в депутаты как большое доверие Коммунистической партии, советского народа к молодому поколению». Столь вялое и примитивное обсуждение главы, по всей видимости, можно объяснить только тем, что фарс выборов – самый очевидный из всех политических фарсов. Все знают, что не выбирают. Так же, как знают, что говорить об этом нельзя.

4.15. Глава четырнадцатая. Народный депутат

Статьи главы определяют, что депутат, как представитель народа, руководствуется общегосударственными интересами, учитывает запросы населения; оговаривают условия работы депутатов, право обращаться с запросами к организациям и должностным лицам, декларируют депутатскую неприкосновенность, обязанность депутатов отчитываться перед гражданами о деятельности, а также право граждан отозвать депутата. Немало граждан советовало депутатам «быть примером для соотечественников», «активно участвовать в решении государственных дел», «активность должна быть по совести, а не по Конституции» – мысль письма, – «наказывать тех, кто задерживает ответы депутатам»...

Из серьёзных предложений к главе:

- оговорить формы сотрудничества депутатов с производственными совещаниями, народным контролем, определить функции депутатов на производстве;

- предусмотреть возможность (право) депутатов низших ступеней участвовать в сессиях вышестоящих Советов с правом совещательного голоса;

- предусмотреть обязательную публичность ответов на запросы избирателей;

- оговорить возможность получения депутатом ответа на запрос не только к сессии Совета, а и ранее, если решение вопроса не терпит отлагательства;

- обязать депутатов «стоять на страже Конституции»;

- ввести статью, гарантирующую «право избирателей обращаться к депутатам и обязанность депутатов давать ответы в определённые сроки и по форме согласно закону» (а ведь здесь – основа законности отношений рядовых граждан и депутатов).

4.16. Глава пятнадцатая. Верховный Совет СССР

Дополнений и уточнений к главе было немного. Большинство из них – серьёзные мнения, которые, естественно, почти не повторялись. Вот эти предложения:

- оговорить, что Верховный Совет – высший *представительный* орган власти (и в Проекте, и в Конституции слова «представительный» нет);

- закрепить в Конституции правовой статус работников государственного аппарата;

- предоставить право законодательной инициативы Министерству юстиции, Госарбитражу;

- охватить правовым регулированием всенародное обсуждение и референдум;

- оговорить невозможность и дисциплинарных (а не только судебных) взысканий к депутатам Верховного Совета СССР без согласования с Советом;

- добавить к полномочиям Президиума Верховного Совета «закрепление функций Председателя Президиума Верховного Совета»;

- назвать границы полномочий Президиума Верховного Совета СССР – «в пределах, предусмотренных Конституцией» (учтено при составлении Конституции);

- создать орган для надзора за соблюдением Конституции, оговорив процедуру его деятельности, – этот тезис повторялся неоднократно;

• ограничить власть Президиума «вносить изменения в действующее законодательство в случаях, не терпящих отлагательства» (сегодня без этого ограничения).

4.17. Глава шестнадцатая. Совет Министров СССР

И на этот раз дополнения – считанные:

- продолжить перечень вопросов, решаемых Советом Министров, добавив «совершенствование структуры экономики страны», «координацию научно-технической деятельности, в том числе с целью исключить дублирование научно-исследовательских работ», «разработку и осуществление мер по охране природы»...

- предусмотреть «защиту» предприятий от вмешательства извне – со стороны районного руководства;

- публиковать все постановления и распоряжения Совета Министров;

- к праву приостанавливать решения нижестоящих органов добавить и процедуру их отмены;

- оговорить принципы решения межведомственных вопросов;

- вписать цель работы министерств и ведомств: «успешное развитие отраслей, их высокий технический уровень»;

- предусмотреть, что Президиум Совета Министров решает вопросы, не требующие отлагательства и не требующие участия всех членов Совета Министров.

РАЗДЕЛ VI. Основы построения органов государственной власти Союзной республики

4.18. Глава семнадцатая. Высшие органы государственной власти союзной республики. Глава восемнадцатая. Высшие органы государственной власти и управления автономной республики. Глава девятнадцатая. Местные органы государственной власти и управления.

И здесь ограничимся только перечнем основных предложений – они интересны. Анализ будет дан далее. Советовали:

- предусмотреть возможность организации при Верховных Советах союзных республик Палат национальных представителей;

- наделить Верховные Советы союзных республик правом объявлять амнистию в пределах своих республик (такое право декларировалось предыдущей Конституцией);

- отметить в тексте Конституции подчинение Советов Министров союзных республик и Совету Министров СССР, а не только Верховным Советам республик, как по тексту Проекта (и Конституции СССР);

- перечислить области деятельности предприятий вышестоящего подчинения, контролируемых местными властями: «использование трудовых ресурсов, использование природных ресурсов, защита природы, развитие производства, решение социальных проблем»;

- сформулировать принципы взаимоотношений местных органов власти с вышестоящими министерствами и ведомствами;

- оговорить возможность создания Института Президиума местных Советов;

- предусмотреть процедуры отмены административных актов, при несоответствии их закону;

- для краевых Советов, на территории которых находится автономная область, предусмотреть избрание Президиума исполкома Краевого Совета;

- оговорить в Конституции права и обязанности местных Советов по разработке комплексных планов культурного развития района.

РАЗДЕЛ VII. Правосудие, арбитраж и прокурорский надзор

4.19. *Глава двадцатая. Суд и арбитраж.* Положение статей главы важны для обеспечения юридических гарантий осуществления *всех* деклараций Конституции. Поэтому более подробно рассмотрим обсуждение.

Почти все предложения, о которых пойдёт речь, – мысли юристов. Большая часть их – либеральное положение, направленное на развитие правовой стороны общественной жизни. Наверное, поэтому почти все они отвергнуты и не удостоены упоминания в отчёте Конституционной комиссии.

К статье 151 Конституции СССР, определившей, что «Правосудие... осуществляется только судом», несколько дополне-

ний: «предусмотреть в малых союзных республиках образование районных судов на правах областных» (сегодня в этих республиках меньше стадий для обжалования приговоров).

- определить товарищеские суды как специфически осуществляющие правосудие. Согласно статье 152-й все суды образуются на началах выборности судей и народных заседателей. Предлагали предусмотреть:

- возрастной и образовательный цензы для судей (т.к. сегодня уже ясно, что «пролетарской сознательности» для правосудия недостаточно);

- право отзыва судьи, не оправдавшего доверия избирателей (это положение вошло в Конституцию);

- обязанность судей и народных заседателей периодически отчитываться перед избирателями о своей деятельности (также включено в текст Конституции);

- право избирать судей на сессиях совета взамен сегодняшней практики всенародного голосования.

К статье 153-1 о Верховном суде СССР была предложена формулировка его задач: «следить за точным и единообразным пониманием и исполнением судами Закона, его обоснованным и справедливым применением».

Статья 254 – о коллегиальности при рассмотрении гражданских и уголовных дел. Опубликовано мнение о необходимости расширить роль народных заседателей в осуществлении правосудия – предусмотреть их участие в кассационном рассмотрении дел. Предлагали оговорить «обязательность соблюдения правил судопроизводства» для всех дел – важную гарантию правопорядка. Отмечая противоречие между избранием народных заседателей предприятиями и тем, что заседатели призваны представлять интересы района, советовали избирать заседателей всенародным голосованием. (наверное, сегодняшняя практика – меньшее из зол: если на предприятиях люди всё-таки знают друг друга, то при сегодняшних традициях общественной жизни избрание судьи ли, депутата ли, заседателя в больших общностях – только фарс). «Судьи и народные заседатели независимы и подчиняются только Закону» – текст 155-й статьи. К этим словам добавляли, что необходимо предусмотреть ответственность судей за правильность применения

законов. Одно из предложений – написать «независимы при осуществлении правосудия», отмечая что в иных жизненных ситуациях вовсе не так. Ведь есть кадровая политика партии при подборе судей, есть и их идеологическое воспитание...

Следующие статьи – о равенстве граждан перед законом и судом /ст. 156/ и об открытом рассмотрении дел в судах, возможности закрытых процессов только в случаях, установленных Законом, «с соблюдением всех правил судопроизводства /ст. 157/. Эти статьи остались «чистыми» – их не затронуло обсуждение. Ведь трудно представить себе возможность избличения закрытости «открытых» судов при политических процессах. Также никому не будет дано право исследовать зависимость строгости наказания от социального положения осуждённого в обществе до совершения проступка.

К статье о языке судопроизводства /159/ советовали дописать «право получать в переводе на родной язык документы, предусмотренные действующим законодательством». Принцип презумпции невиновности (слава богу, уже не «презумпции виновности», как было ещё недавно) определила статья 160-я.

Были опубликованы предложения закрепить рядом ещё два принципа правосудия: «соответствие тяжести наказания действующему законодательству» – никто не может быть подвергнут наказанию, превышающему возможное по законодательству, действовавшему в момент совершения преступления, и «принцип объективной истины» – обязательного установления действительных фактов и обстоятельств дела при рассмотрении гражданских и уголовных дел.

(В публикации была ссылка на закрепление этого принципа в Конституциях нескольких социалистических стран – единственная апелляция к праву других государств в просмотренной прессе.)

Несколько больше дополнений было к статье об арбитраже /ст. 163/: оговорить компетенцию, структуру и порядок деятельности; об обязательности и индивидуальной ответственности, и наказаниях предприятий; о включении железных дорог в круг «клиентов» арбитража (сегодня ответственность железных дорог за нарушение обязательств – минимальная); о необходимости вынесения обсуждаемых статей из указан-

ной главы, так как принципы деятельности арбитража существенно отличаются от принципов организации и работы суда. Одно из предложений – написать фразу «законы СССР выражают волю и интересы советского народа, принципы справедливости». В который раз – попытка выдать желаемое за действительное. У одних это по недомыслию, у других – корысти ради.

4.20. Глава двадцать первая. Прокуратура

Первая же статья главы возлагает на Генерального прокурора СССР и прокуроров высший надзор за точным и единообразным соблюдением законов всеми и вся (по списку). Предлагали вписать «и за соблюдением Конституции» – кому только не предлагали это занятие! – и «подзаконных актов». А к перечню учреждений и институтов, над которыми осуществляется прокурорский надзор, предлагали дописать и судебные органы (нет их и в новой Конституции). К порядку назначения Генерального прокурора Верховным Советом СССР и сроку полномочий прокуроров /статьи 165 и 166/ предложений не было. Для назначения республиканских прокуроров советовали изменить процедуру: после представления кандидатов Верховными Советами республик – утверждение их Генеральным прокурором СССР. Сегодня республиканские власти и юридически не принимают участия в процедуре назначения прокурора республики. Интересны были также предложения к 21-й главе:

- сформулировать в Конституции задачи прокурорского надзора;
- оговорить «обязанность прокурора следить за правильным и единообразным применением законов СССР, Союзных и Автономных республик несмотря ни на какие различия, вопреки влияниям, своевременно принимать меры к устранению нарушений, от кого бы нарушения ни исходили, чьи бы интересы ни затрагивали;
- наделить прокуроров правом приостанавливать исполнение любых опротестованных ими актов, если акты нарушают политические, трудовые, жилищные или иные права граждан (по сегодняшним законам у прокуроров только право приостанавливать привлечение к административной ответственности);
- организовать следственный комитет СССР, объединяющий всех следователей, оговорить монополию на проведение

предварительного следствия только комитетом, декларировать при этом независимость следователей и подчинение их только закону.

РАЗДЕЛ VIII. Гимн, флаг и столица СССР

4.21. Предложений о смене флага именно в печати не было /статьи 170 и 171/. К названию столицы /ст. 172/ хотели добавить «город-герой», а в герб советовали втиснуть символы: один, знаменующий первенство Советского Союза в основании космоса, и ещё один, прибавляющий к серпу-молоту что-то интеллигентное, например, символ науки. В окончательном тексте раздела Конституции всё осталось на своих местах – святыни сохранены и здесь.

РАЗДЕЛ IX. Действие Конституции СССР и порядок ее изменения.

4.22. В разделе две статьи: 173 – о высшей юридической силе Конституции и 174 – о порядке изменения Конституции СССР. Было высказано мнение о необходимости создания конституционной комиссии для рассмотрения предложений депутатов об изменениях конституционных статей, а также – о принятии Конституции страны путём всенародного голосования. Эти предложения не получили практического воплощения – больше их не упоминали, и Конституция обошлась без них.

5. Анализ опубликованных предложений. Роли в обсуждении

5.1. Представленный обзор опубликованных предложений не равнозначен соответствующей части материалов обсуждения Конституции. В обзоре предложений примитивные мысли соседствовали с серьёзными на равных, в то время как на страницах газет серьёзную мысль окружали, нейтрализовывали десятки полумыслей. Диспропорции обсуждения не ограничивались только соотношением серьёзных-примитивных мнений. Чрезвычайно неравномерным было и распределение предложений по статьям и главам Конституции. Вот некоторые соотношения. Больше всего предложений было в главе 7 – более трети всех мнений; глава об избирательной системе собрала вчетвером меньше мнений, чем статья о воспитании детей; на

все политические статьи пришлось столько же предложений, сколько на статью о праве на жилище, и столько же, сколько на всю главу о суде и арбитраже...

Эти пропорции – не точное отражение распределения идей в обсуждении – ведь в редакции поступали тысячи одинаковых предложений, и это вовсе не означало, что тысячи и будут опубликованы. Однако тенденция, характер зависимостей, вне сомнения, этими пропорциями отражены.

5.2. В обзоре предложений характеристика была сведена к минимуму, и это диктовалось желанием наиболее объективно воспроизвести опубликованные мнения. Теперь пришла очередь охарактеризовать и оценить предложения граждан, проследить их судьбы в обсуждении Конституции. Речь пойдет о форме публикаций, политической характеристике высказанных мнений, особенностях участия в обсуждении различных социальных слоёв и групп общества и затем – о деятельности Конституционной комиссии по отбору предложений для Основного Закона.

Мнение граждан публиковались в виде газетных и журнальных статей – около 7% предложений – и в виде только формулировок для текста Конституции или как уточнение к положениям Проекта – оставшиеся 93%.

5.2.1. Серьёзных, проблемных газетных и журнальных статей в обсуждении было немного. И уж вовсе наперечёт – статьи с выводами о необходимости изменения (применения) права для решения проблем. Ограничена и тематика этих статей – политические и социально-экономические права граждан не рассматривались. Но всё-таки в некоторых проблемах, пусть не столь острополитических, были высказаны развёрнутые мнения. М. Шагинян в статье о народном контроле предлагала значительно расширить круг его прав в контроле за деятельностью администрации, сделать НК независимым от местных властей. Председатель Всероссийского общества охраны памятников называл некоторые проблемы общества и предлагал формулировку статей значительно более конструктивную, чем конституционная (см. стр. 45 этой работы). В нескольких статьях «Правды» авторы звали к праву: для борьбы с бесхозья-

ственностью при добыче медной руды, в деле охраны природы, выступая против использования городских рабочих и интеллигенции на сельскохозяйственных работах. Председатель Совета Министров Карельской АССР в своей статье называл некоторые противоречия между интересами союзных министров и местных органов власти. Приведённые примеры – количественно незначительная часть всего массива серьёзных статей. Гораздо большая часть «больших публикаций» – описания противоречивых явлений (в лучшем случае, либо часто, просто описания чего-то без понимания их, при весьма сомнительной связи с правом, где учиться его применению для решения проблем). Чаще это были статьи рабочих, колхозников, хотя немалое число подписано инженерами, агрономами. Например: статьи о внедрении в практику изобретений и результатов исследований, с советами конституционно вменить это в обязанность всем и вся, чуть ли не господу богу (см. предложения к ст. 26-й, 47-й); либо статьи о плохой работе граждан или предприятий, колхозов, институтов, министерств с наивной верой авторов, что ужесточение наказания «нерадивых работников» – ключ к эффективной работе (см. предложения к ст. 60-й, 47-й 8-й).

Все остальные статьи, опубликованные под рубрикой «Всенародное обсуждение Конституции», были редакционными. Они рассказывали о преимуществах строя, о решённости тех проблем, которые граждане хотели бы решить, о собраниях граждан для обсуждения Проекта Конституции, на которых о Конституции, по существу, не говорили. Были также редакционные статьи-обзоры писем граждан – большей частью о социально-экономических правах, – в которых умело сглаживались острые грани проблем, «причёрсывались» более смелые мысли. Так, например, в обзоре болезненные вопросы существования ведомственного жилья звучали наряду с малозначительными, а в редакционных материалах о праве на труд вовсе не упоминалось право на работу по специальности.

5.2.2. Мысли граждан в основной своей массе, опубликованные как варианты формулировок для текста Конституции, чаще всего являются уточнениями и дополнениями к текстам Проекта, – Специфика формы – ведь обоснование концепции опускалось – позволяла либеральным редакторам проявлять смелость и публиковать более решительные предложения.

Публицистичность мнения снижалась – мысль оказывалась понятной только тем, кто знал проблемы. Лишь в виде дополнений и формулировок были опубликованы все самые смелые предложения. Нет необходимости их повторять – в обзоре они выделены.

5.3. Диапазон либеральных предложений очертить трудно: здесь и мысли об увеличении действенности политических прав и свобод, о расширении социально-экономических прав и гарантий их осуществления, здесь и предложения о расширении прав республик, областей в решении важнейших вопросов на своей территории, а также о совершенствовании судебной системы, и прочее, и прочее. Словом, диапазон либеральности – это весь массив мысли об адекватной действительности, а не фиктивном отражении её в Конституции, о прогрессивном развитии социальной системы и в первую очередь – о её демократизации.

5.4. Альтернативными стали реакционные мысли. Их было сравнительно не так уж мало. В одних случаях это рекомендации органам власти поубавить лишние, по мнению авторов, личные свободы граждан и, соответственно, расширить границы для деятельности администрации в решении проблем. Примеры-предложения о свободе художественного творчества, о приоритете интересов государства в праве на труд, об усилении идеологической борьбы... (см. обзор обсуждения). Вторая группа реакционных мыслей – небескорыстная идеализация сегодняшнего состояния решения социально-экономических проблем, стремление законсервировать «сегодня» на века – и, главное, обеспечить своё место в нём. Речь идёт о дополнениях к парадному вступлению к Конституции, выдержанных в том же патетическом стиле, о предложениях-восхвалениях коммунистической партии, о формулировках проблем как решённых, хотя их решения и близко не видно.

Наконец, третья группа – это настойчивые призывы ужесточить наказания для наведения порядка в обществе (в пределе до исчезновения общества – ибо такова судьба граждан, не знающих других методов решения своих проблем). Эти предложения отмечены в обзоре неоднократно.

Авторов реакционных предложений тысячи и десятки тысяч, а сколько было ещё солидарных с ними, но не писавших в газеты! Их предложения охватывают слишком значительные

области деятельности, механизмы обеспечения любому из таких предложений подавляющего большинства голосов – слишком просты. Остаётся только напомнить, что слишком дорого всегда обходились обществу малейшие уступки реакции.

5.5. Кроме обсуждения текстов статей Проекта возникло также обсуждение высказанных мнений. Дискуссии разгорались вокруг незначительных проблем и вокруг примитивных трактовок более серьёзных вопросов. Из-за непонимания проблемы бурлили страсти не по существу вокруг равенства мужчин и женщин: рефреном повторяли граждане «и так равны». Одна из самых активных дискуссий разгорелась вокруг рабского предложения парторга Института языка «начать Главу седьмую с перечня обязанностей, а не прав граждан». О, сколько граждан его поддержало! Их было много больше, чем возражавших. Дискутировали также о сроках избрания депутатов, о минимальном возрасте избирателей, депутатов...

5.6. Иная судьба была у молчания граждан (тоже ведь форма участия в обсуждении). И трудно ответить, что оказало большее влияние на значительность роли этой формы: редакторско-цензорские манипуляции или безразличие граждан, заранее знавших, о чём и как говорить нельзя. Было немало статей Проекта Конституции, к которым не было предложений или были мелочные, ничего не значащие. Среди них: статья 48 – о праве граждан участвовать в управлении государственными и общественными делами, статья 55 – о неприкосновенности жилища, статья 56 – об охране законом личной жизни граждан, тайне переписки, телефонных переговоров и телеграфных сообщений, статья 63 – о воинской службе – почетной обязанности советских граждан, 72-я, о праве союзной республики на выход из СССР, статья 80 – о праве республик вступать в отношения с иностранными государствами, другие статьи. Однако пробелы мысли гораздо чаще были при обсуждении статей. Многие возможные – и нередко очевидные – подходы к критическому рассмотрению Проекта не публиковались. Так как большей частью «упускалось» критическое рассмотрение очень существенных, часто сущностных граней проблем, то возникал вопрос: а обсуждалась ли статья? Или только мнения-немысли заполняли пространство обсуждения? На страницах советской прессы не подвергались сомнению официаль-

ные святыни, хотя для многих они давно уже не символы веры, а предметы, достойные рассмотрения. Ни роль партии в обществе, ни фиктивность политических свобод, ни невозможность обсуждения социально-экономических прав да и самой Конституции, ни низкая эффективность социалистической экономики, ни пороки систем здравоохранения, образования, бытового обслуживания и т.д. и т.п. на теоретическом уровне не поднималось, серьёзные мнения даже в виде формулировок также не были опубликованы. Конечно, в мнениях граждан эти пробелы отражены, однако в подавляющем большинстве случаев на уровне обыденного сознания.

5.7. Не остаётся сомнений в том, что опубликованные мнения – это случайно прорвавшиеся сквозь цензуру серьёзные мысли граждан, либо гораздо чаще – пропускаемые без потерь полумысли гарантированной благонадёжности и примитивности. Ведь только так можно объяснить и «белые пятна» обсуждения, и эклектичность в рассмотрении серьёзных проблем, и чрезвычайно низкий уровень предложений.

5.8. Среди опубликованных материалов обсуждения сравнительно немного предложений конституционного уровня. Несравненно большая часть публикаций – мысли простых граждан (чаще рабочих и колхозников), приблизительно понимающих проблемы, о которых говорят, роль права в обществе, особенности правотворчества. Характернейшие черты их предложений – наивность, примитивность, одинаковость. Сколько их было – одних и тех же или очень похожих, поступавших со всех концов страны, публиковавшихся ежедневно! Вот таких добрых пожеланий: «Советские люди должны активно бороться за выполнение народно-хозяйственных планов», «дети должны с уважением относиться к родителям», «граждане СССР должны уважать интересы коллектива трудящихся, дорожить его честью», «руководители предприятий должны всемерно заботиться о повышении эффективности общественного производства» и т.д. и т.п. Очень часты в этих предложениях и мотивы просьб к власти – об увеличении размеров пенсий, о льготах различным категориям граждан, об увеличении мест в санаториях и домах отдыха, о строительстве детсадов и прочее. Не уступают им и многочисленные собственные социалистические обязательства – «хорошо трудиться», «укреплять

своё здоровье», «беречь жилой фонд», «эффективно использовать земельные участки»... Круг проблем – соответственно статьям Конституции, – который привлёк внимание большинства участников обсуждения, очень узок. Это практически только социально-экономические права и обязанности граждан, вопросы эффективности (обеспокоенность неэффективностью) труда, деятельности трудовых коллективов, проблемы воспитания.

Дополнения к этим статьям, а к другим тем более, почти всегда относились к частностям проблем и очень редко – к более существенным их граням. В обзоре обсуждения это отмечено. Ещё одна, объединяющая, характеристика предложений большинства – непонимание роли права в обществе, его возможностей в решении проблем. Непонимание права – отнюдь не только недостатки правового просвещения, оно в первую очередь отражает незначительную роль права в жизни общества. И в мнениях граждан право лишается своей даже теоретической роли и выступает уже чуть ли не как воля божья. Характерно, что вера в могущество будущего права охватывает и надежды на эффективность экономики, улучшение здравоохранения, воспитание настоящих коммунистов, внимание детей к родителям...

Собственно *право* здесь не имеет никакого значения, если бы было «обсуждение» чего-то другого, верили бы в другое. Непонимание права проявлялось и в смешении конституционного и законодательного уровней его структуры. Очень большое число предложений было о необходимости совершенствовать законы, хотя адресовались они Конституции. Примеры – добрая половина приведённых предложений.

Характернейшая черта правосознания большинства граждан – требования наказывать за нарушения. Удивительно настойчив и вездесущ этот призыв, везде, где можно и нельзя, да и сколько раз повторенный при каждой возможности! Призывали к праву вносить предложения и критиковать государственные и общественные организации /ст. 49/ – наказывать лиц, преследующих за критику; и к обязанности соблюдать Конституцию и законы /ст. 59/ – об ответственности за несоблюдение их; зывали к обязанности граждан трудиться

/ст. 60/ – усилить наказание за уклонение от общественно-полезного труда; и к ответственности родителей перед обществом за воспитание детей /ст. 66/ – «наказывать нерадивых родителей» и еще много, много разного. Тексты статей Проекта Конституции безусловно предполагали ответственность за несоблюдение их. Настойчивые дополнения об ответственности, наказаниях и т.д. – правовые тавтологии для текста – выражали и недовольство граждан существующим положением, и неведение относительно иного (кроме наказания) пути решения вопросов. Они удивительно отражали десятилетия бесправия в государстве и чрезвычайно низкий уровень культуры граждан. Рефлектирующее мышление способно разобраться в сложных причинах общественных явлений. За причины принимали крайние проявления тех же явлений – ибо они на поверхности, они видны. И тогда виной всему – тунеядцы, плохие руководители, нехорошие родители, а не закономерности жизни общества, максимальную ответственность за которые должна нести политическая власть.

Предложения большинства, настойчиво повторявшиеся от газеты к газете, были удивительно знакомы читателям. Ведь эти формулировки наличествовали или в предыдущей Конституции (а сейчас опущены, т.к. их ненаучность не в духе времени), или в лозунгах партийных решений разных лет, или они – символы очередной кампании борьбы за качество, бережливость, что-то ещё... К статье 60 – это «кто не работает, тот не ест», к 59-й – «обязанность ставить общественные интересы выше личных» (формула жертвенности, чаще всего адресуемая другим), к статье 36 – «в чистоте хранить и высоко нести великое знамя дружбы народов»... Источники развития правовой мысли для очень многих граждан – это только известные им формулировки прошлого. Опыт иных народов – неизвестен, обобщать свой – чрезвычайно трудно. И остаётся только повторение (почти всегда без осмысления) прошлого. А оно многого не подскажет – правовой культуры в нем не было. Особенности правосознания авторов многочисленных предложений – характерное проявление их обыденного сознания. Оно складывается под влиянием повседневных условий жизни и выражает отношение граждан к этим условиям. Обыденное сознание образует основу восприятия всех иных социально-психологических

явлений. Узость трудовых функций граждан формулирует конкретизированное мышление, предрасположенность к рациональному познанию мира. Однако для понимания социальных явлений обыденного сознания не достаточно. На его место должно заступить индивидуальное научное сознание, опирающееся на богатство человеческой культуры. До уровня, когда сознание перестанет быть обыденным, у него не много шансов участвовать в любом обсуждении. Разве что будут участвовать от его имени, присоединяя его к силе власти.

Активность граждан, которым нечего было сказать, поразительна. Точнее, это реактивность их, так как в иные времена, вне времени обсуждения – эти граждане молчат о тех же проблемах: одно дело добавить фразу, другое – познать явление. Такая реактивность – конформистское участие граждан в общественной жизни. Она не связана с решительным волевым актом человека, а как бы является зеркальной реакцией на внешние обстоятельства. Становится возможным отождествлять себя с остальными, заполнять – по словам Арендта – «полученными извне установками свою внутреннюю пустоту».

5.9. В обсуждении Проекта Конституции СССР приняли участие представители практически всех социальных слоёв общества. Особенности их дополнений и уточнений к тексту Проекта позволили выявить социальные роли обсуждения. А эти роли – не что иное, как грани более общих ролей различных слоёв в жизни общества.

5.9.1. Первыми на призыв «обсуждать» откликнулись писатели (члены правлений) и рабочие, колхозники - депутаты Советов и Герои труда. В «Правде» были опубликованы статьи писателей В. Кожевникова «Вот что такое партия!», Й Авижюса – о достижениях республики, А. Кешокова «Великое братство» (народов СССР), Г. Маркова «О творчестве писателя» (о самых благоприятных условиях для творчества), Н. Доризо, О. Гончара, Е. Долматовского, А. Алексина... В этих статьях не было предложений к тексту Проекта. Отсутствие мысли компенсировалось восхвалениями Конституции, обсуждения, партии, народа, строя... Немало патетики и в статьях героев-рабочих и героев-колхозников, но они и о противоречиях писали. Редкий номер какой-либо газеты обходился без статьи депутата или героя, но говорить серьезно о Конституции им было трудно. Все те

же причины: от ощущения до понимания – расстояние немалое, да и законы правотворчества – также нелегкий барьер.

Более всего восхвалений, одобрений всему было в письмах советских граждан, находящихся за границей (конечно, не о диссидентах речь). По всей видимости, возможности жить за границами проблем реальной жизни и определили характер писем приближенных к власти писателей, привилегированных рабочих и колхозников.

5.9.2. Мнения обычных рабочих и колхозников составили значительную часть всех *опубликованных* предложений – около 35% в выборке. В основном характеристика им была дана ранее – при рассмотрении предложений большинства, но среди дополнений и уточнений к Проекту, присланных рабочими и колхозниками, было немало и выходящих за рамки примитивности и однообразия обыденного сознания суждений. Были весомые предложения, направленные на совершенствование механизмов хозяйствования, были чёткие требования улучшения условий труда, оплаты по труду, правового регулирования рабочего времени колхозников...

Рабочие и колхозники были авторами предложений о необходимости «права обжаловать прокурору или в суде действия должностных лиц, нарушающих конституционные права граждан» /к статье 58-й/ и об обязанности публичности ответа на запрос депутата, /к ст. 105/... Однако приведённые мысли – исключения. В большинстве случаев отстояние от культуры чрезвычайно затруднило рабочим и крестьянам серьёзное участие в обсуждении Проекта Конституции, да и язык права – барьер немалый.

5.9.3. Практически все более-менее значительные предложения, которые были опубликованы, – мысли интеллигенции (по образованию) города и села. Они охватили большинство статей Конституции. Интеллигенция чувствовала потребность высказаться и о своих правах и обязанностях, и по поводу национально-государственного устройства страны, и, уж конечно, об экономике и охране природы, и – даже – о правосудии и прокуратуре. Она говорила даже тогда, когда говорить было заведомо бесполезно: например, о необходимости надзора за соблюдением Конституции или о нежелательности подмены партией советских органов. Более чёткие предложения

чаще формулировали учёные и руководители предприятий, институтов. Предложения рядовых «белых воротничков» – инженеров, агрономов и проч. – охватили весь диапазон либеральности-реакционности: от требования усилить наказания до предложений о палатах национальных представителей в Верховных Советах республик, о возвращении интеллигенции возможностей судебной защиты трудовых прав. Большая часть предложений интеллигенции – либеральные мысли, хотя часто это мини- и микролиберальность – очень осторожная, часто относящаяся к второстепенным вопросам. Выразители реакционных и апологетических взглядов в среде интеллигенции – это надевшие шоры профессора истории, философии, научного коммунизма, некоторые государственные чиновники и граждане, не подписавшие свои письма. Характер предложений не подписавшихся не оставляет сомнений в принадлежности авторов к какой-то ячейке государственного аппарата или институций, с ним связанных. Вот некоторые из предложений неизвестных учёных и чиновников:

- «КПСС политически руководит социалистическим обществом на основе устава КПСС» (кандидат исторических наук);
- «...об обязанности граждан... защищать права государственных органов, права... должностных лиц» (неизвестный автор);
- о первоочередном учёте общественных потребностей в праве на выбор профессии и работы (доктор философских наук).

Представители этих же групп интеллигенции – авторы и многих либеральных предложений, но «квалифицированные» реакционные – практически только их прерогатива.

Особая роль в обсуждении Конституции – у юристов, даже более узко – у юристов теоретиков. Их предложения – серьёзные, глубокие. Ведь только они профессионально владели вопросами обсуждения, ведь только они говорили на языке права. В обзоре обсуждения мысли юристов подчёркнуты комментарием, отмечены ссылками на журнал «Советское государство и право». Увы, мало кто слышал их – скорее другие юристы, но не общество.

5.9.4. Очень мало предложений в просмотренной прессе было от работников быта, торговли, коммунального хозяйства, хотя их доля в профессиональном составе общества значительна

и перспективна. Да и считанные предложения их – типические: «хорошо работать», «наказывать нарушителей дисциплины» и проч. Видимо, процветающие в этих областях – больше, чем в других – коррупция, взяточничество – не самые благоприятные условия для развития правосознания (речь не о знании уголовного кодекса, которое в данной среде, видимо, выше среднего).

5.9.5. Характерны и предложения людей разных возрастных групп. Так, пенсионеры поднимали вопросы необходимости правового регулирования своего труда, отдыха, здравоохранения, воспитания. Предложения молодёжи выявить трудно, т.к. в публикациях не значился возраст авторов. Однако некоторые предложения – голоса молодых. Как, например, этот:

- «мы, комсомольцы и молодёжь, воспринимаем как большое доверие коммунистической партии»... и прочее – дополнение к статье о выборах. Не поднимались в обсуждении чрезвычайно важные вопросы студенческой жизни, статуса студенчества, хотя все они вне права.

5.9.5. И последнее. Все роли обсуждения – индивидуальны. Ни одна общественная организация – не обязательно всесоюзная, представленная, наверное, в Конституционной комиссии, ведь есть и городские, и республиканские, и областные, и районные, – не подала коллективного голоса. Если лидеры этих организаций и брали слово в обсуждении, то говорили только от своего имени. От имени народа мог говорить лишь Генеральный секретарь.

6. ОТБОР ПРЕДЛОЖЕНИЙ ДЛЯ КОНСТИТУЦИИ. ОТВЕРГНУТЫЕ МНЕНИЯ

Материалы обсуждения Проекта Конституции обрабатывала конституционная комиссия Верховного Совета СССР. Плод этих трудов – окончательный вариант Конституции СССР, утвержденный 7 октября 1977 г. обеими палатами Верховного Совета после внесения депутатами нескольких незначительных поправок. Комиссия учла немало предложений граждан, высказанных при обсуждении Проекта. Остановимся на основных отличиях Конституции от Проекта, чтобы выявить эти

предложения. (Ссылки на номера статей даны по их конституционной нумерации, нумерация Проекта опущена.)

6.I. Обсуждение помогло уточнить формулировки ряда статей – поправить некоторые нечёткости или неполноту положений Проекта. В текст ст. 24 была вписана забытая в Проекте забота государства о развитии физкультуры и спорта. К праву пользоваться достижениями культуры добавлено упоминание о развитии телевидения и радио, книгоиздательского дела и периодической печати, сети бесплатных библиотек. Эта мало что значащая приписка – только напоминание о том, что ни права, ни обязанности работников этих институций, ни права граждан по отношению к ним – законодательно не регулируются. К 100-й статье дописано право выдвижения кандидатов в депутаты собраниями военнослужащих. Несколько уточнений было и к главе о деятельности Верховного Совета СССР: в 116-ю статью вписали, что Президиум Верховного Совета является высшим органом государственной власти в период между сессиями Верховного Совета; в 115-ю дописали обязанность всех общественных и государственных органов, организаций и должностных лиц выполнять требования комиссий Верховного Совета и его палат; в 115-й статье оговорены процедуры принятия решений при разногласии палат – чисто теоретические студии по формальной логике, т.к. разногласий, как известно, не бывает. В тексте Конституции отсутствуют формулировки Проекта о руководстве со стороны Верховного Совета СССР предприятиями и объединениями республиканского подчинения /ст. 73/. Может быть, их будут вести теперь только республиканские органы власти? Опущен также тезис о действии Конституции с момента её принятия /ст. 173/ – ведь это невозможно, поскольку для действия необходимо разработать и принять законы, и создать гарантии их жизненности. А обращаясь к опыту прошлого, нетрудно найти подтверждения тезису о недейственности положений Конституции 1936 года и к моменту её замены. В текст статьи 27-й, провозглашившей по Проекту, что «цель заботы государства об охране и приумножении духовных ценностей – повышение культурного уровня», добавлено «нравственное и эстетическое воспитание людей». К тексту Проекта статьи о внешней политике дописана упущенная цель внешней политики: «защита государственных

интересов Советского Союза» /ст.28/. Слова о суверенности союзной республики прибавлены в статье 76-й. Ещё несколько уточнений: предусмотрена возможность принятия законов в результате референдума /ст.135/, Совету Министров республики добавлено руководство межотраслевым управлением /ст.142/, а местным Советам народных депутатов – руководство нижестоящими советами /ст.146/.

6.2. На основании предложений граждан, высказанных в обсуждении, в текст Основного Закона вошли те или иные положения, закрепившие определённые социально-экономические блага. Часть из них, в той или иной степени, стали реальными в жизни, некоторые представляются вероятными для ближайшего будущего.

В текст статьи 40-й дописано, что рабочая неделя составляет мене 41 часа, а оплата труда должна быть не меньше установленного государством минимума, в текст 44-й – благоустроенность жилья и невысокая квартирная плата. Также вписана – вероятно реальная – обязанность государства и колхозов оказывать содействие гражданам в ведении подсобного хозяйства.

6.3. К Конституции добавлено и немалое число оптимистических обещаний, которые вряд ли реальны. Существенно и то, что реализация их в небольшой степени зависит от правовых деклараций. К статье 14-й добавлено поощрение творческого отношения к труду, к статье 15-й – совершенствование управления экономикой, к 16-й – составление планов социально-экономического развития, к 21-й - вытеснение тяжёлого физического труда во всех отраслях народного хозяйства (т.е. в сельскохозяйственном труде), к 35-й – создание условий, позволяющих совмещать труд с материнством, в 47-й – государство организует внедрение изобретений, к 73-й и к 131-й добавлен тезис о рациональном использовании и охране природных ресурсов. Пожелания граждан учтены, благие намерения дописаны. Непонятно только, почему они – составная часть Основного Закона. Вписаны в Конституцию и некоторые сегодняшние достижения политической жизни общества. Со ссылками на мнения граждан включены в текст обязанности Советов, исполкомов, депутатов отчитываться о своей деятельности перед коллективами трудящихся и избирателями /ст. 94-я, 107-я

и 149-я/. Это последнее достижение советской демократии призвано компенсировать недостаточность традиционных политических свобод – слова, печати, собраний и т.д.

6.4. Ещё одна группа конституционных уточнений – исправление некоторых идеологических упущений Проекта. Собранные вместе – они не представляются случайными и характеризуют истинные интересы, цели организаторов обсуждения Проекта Конституции СССР. Статья 25-я. Проект: «В СССР существует единая система образования, которая служит коммунистическому воспитанию...» Конституция: «В СССР существует и совершенствуется система образования, которая обеспечивает общеобразовательную и профессиональную подготовку граждан, служит коммунистическому воспитанию...»

Статья 50-я. До обсуждения целью для свобод слова, печати и т.д. объявлялось «укрепление социалистического строя». В Конституции – «в целях укрепления и развития...»

Статья 52-я. В Проекте было: «За гражданами СССР признаётся свобода совести». Теперь: «Гражданам СССР гарантируется свобода совести».

Статьи 77, 83, 147. До обсуждения статьи была оговорена обязанность союзных, автономных республик, местных органов власти способствовать осуществлению полномочий вышестоящих властей, проводить в жизнь их решения. В Конституции к этому добавлено: «обеспечение комплексного экономического и социального развития, координация и контроль деятельности предприятий и учреждений вышестоящего подчинения на своей территории».

Статья 48. Наличествующее в Проекте право граждан «участвовать в контроле за деятельностью государственных органов» стало правом «принимать участие в народном контроле».

Как очевидно, в этих упущениях одно-единственное стремление – канонизировать существующее разделение власти и беспартия! И в этой «пламенной страсти» забывается всё остальное.

6.5. Внесённые к нескольким статьям поправки трудно объяснить.

Статья 6-я. В формулировке «Руководящей и направляющей силой советского общества... государственных и общественных организаций является Коммунистическая партия

Советского Союза» убрано слово «всех» перед «государственных и общественных...» Что это? Может быть, возможность существования общества любителей кактусов или клуба кролиководов с беспартийным руководителем?

Статья 40-я. В праве граждан на труд появилось упоминание о системе трудоустройства без указаний принципов организации и работы этой системы. Это несколькостораживающее добавление: ведь речь о чрезвычайно важном для граждан праве выбора работы, сегодняшние правовые гарантии которого – минимальны.

Статья 13-я. К тексту Проекта дописано, что «основу личной собственности граждан СССР составляют трудовые доходы». В принципе это хорошо, но в личную собственность входит и законное наследство, о котором не говорится в тексте. Не обернётся ли это экспроприацией наследства?

6.6. Конституционная комиссия отобрала для Основного Закона пожелания граждан закрепить свои дополнительные обязательства перед государством. В таких пожеланиях граждан отразились их стремления преодолеть бесхозяйственность, неэффективность труда, решить моральные проблемы законодательным путём. Однако как наивны и малоэффективны эти решения! Эти собственные социалистические обязательства!

Были дописаны обязанности граждан: рационально использовать предоставленные им земельные участки /ст. 13/, бережно относиться к предоставленному им жилищу /ст. 44/, соблюдать производственную дисциплину /ст. 66/. Добавлена и коллективная обязанность: «колхозы, как и другие землепользователи, обязаны эффективно использовать землю...» /ст. 12/. Много новых прав и обязанностей появилось и при переформулировании текста статьи о трудовых коллективах /ст. 8/. Права – участвовать в обсуждении и решении государственных и общественных дел, в экономическом и социальном планировании, в подготовке и расстановке кадров, в обсуждении и решении вопросов управления; обязанности – развивать социалистическое соревнование, способствовать распространению передового опыта, укреплять трудовую дисциплину, воспитывать своих членов в духе коммунистической нравственности, заботиться о повышении их политической сознательности, культуры и профессиональной квалификации.

Авторы Проекта Конституции явно недооценили возможность *правового закрепления практики* канализирования активности масс в безопасном для власти направлении («жизненные центры» общества при этом тщательно блокируются) и практики управления «не такими как все» при помощи трудовых коллективов. Использование же прав на участие в решении вопроса производства, управления – для трудящихся проблематично. Ведь для этого необходимы профессиональные инженерные знания, о которых рабочие сегодня и не мечтают, нужны более весомые гарантии трудовых прав граждан, включая действенную защиту этих прав профессиональными союзами, которые не зависят от администрации, словом, нужны иные *традиции политической жизни*. И всё-таки решение вопросов производства – пусть второстепенных, пусть при полуправах – гораздо более реально для граждан, чем невосомое вовсе участие в решении политических вопросов края, республики, страны. Необходимо учитывать ещё один важный эффект новой редакции статьи о трудовых коллективах – половинчатость провозглашённых прав и отработанный механизм контроля за выполнением обязанностей позволяет переадресовать коллективам трудящихся вину за неэффективную работу администрации.

6.7. Наконец, последняя в обзоре группа отличий статей Конституции от проектных: к статье 49-й дописано – «Лица, преследующие за критику, привлекаются к ответственности», к статье 60-й – «уклонение от общественно-полезного труда несовместимо с принципами социалистического общества». Эти добавления тавтологичны по отношению к текстам статей, т.к. закрепление преследования за критику предполагает ответственность за нарушение положения, а обязанность способного к труду гражданина трудиться предполагает несовместимость с ней уклонения от общественно-полезного труда. Единственная причина включения в текст Конституции этих положений – удовлетворение желания многих тысяч граждан. Осуществилась их мечта участвовать в составлении Конституции.

6.8. Лишь небольшая часть предложений советских граждан, опубликованных в прессе, была включена в Основной Закон страны. Большая часть изложенного осталась в корзинах Конституционной комиссии. Присмотримся к тексту

предложений, оказавшихся лишними, неудобными. К тем из них, в которых не примитивная мысль тавтологий, а мысли *по существу* проблем. Так как все такие предложения приведены в обзоре обсуждения, то, не повторяя формулировок, ограничимся напоминанием части из них. *Не вошли в текст Конституции* предложения о необходимости судебной защиты конституционных прав, о примате норм международного права над советскими законами в случаях подписания и ратификации их, об увеличении прав народного контроля, включая уменьшение его зависимости от местных властей, о принципах взаимоотношений государства с колхозами, об обязанностях государства по развитию здравоохранения, сферы обслуживания, о сокращении рабочего дня по мере роста производительности общественного труда, о правовом регулировании вопросов работы радио, телевидения, о равенстве наций, о соблюдении международных соглашений о правах человека и содействии международной правовой охране этих прав, о необходимости «раскрыть» принцип социалистического интернационализма для регулирования отношений с социалистическими странами, об определении конституционного статуса Совета обороны, о разделении сфер мужского и женского труда, о возвращении интеллигенции судебной защиты трудовых прав, о запрещении непроизводительного использования квалифицированного труда, о праве на труд в соответствии с профессией, об уравнивании в правах живущих в ведомственных домах, о распределении жилья на основании закона, об общедоступной системе образования для взрослых, о праве на получение своевременной и полной информации о событиях внутренней и внешней политики, о свободе выражения мнений как политическом институте, о гарантиях неприкосновенности жизни, здоровья граждан, о праве на государственную и общественную защиту прав человека, о перечне действий должностных лиц, подлежащих обжалованию в суде; о ненаучности термина «измена Родине», о четком определении обязанностей государства по охране памятников культуры, о Советах как *представительных* органах власти, в отличие от государственного аппарата; о праве обращаться к депутату и об обязанности депутата давать ответы, о деятельности депутатов на производстве, о формах их сотрудничества с производственными совещаниями, народным контролем;

об обязательности *публичного* ответа депутату на его запрос; о необходимости правового регулирования референдумов и обсуждений, о конституционном надзоре, о возможности создания палат национальных представителей в Верховных Советах республик, о необходимости закрепления в Конституции принципов объективной истины и соответствия тяжести наказания действующему законодательству, о принципах и целях Верховного Суда СССР, о расширении участия народных заседателей в судопроизводстве, о необходимости сформулировать задачи прокурорского надзора, о правах прокурора приостанавливать опротестованные акты, о принятии Конституции путём всенародного голосования.

6.9. Что же объединило все эти (и многие другие отвергнутые) предложения? Почему ОНИ не были приняты? (Наверное, уже кто-то ответил за то, что иные из них были опубликованы.)

В отличие от принятых, большая часть отвергнутых серьёзных предложений говорит о *необходимости нарушить неизблемость существующего*, хоть немного пошатнуть благополучие декларируемой гармонии. И не столь существенно, о чём они: покушаются ли на «славные» традиции беззакония или призывают конкретизировать абстракции лозунгов, пытаются оживить еле дышащую общественную жизнь или – это уже совсем! – советуют усовершенствовать деятельность органов власти, и особенно высших... Не могли быть приняты эти предложения. Ведь они – самые опасные. Их авторы претендуют на диалог во время непрекращающегося монолога власти, при дозволенности только лепета одобрения. Какое значение имеют аргументы, когда говорить нельзя?! Ведь эти предложения случайно пролезли сквозь многочисленные препоны для мысли. Ведь эти считанные серьёзные суждения были растворены среди тысяч и десятков тысяч безобидных просьб и наивных пожеланий. Их совсем нетрудно было не заметить. И их «не заметили», о них умолчали! Как будто и не было таких предложений. Ведь никто в советских газетах не посмеет напомнить, что они были. Как тем более не посмеют вспомнить о предложениях, которые захоронены до публикаций. Не было, и всё тут! Были другие. Те, о которых говорилось в речи Председателя Конституционной комиссии. И только они.

7. ВЫВОДЫ

Обзор предложений граждан, высказанных публично в ходе обсуждения Проекта, обоснование отбора части из них для Конституции, обобщающая характеристика всей акции всенародного обсуждения и принятия Конституции, а также оценка её «всемирно-исторического значения» были даны в речи Л. И. Брежнева на сессии Верховного Совета СССР.

7.1. Напомним основные вехи обсуждения Проекта на страницах прессы и видимой миру деятельности редакций газет, Конституционной комиссии.

На рассмотрение народа был передан Проект Основного Закона страны. Он включал наряду с относительно вполне жизненными статьями и немало статей, идеально сформулированных, но не имеющих отношения к действительности, и статьи, противоречащие друг другу, и статьи с очень существенными пробелами в регулировании отношений, и, наконец, не содержал статей, которые могли бы включить в сферу правового регулирования многие весьма существенные грани жизни общества. В течение четырех месяцев газеты и журналы публиковали дополнения, уточнения граждан к текстам статей Проекта. Большой частью это были безликие, мелочные предложения-заморыши, но встречались и мысли серьезные, смелые.

Обсуждение Основного Закона проводилось не на основании закона – в условиях полного произвола редакторов и цензоров. Права граждан определены не были и чиновники как могли (а могли они, мягко говоря, много) оскопляли мысли граждан, придавая обсуждению желаемый образ. Очень большой массив важных проблем и граней проблем, регулируемых Конституцией, публично не рассматривался.

Форма публикаций предложений граждан – статьи либо формулировки уточнений и дополнений к Проекту – также тщательно регулировалась. Самые смелые, самые либеральные мысли были опубликованы исключительно в виде формулировок, не позволявших обосновать предложения. Трибуной для них были профессиональный журнал юристов «Советское государство и право» – так как либеральностью часто была чёткость мысли в противовес аморфности – и «задворки» некоторых газет. Эти предложения при благоприятных полити-

ческих условиях могли бы стать правовой основой развития общества. Однако основной массив публикаций, подавляющее большинства напечатанных газетами и журналами дополнений и уточнений – это примитивные мысли, редко правового характера, которые трудно назвать осознанием проблем, скорее, они ещё только ощущения граждан. Стереотипные формулировки о добросовестном труде, о «воспитании в духе», об усилении наказаний, о дополнительных обязанностях граждан и т.п. восполняли роль серьёзных мнений. В публикациях было немало антиподов либеральных мыслей – реакционных предложений. Часть из них – это предложения простых граждан о наказаниях, вторая половина – мудрёные формулировки «учёных» философов, историков, чиновников о различных формах приоритета интересов государства над интересами граждан, об уменьшении прав и свобод граждан, о решённости сложных социальных проблем, которые еще необходимо было решить. Как в данном, так и в иных случаях обсуждение выявило роли различных социальных слоёв в жизни общества. Особенности этих ролей проявились в типичности, характерности предложений рабочих и колхозников, интеллигенции и различных групп внутри неё, работников сферы обслуживания.

7.2. Дополнения и уточнения граждан к Проекту были обобщены Конституционной комиссией, предложившей на утверждение Верховного Совета СССР окончательный вариант текста. Селекция мысли на этом этапе – отличие от цензурско-редакторского – более доступна изучению: известны принятые предложения, известны отвергнутые. Сопоставление их вынуждает усомниться в декларируемых целях и интересах комиссии, её лестных самохарактеристиках. Конституционные обещания развития демократии, законности жизни общества, государства, решения назревших социальных проблем – остались обещаниями. Были тотально отвергнуты серьёзные предложения, направленные на достижение этих целей, так же, как до этого были отвергнуты редакциями другие серьёзные предложения граждан. И тогда окончательно стало ясно, что акция всенародного обсуждения Проекта Конституции СССР – вовсе не диалог власти и народа, каким должно было стать обсуждение. Звучал только монолог власти. Шумовым сопровождением ему служили полумысли всех видов: мелочные, просительные, морализаторские. Но в за-

ключительной речи Председателя Конституционной комиссии была дана «редактированная» трактовка событий. Ведь нельзя же было признать, что участвовать в обсуждении от имени народа позволяли только тем гражданам, которые не могли сформулировать свои конституционные требования, что в редких случаях опубликования серьёзных предложений – их не слышали, им не отвечали члены Конституционной комиссии. Не признавать же, что никакого значения не имели логические доказательства, соотнесение их с реальностью, что место доказательства заняли механизмы внушения, а отсутствие или недостаточность доводов компенсировались интенсивностью эмоционального воздействия. Ведь только в таких условиях может быть аргументом фраза: «Пытаться противопоставить партию и народ – это всё равно, что пытаться противопоставить, скажем, сердце всему остальному человеческому организму» (из заключительной речи Председателя Конституционной комиссии). И был создан фантом событий, их идеальный двойник, в котором всё наоборот. Вот ещё некоторые фразы из той же итоговой речи Председателя Конституционной комиссии об обсуждении и принятии Конституции: «Думаю, что мы вправе считать, что важные задачи, которые возникли перед нами в связи с подготовкой, обсуждением и принятием Конституции, решены самым добросовестным образом и при самом последовательном соблюдении всех принципов социалистической демократии» (похоже, удачен объект изучения – он «самый-самый»); «Мы с уверенностью и гордостью можем сказать: именно весь советский народ стал подлинным творцом Основного Закона своего государства»; «...в проекте нашей Конституции шире, яснее и полнее, чем где-либо и когда-либо, зафиксированы социально-экономические и политические права и свободы граждан и конкретные гарантии осуществления этих прав»; «Никаких других интересов, кроме интересов народа, у партии нет»; «...наш народ вновь проявил себя как полновластный хозяин своей социалистической Родины».

7.3. Все эти слова объединены стремлением представить «эхо собственных барабанов решениями народа» (Берль). Ложь этих слов – выводов – логическое завершение лжи всей акции Всенародного обсуждения. Можно ли обсуждение назвать

всенародным, если участвовать в нём от имени народа могли только те, кто повторял написанное в Проекте, либо те, кто ничего не мог сказать? Как назвать *обсуждением* манипуляции, при которых гражданам можно было не давать говорить, при которых сказанное можно было не слышать.

Эта ложь нужна была только тем, кто выдавал её за правду – власти. Ложью развращали тех, чьи полумысли представляли разумом народа, – самых необразованных и тёмных в нем. При помощи лжи усыпляли научившихся полудумать и вербовали новые отряды готовых называть ложь правдой.

Примітки

I. ІНТЕРВ'Ю

1. Сторінки біографії

В основі тексту використано інтерв'ю: для In Kyiv: Федоріна Вікторія. «Несколько жизней Леонида Финберга» (22.XII 2016); для «Громадське радіо»: Багалика Анастасія, Куліков Андрій. «Київ заслуговує на вулиці з видатними іменами» (7.II 2017).

2. Справи видавничі

В основі тексту використано інтерв'ю: для газ. «Україна Молода»: Кононенко Євгенія. «Інтелектуальна відвага Леоніда Фінберга» (02.XI 2008) та Музиченко Ярослава. «Бібліотека спротиву, бібліотека надії» (25.II 2015); для газ. «День»: Мацкевич Тетяна. «Колекція друкарських машинок» (11.VII 2013); для «Читомо»: Хмельовська Оксана. «Що інтелектуальніша книга, то краще вона продається» (15.VIII 2016); для «Громадське радіо»: Славинська Ірина, Шандро Василь. «Права людини – це те, що повинна оберігати кожна нація» (22.VIII 2016) та Славинська Ірина. «Про архітекторів порозуміння» (20.XII 2016).

3. Довкола юдаїки

В основі тексту використано інтерв'ю: для «Вести-2»: Ханеліс Володимир. «Нужно торопиться, осталось всего два поколения...» (13.VII 2000); для ж. «Еврейский Обозреватель»: Дор Михайл. «Соберем архив национальной памяти» (№ 13/152, июль 2007); для ж. «Антиквар»: Тартаковская Татьяна. «Мечта о еврейском музее» (№ 9 (23), сентябрь 2008), «“И расскажу сыну своему...” (о коллекционировании иудаики)» (№ 7–8 (33–34), июль-август 2009), Литвинова Татьяна. «Не хлебом единым... О книжной коллекции Центра иудаики НаУКМА рассказывает его директор» (№ 7–8: Июль-Август 2010); для Humanities Review: Гапова Елена. «Интервью с директором Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства НаУКМА, Леонидом Финбергом» (8 April 2014); для УП «Культура»: Кушнір Юлія. «Книга як неможливий діалог. Бі-

бібліотека Центру Юдаїки, Зібрана Леонідом Фінбергом» (28.IX 2016); для Радіо «Свобода»: «Скажу страшні речі: біля газових камер, де знищували євреїв, працювали євреї, їх змушували нацисти» (29.IX 2016); для «Громадське радіо»: Павлюковський Євген. «Людей, які рятували євреїв в Україні багато, але вони безіменні» (30.IX 2016).

II. СТАТТІ, ВИСТУПИ, СОЦІОЛОГІЧНІ ОПИТУВАННЯ

1. Українські інтелектуали про українсько-єврейські відносини

Вперше надруковано: Избавляясь от советских клише (Украинские интеллектуалы о евреях и украинско-еврейских отношениях. Обзор текстов 90-х гг. XX ст.) // Jews and Slavs, v. 19. Jews, Ukrainians and Russians. Essays on Intercultural Relations. Jerusalem-Kyiv. / Edited by W. Moskovich, L. Finberg. – Kiev, 2008. – С. 191–199.

Текст подається за цим виданням у перекладі Миколи Антошака.

2. Попередження Ханни Арендт

Вперше надруковано в часописі «Дух і Літера». – 2004. – №13–14. – С. 183–187.

Текст подається за цим виданням.

3. 3. Голокост. Бабин Яр. Сьогодення.

Вперше надруковано в часописі «Сучасність». – 1992. – №8. – С. 139–160.

Текст подається за цим виданням із певними доповненнями.

4. Деякі характеристики радянської тоталітарної безодні

Доповідь виголошена у Варшаві в 2001 році.

Друкується вперше.

5. «Помаранчева звитяга» (Оцінки експертів)

Вперше надруковано в часописі «Дух і Літера». – 2006. – №15–16. – С. 46–99.

Текст подається за цим виданням.

Примітки

6. «Майдан. Свідчення» (Передмова до книжки)

Вперше надруковано як передмова до книжки «Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки» / За редакцією Леоніда Фінберга та Уляни Головач. – К.: Дух і Літера, 2016. – С. 9–12.

Текст подається за цим виданням.

III. САМВИДАВ

Обуждение проекта конституции СССР 1977 года.

Текст документу поширювався у кількох примірниках, один із яких зберігається в архіві самвидаву Інституту досліджень Східної Європи Бременського університету. (Німеччина).

Друкується вперше.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамсон Генрі 122
Авгар Амос 158
Аверинцев Сергій 6, 36, 61, 72, 76, 77, 82, 104, 117
Авижюс Й. (рос.) 359
Агамян Олена 164
Агнон Шмуель 8, 156
Алексин А. (рос.) 359
Алексєвич Світлана 32, 45, 70, 72, 82, 102, 131
Альгшулер Мордехай 119, 141
Андрухович Юрій 111, 117
Анісімов Андрій 65
Антощак Микола 375
Анісімови Оля та Андрій 106
Ан-ський Семен 115
Антоненко-Давидович Борис 16
Антонюк Зиновій 51, 64, 70, 86
Арад Іцхак 191
Арендт Ханна 36, 43, 61, 80, 90, 103, 181–186, 302
Арістотель 6
Аронов Гелій 115, 197
Архипенко Олександр 56, 162
Аскольдов Олександр 26
Аснер П'єр 70
Аста Адріано дель 74
Ахат-Га-Ам 137
Ахматова Анна 233
Аш Шолом 137
Ашер Абрахам 37
Бабель Ісаак 149, 165
Бабьонишев Алік 199
Багалика Анастасія 374
Багрянний Іван 57
Балабухи, кондитери 25
Балабушевич Тетяна 122
Барка Василь 57
Бауман Зигмунт 57
Баумейстер Андрій 74
Башевіс-Зінгер Ісаак 156
Бекешкіна Ірина 70
Беліцер Наталія 40
Белл Деніел 19
Бердиховська Богоміла 98
Бердичевський Яків 112
Береговська Еда 144, 145
Береговський Мойсей 144, 145
Беренбаум Майкл 46, 96, 110, 115
Беркович Е. 192, 193
Беца Олександр 70
Белінков Аркадій 17
Бистрицький Євген 35, 70
Білецький Андрій 16
Білецький Михайло 200
Блайх Яків Дов 135
Богацькі Мефодій та Ксенія 230
Богдан Олена 122
Богомазов Олександр 160
Богораз Наум 170
Богуславська Валерія 111, 132
Бойко Грицько 18

Іменний покажчик

- Бойко Тамара 48, 152
 Бойченко Олександр 166
 Бойчук Михайло 99
 Боллак Жан 76
 Борхес Хорхе-Луїс 92
 Борщаговська Валентина 202, 203
 Борщаговський Олександр 202
 Бочковський Ольгерд Іполит 6, 95
 Брагінська Ніна 36
 Брайчевський Михайло 24, 55, 56
 Брандон Рей 122, 125
 Браскі Франческо дон 74
 Брежнев Л.И. (рос.) 19, 320, 321, 330, 370
 Бродський Лазар 30
 Бруевич Людмила 49, 128
 Брюховецький В'ячеслав 57, 58, 95, 96, 98, 121
 Бубер Мартін 36
 Буданська Ірина 160
 Буковська Вікторія 150
 Буковський Сергій 125, 150, 151
 Булгаков Михайло 18, 39, 92, 93
 Бялік Хаїм Нахман 38, 111, 117, 137, 146
- Вайда Анджей 25
 Вайнштейн Михайло 164
 Вайсберг Матвій 164
- Валенса Лех 287, 307
 Валленберг Рауль 128
 Варшавський, професор 124
 Вашинський Михайло 149
 Вебер Макс 19
 Вергженівська Васюта 229
 Верстюк Владислав 52
 Винниченко Володимир 195
 Візель Елі 117
 Віленський Юрій 106
 Власов Юрій 215
 Возняк Тарас 8, 36, 42, 43, 75, 92, 98, 118, 139, 179, 180, 204, 238, 241, 261, 280, 292, 300
 Войтенко Володимир 309
 Вольський Рафал 66
 Вольф Лейзер 132
 Вронська Тетяна 95
 Вудка Ар'є 86
 Вяткіна Наталя 35
- Габріадзе Резо 55
 Гавел Вацлав 307
 Гавриленко Григорій 22, 54, 56
 Гамсахурдіа Звіад 204
 Ганді Махатма 250, 268
 Гапова Елена (рос.) 374
 Гаспаров Михайло 104
 Геббельс Йозеф 235
 Гегель 262, 293
 Геллер Дагмар 74
 Геллер Михайло 105
 Герасим'юк Василь 111
 Герберт Зігмунт 67
 Герман Олексій 202

- Гессе Герман 80
 Гітлер, Адольф 140, 160, 171, 190, 223
 Глаголев Олександр о. 57, 154
 Глаголев Олексій о. 57
 Глаголеви, родина 57
 Гладков Федір 93, 132, 234
 Глейзер Михайло 164
 Глузман Семен 64, 69, 71, 94, 98, 207, 233
 Гнатюк Оля (Олександра) 8, 66, 86, 90, 98, 102, 103, 165, 166, 238, 246, 259, 276, 287, 297
 Головаха Євген 35, 70, 71
 Головач Уляна
 Головинський Матвій 113, 170
 Гончар О. (рос.) 359
 Гончар Петро 160
 Горбаль Микола 86, 98, 233
 Горбачов Дмитро 160
 Горбачов Михайло 40, 307
 Горбулін Володимир
 Горинь Михайло 98
 Горський Вілен 24
 Гофштейн Давид 101, 111, 164
 Граде Хаїм 156
 Грановський Олексій 149
 Григор'єв Іван 57
 Григор'єва Галина 50, 128
 Гриневич Владислав 96
 Грицак Ярослав 8, 52, 69, 92, 95, 103, 118, 127
 Гриценко Олександр 70
 Грінберг Урі Цві 111
 Гроссман Василь 124, 221
 Грушевський Михайло 195, 278
 Гудімов Павло 160
 Гудмен Мартін 122
 Гукайло Віктор 50, 157, 163–165
 Гонгадзе Георгій 240, 256, 302
 Гедройц Єжи 56, 78, 79
 Гріффіс Джон 19
 Данте Аліг'єрі 78
 Дашевський 236
 Дашкевич Ярослав 119, 171, 172, 178
 Дворкін Ілля 156
 Дерев'янка Тетяна 148
 Джемілев Мустафа 58, 59
 Дзюба Іван 36, 51, 64, 70, 78, 98, 103, 118, 119, 139, 151, 167–170, 178, 219
 Димид Михайло о. 74, 316
 Диченко Ігор 127
 Дмитрук Наталя 277
 Долматовский Е. (рос.) 359
 Донн Джон 201
 Дор Михаїл 374
 Доризо Н. (рос.) 359
 Дріз Шике 132
 Дубинська Анна 111
 Дубнов Соломон 137
 Дубровський Володимир 70
 Дудченко Андрій 74

Іменний покажчик

- Еліаде Мірче 91
 Енгельс Фрідріх 29, 103, 236
 Епштейн Марк 127, 146, 162, 164
 Епштейн Михайло 40
 Еренбург Ілля 124, 219
 Естрайх Геннадій 137
- Євтушенко Євген 213, 219
 Єленський Віктор 70
 Єрмоленко Володимир 166
 Єфремов Сергій 6
 Єгіазарян Борис 8, 50, 128, 306
- Жаботинський Дмитро 148
 Жадан Сергій 82, 166
 Жаковський Яцек 46
 Жанна д'Арк 273
 Жиленко Ірина 94
 Жмир Володимир 35, 37
 Жолдак Богдан 106
 Жаботинський Зеєв (Володимир) 8, 23, 38, 57, 112, 141, 146
- Забара Натан 8, 141–144
 Забужко Оксана 32, 70
 Завадська Марина 209
 Заварова Анна 22
 Заньковецька Марія 58
 Запорожець Петро 15
 Заславський Ріталій 211
 Захаркін Степан 100, 281
 Захаров Євген 8, 58, 86, 103, 166, 238, 239, 266, 270, 301
- Захарчук Олекса 50, 56, 128, 152
 Зварич Роман 174, 175
 Зегберс Клаус 70
 Зінкевич Осип 74
 Зінченко Олександр 271
 Зісельс Йосиф 8, 41, 42, 78, 86, 87, 123, 139, 238, 243, 264, 279, 290, 294
- Ігнатов Вадим 22
 Ілленко Юрій 56
 Ірванець Олександр 52, 67, 99, 238, 253, 258, 275, 288, 298
 Ісаєв, пророк 248
- Каденко Володимир 67
 Казовський Гілель 125, 162
 Калита Тетяна 160
 Кальмеєр Алік 17
 Кальницький Михайло 113
 Камінський Болик 210
 Камю Альбер 101
 Канетті Еліас 262
 Кантор Олександр 115
 Каплан Анатолій 66
 Карабчієвський Юрій 213
 Карлейль Томас 216
 Кармалита Світлана 202, 203
 Карунська Світлана 58
 Кахане Давид 110
 Квасньєвський Олександр 271
 Кебуладзе Вахтанг 25, 166
 Келлі, лейтенант 201
 Керез Ігор 121

- Керет Едгар 115
 Кешоков А. (рос.) 359
 Кириченко Світлана 94
 Ківалов Сергій 284
 Кінг Мартін Лютер 268
 Кіпіані Вахтанг 238, 250, 256,
 276, 287, 299
 Кіпіані Лларіон 287
 Кіпіані Тамара 287
 Кіпніс Белла 144
 Кіпніс Ісаак (Іцик) 8, 52, 141,
 142, 144, 145
 Кіпніс Леонід 144
 Кірсенко Михайло 121
 Кіяновська Маріанна 111
 Клімова Ірина 164, 165
 Клочко Діана 50, 164
 Кляр Михайло 229
 Коваль Олександра 166
 Ковба Жанна 110, 126, 228
 Кожевников В. (рос.) 359
 Коженювський Маріуш 66
 Козелек Райхарт 61
 Комський Леонід 160
 Кон Ігор 118
 Кононенко Євгенія 374
 Конська Анна 230
 Корж Теодорія 229
 Коробова Т. 309
 Корогодський Роман 106, 112,
 152
 Корчак Януш 6, 36, 44, 57, 67,
 165, 194
 Костенко Ліна 111, 278
 Коцур Григорій 216
 Коцюбинська Михайлина
 45, 57, 77, 78, 86, 95, 98, 107,
 121, 152, 238, 242, 258, 272,
 285, 295
 Коцюбинський Михайло 45
 Кочур Григорій 23, 51
 Кравчук Леонід 41
 Краль Ханна 115
 Кресели Анатолій і Леонід 229
 Кривенко Олександр 69, 70
 Кримський Сергій 76, 121
 Кроткий Еміль 44
 Кроче Бенедетто 293
 Крук Галина 111
 Кузнецов Анатолій 203, 209,
 219
 Кулаки, родина 228
 Кулаковська Антоніна 231
 Кулик Володимир 69, 70
 Куліков Андрій 374
 Курбас Лесь 56, 78
 Курков Андрій 166
 Кучма Леонід 240–242, 252,
 256, 279–281, 303–305
 Кушнер Олександр 15
 Кушнір Юлія 375
 Ланцман Клод 150
 Лауер Венді 122, 125
 Левич Яким 50, 165
 Левін Курт 126
 Левінас Еманюель 60, 104
 Ленін Володимир 15, 103, 236
 Лекарь Борис 16, 47, 164
 Лец Станіслав Єжи 27, 72, 81,

Іменний покажчик

- 165, 166, 234, 236
 Лисенко Леся 131
 Лисицький Віктор 70, 71
 Лисяк-Рудницький Іван 52, 68, 69, 71, 127, 267
 Литвин Володимир 151
 Литвинова Леся 52
 Литвинова Татьяна (рос.) 374
 Лізен Олександр 142
 Лінков Алік 14
 Ліпшиц Жак 162
 Лісова Інна 52, 115, 117
 Лісовий Василь 36, 176
 Літвін Анна 66
 Літвін Генрик 66, 91
 Ліхачов В'ячеслав 165
 Лоев Мойсей 148
 Лотман Юрій 104
 Лотовський Яків 115
 Лукаш Микола 23, 101, 106
 Луценко Юрій 273
 Любімов Юрій 55
 Любка Андрій, 166
- Магочі Павло-Робет 118
 Майнарді Бозе Адальберто 74
 Малахов Віктор 70, 121
 Малевич Казимир 160
 Малешевська Лариса 37
 Малкович Іван 111
 Мангер Іцик 111
 Мандельштам (Хазіна) Надія 22, 23, 58
 Мандельштам Осип 58, 92, 171
- Маневич Абрам 162
 Манн Томас 78
 Маннгайм Карл 19
 Маринович Мирослав 36, 42, 46, 58, 64, 70, 82, 83, 86, 94, 118, 119, 126, 139, 173, 216, 252, 260, 269, 289, 299
 Маркіш Перец 111, 137
 Маркіш Шимон 112, 115
 Марков Г. (рос.) 359
 Марков Олександр 74
 Маркс Карл 13, 29, 103, 236
 Марр Микола 11
 Мартинюк Адам 296
 Марченко Валерій 51, 208
 Маршак Самуїл 18
 Масенко Лариса 95
 Матвієнко Ніна 129, 284
 Матіс Анрі 99
 Матіяш Богдана 111
 Мацах Леонід 139
 Мацек Шурка 210
 Мацкевіч Тетяна 374
 Меаковський Андрій 315
 Медведчук Віктор 251, 279, 280, 305
 Меламед Юхим 114
 Мельниченко Володимир 50, 54, 55, 165
 Мельниченко Микола, майор 240, 302
 Мень Олександр о. 268
 Мерос Іцхокас 49
 Мирецький Давид 50, 164, 165
 Мілош Чеслав 6, 52, 67

Іменний покажчик

- Міхнік Адам 46
 Міхоельс Соломон 149
 Міцель Михайло 114
 Мойсей 78
 Монтень Мішель 61, 101
 Моренець Володимир 121
 Мороз Олександр 298
 Морозов Павлік 234
 Морозов Юрій 148, 149
 Морозюк Юлія 111
 Москаленко Михайло 23, 218
 Москалець Кость 52, 67, 166
 Москович Вольф 113, 125
 Мосман Вальтер 128
 Музиченко Ярослава 374
 Мураховський Моше 146
 Муссоліні Беніто 190

 Набока Сергій 37, 51
 Найман Шломо 153
 Невзлін Леонід 121
 Недашковський Олександр 283
 Некрасов Віктор 106, 207, 219
 Некрасова Тетяна 128
 Некрич Олександр 105
 Ніва Жорж 53, 70, 74, 112
 Нікрітін Соломон 127, 162
 Новодворська Валерія 267
 Нусс Алекс 76

 Овручер Аврам 170
 Овсієнко Василь 86, 87
 Огульчанський Богдан 74
 Огульчанський Богдан о. 316

 Оз Амос 61, 113, 115
 Оз-Зальцбергер Фанія 113
 Окс Мойсей 170
 Орвелл Джордж 19, 78, 92
 Ортега-і-Гассет Хосе 19
 Оршанський Ілля 170
 Осадчук Богдан 79–81
 Остапюк, капітан 28
 Остафійчук Іван 50
 Острополер Самсон 170
 Осьмак Влада 50

 Павличко Соломія 42, 69, 70
 Павлишин Андрій 118
 Павлюковський Євген 375
 Паніна Наталя 35
 Панченко Володимир 96, 99, 121
 Параджанов Сергій 47, 52, 56, 57, 150, 160
 Паскаль Блез 6, 56, 60, 72, 101
 Пасманик 170
 Пастернак Ірина 102
 Пасхавер Олександр 70, 71, 238, 255
 Первوماйський Леонід 165
 Пергамент Осип 170
 Перепадя Анатоль 23, 51, 86, 101
 Перетц Аврам 170
 Петлюра Симон
 Петро I 25
 Петров Віктор (В. Домонтович) 92
 Петрова Ольга 164

Іменний покажчик

- Петровська Катя 131
 Петровська Світлана 57
 Петровський Мирон 17, 18,
 52, 95, 114
 Петровський-Штерн Йоханан
 115
 Петровські, родина 16, 17
 Пікасо Пабло 99, 163
 Пінскер Лев 170
 Пінчевський Мар 23, 51, 52
 Пінчевський Михайло 142
 Пінчук Віктор 151
 Піскун Святослав 251
 Платон 6
 Платонов Андрій 31, 92, 236
 Плзак Мирослав 211
 Плющ Леонід 119, 168, 169,
 178, 179
 Пол Пот 199
 Полонський Ентоні 122
 Померанц Григорій 36, 220
 Попович Євген 23
 Попович Мирослав 35, 36, 70,
 95, 163, 176
 Порошенко Петро 158
 Португалов Веніамін 170
 Постоловська Лідія 231
 Прат Нафталі 119
 Прилюк Юрій 35
 Прохасько Тарас 166
 Прохасько Юрій 131
 Прохорова Анна 123, 228
 Проценко Людмила 56
 Пруст Марсель 101
 Пуловер Сара 229
 Путін Володимир 257, 271
 Пучков Андрій 58, 95
 Пучков Микита 50
 Рабле Франсуа 101
 Рапай-Маркіш Ольга 48, 54,
 127, 128, 152, 165
 Раппопорт Любов (Люба) 164,
 165
 Рахліна Марлена 222
 Рашковський Євген 70, 238,
 254, 268, 278, 292, 303
 Речицький Всеволод 70, 238,
 245, 262, 277, 288, 298
 Рибак Ісахар Бар 162
 Рібаков Анатолій 209
 Рибачук Ада 50, 53, 55, 165
 Рильський Максим 23, 111
 Риндюк Наталя 122
 Рихло Петро 76, 111
 Рікер Поль 61, 77, 81, 90
 Ройтбурд Олександр 164
 Рос Девід 42, 43
 Россі Жак 105
 Рот Джон К. 46, 110
 Рубан Володимир 69
 Рудейко Василь о. 316
 Рудзицький Артур 99, 100
 Руставелі Шота 29
 Рябчук Микола 8, 24, 70, 98,
 165, 175
 Савка Мар'яна 111
 Саркісян Завен 52
 Саттер Девід 82

Іменний покажчик

- Сахаров Андрій 18, 20, 220
 Сачек Павло 100
 Сверстюк Євген 36, 56, 65, 78, 86, 94, 98, 104, 105, 170, 171, 174, 175, 178, 224, 238, 255, 259, 278, 281, 299
 Світличний Іван 56
 Севрук Галина 55
 Седляр Василь 99, 100, 101
 Сеїтаблаєв Ахтем 118
 Сейфулліна Лідія 132
 Сент-Екзюпері Антуан де 56, 101
 Сенюк Ольга 23
 Сеправська Йонна 231
 Сервантес Мігель де 24
 Серота Едвард 125
 Сидур Вадим 48
 Сильвестров Валентин 58
 Сігов Костянтин 35, 36, 44, 57, 60, 61, 63, 70, 74–76, 103, 118
 Сігов Олексій (брат) 65
 Сігов Олексій (син) 25
 Сікорська Катерина 229
 Сікорські, родина 229
 Сінченко Олексій 46
 Сковорода Григорій 55, 106
 Скуратівський Вадим 16, 17, 63, 70, 71, 76, 113, 170
 Славинська Ірина 374
 Смілянська Юлія 115
 Смірний Юрій 15
 Снайдер Тімоті 60, 82, 103
 Снегірьов Гелій 51, 64, 65
 Снегірьов Філіп 64, 65
 Содомора Андрій 51
 Солженіцин Олександр 19, 20, 82, 233
 Соловей Елеонора 96
 Сорос Джордж 270
 Спілберг Стівен 151
 Сталін Йосип 11, 160, 195, 223, 225
 Старовойтова Галина 268
 Старченко Наталя 95
 Стефанік Василь 45, 117
 Стріха Максим 70
 Стріха Ярослава 113
 Стругацькі, брати 23
 Стус Василь 6, 44, 65, 78, 94, 104, 112, 166, 242, 253, 300
 Стус Дмитро 46, 65, 238, 259, 279, 291
 Стяжкіна Олена 96
 Субтельний Орест 70
 Суровцева Надія 92
 Сусак Віктор 126
 Табак Юрій 70
 Талалаєвська Ірина 143
 Талалаєвський Матвій (Мотл) 52, 142, 143, 145
 Танюк Лесь 24, 51, 64
 Танюк Оксана 51
 Тарковський Андрій 26
 Тарковський Арсеній 55
 Тартаковская Татьяна (рос.) 374
 Твардовський Олександр 16, 21

Іменний покажчик

- Тейф Мойше 132
 Тельнюк Станіслав 111
 Тима Тарас 313
 Тимошенко Юлія 269, 271, 273, 276, 288, 289, 299
 Тичина Павло 111
 Тишлер Олександр 162
 Тишнер Юзеф о. 46
 Тімерті Джеймс 118
 Ткачук Марина 121
 Товстоногов Георгій 55
 Толкачов Зиновій 127, 145, 164
 Толстой Лев 43
 Томенко Микола 271, 288
 Тоффлер Елвін 19
 Тувім Юліан 67
 Туровський Михайло 29
- Уайлдер Торнтон 33
 Уралова Олександра 132
 Ушкалов Леонід 90, 106
- Фадєєв Олександр 93, 132, 234
 Фалікман Іхил 142
 Фальк Роберт 127
 Федоріна Вікторія 374
 Феллер Мартен 96
 Філатов, професор 142
 Філоненко Олександр 74
 Фінберг (Брагінська) Лія (мама) 9, 12
 Фінберг Арсеній 12, 53
 Фінберг Залік Петрович 10
 Фінберг Кушель Пінєвич (батько) 9–11, 37
 Фінберг Марина 12, 53
 Фінберг Олена (дружина) 12, 44, 52, 53
 Фінберг Ольга Пінхусівна 10
 Фіцовський Єжи 67
 Фішель Павло (Пінхас) 50, 51, 148, 164, 165
 Фішман Івраїм 231
 Фогель Дебора 115
 Франк Анна 124
 Франко Іван 111, 117, 219
 Фурманова Зінаїда 150
- Хаймович Борис 125, 133
 Ханеліс Володимир (рос.) 374
 Ханін Зеєв 125
 Харіс Девід 112, 115
 Хармс Ребека 128
 Хейфец Михайло 72, 112, 119
 Химка Іван-Павло 37, 173, 176, 177
 Хмелько Валерій 70, 71, 121
 Хмельницький Богдан 267
 Хмельовська Оксана 374
 Ходорковський Михайло 121
 Хома Олег 61, 92, 101
 Хонігсман Яків 225
 Хруслінська Іза 8, 127
 Хусейн Саддам 201
- Цвеберн (Твебен) Донія 230
 Цветаєва Марина 76
 Целан Пауль 76
 Цибулько Володимир 111

Іменний покажчик

- Цигельман Людмила 119, 125
 Цолін Дмитро 122
 Цюпа Оксана 50
- Чайков Йосиф 146, 162, 163
 Чалий Богдан 18
 Чалікова Вікторія 18–20
 Череватенко Леонід 75, 76
 Чернін Велв 111
 Черняк Юрій 4
 Черняхівський Шауль 137
 Чехов Михайло 223
 Чорнобильський Мордехай 170
 Чорновіл В'ячеслав 112
 Чуковський Корній 17, 18
- Шабтай К. 193
 Шагал Марк 127, 164
 Шайкін Йосиф 144
 Шаламов Варлам 21
 Шандро Василь 374
 Шапіро (родина) 134
 Шевельов Юрій 44
 Шевченко Ігор 95
 Шевченко Тарас 64, 99, 117
 Шекспір Вільям 24
 Шептицький Андрей, митрополит 36, 110, 123, 124, 126
 Ширман Роман 150
 Школяренко Олена
 Шолом Алейхем 39, 66, 93, 115, 117, 123, 132, 137, 149, 156
 Шорр Сара 162
- Шпар Томас 76
 Шполянський Михаїл о. 238, 247, 263, 272, 283, 296
 Шпорлюк Роман 68, 70, 72, 78, 118
 Шрейдер Юлій 18, 21, 22
 Штеренберг Давида 127
 Шульц Бруно 39, 67
- Щепанський Ян 19
 Щербак Юрій 17, 52
- Юдковська Анна 125
 Ющенко Віктор 140, 151, 240, 241, 244, 245, 251, 257, 269, 271, 273, 275–278, 286, 288, 289, 299, 302–306
- Яковенко Наталя 51, 58, 70, 71, 73, 92, 95, 98, 99, 121
 Якутович Георгій 160
 Ялcut Селім 47, 115
 Ямпольська Анна 74
 Яневський Данило 35
 Янукович Віктор 85, 241, 273, 275, 278, 280, 284, 289, 290, 304–306

Усі права застережені. Передруки і переклади
дозволяються тільки за згодою автора й редакції

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Національний університет «Кієво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, корпус 5, оф. 210, Київ, 04070, Україна

Телефони: +38 (044) 425-60-20,

+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)

+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)

+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу

litera@ukma.kiev.ua – видавництво

Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги «Книга-поштою»

Друк та палітурні роботи:

МАЙСТЕР
КНИГ

м. Київ, вул. М. Кривоноса, 2Б,

тел. (044) 353 2514

e-mail: info@masterknyg.com.ua

www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.

